

TORONTO PUBLIC LIBRARY

37131 013 089 594

Northern District

СЛАВНО ДОБА

Slavno doba Hercegovine :
spomen-knjiga o

Херцеговка у заседи, Ђорђе Крстић (1876)

СЛАВНО ДОБА ХЕРЦЕГОВИНЕ

СПОМЕН-КЊИГА
О ХЕРЦЕГОВАЧКОМ УСТАНКУ
1875–1878

СВЕТ КЊИГЕ
Београд, 2005.

ПОВОДИ И ЗНАЧЕЊА

ПРЕДГОВОР

Херцеговачки устанак 1875–1878. био је најзначајнији догађај на историјској позорници српског народа у другој половини XIX вијека. Основни циљ устанка био је ослобађање од турске власти. По својој важности, устанак је, истовремено, био догађај од највећег политичког значаја у Европи тога времена. Одмах по избијању, устанак је изазвао огроман одјек у цијелом цивилизованом свијету и нашао се у сфери интереса кључних чинилаца велике европске политике.

Европска јавност је са напрегнутом пажњом пратила вјести о устанку. Дописници најтиражнијих европских листова свакодневно, са лица мјеста, шаљу извјештаје о догађајима на ратишту, пишу о насиљима турске војске и власти, и о окршајима устаника са турском војском, биљеже примјере ратних подвига, али прате и колективну драму народа. Устанак је добио карактер прворазредног међународног догађаја. „Не само да је недостатак друге европске кризе тих година омогућио да се интерес и европских сила и европских јавних мишљења концентрише око догађаја на Истоку, него је свакодневна заинтересованост малог човјека – напомиње историчар Милорад Екмечић – и у западноевропским земљама и у Русији, први пут била толико интензивна да је и то само од себе подстицало савремену публицистику да даје описе догађаја из прве руке. Тада се први пут у нашој историји дешава да велики европски листови шаљу своје дописнике на Балкан са искључивом намјером да покривају збивања о овом устанку и на овим просторима.”

Директне посљедице устанка биле су нове границе на политичким картама Европе које су успостављене на Берлинском конгресу 1878. године. „Невесињска пушка је – каже историчар Ст. Станојевић – дала повод да се почне расплет оног силног комплекса најразноврснијих проблема, често супротних, невероватних, неразумљивих и необјашњивих, који су готово од када постоји историја човечанства на Ближем Истоку били на дневном реду, који су стално гонили народе и државе да газе у крв, и који су увек задавали велику бригу онима који су носили одговорност за политички и државни живот у Европи. Невесињска пушка је дала повод да се још једним насилним путем, јер друкчије није било ни онда, ни пре ни после тога, могуће решити српско – турски спор, балкански проблем и Источно питање.”

Историјска значења Херцеговачког устанка вишеструко су преплетена са друштвеним и политичким кретањима у Херцеговини све до данашњих дана. О устанку су писали његови савременици и учесници, а услови у којима се појавио и трајао, као и његове реперкусије на политичку судбину српског народа, били су сталан изазов научницима. Историчари, из неколико генерација, истраживали су и објашњавали појаве и догађаје из устанка и о тој теми публиковали низ научних радова, огледа и расправа, у којима су узроци устанка, његов ток и посљедице, посматрани у различитим контекстима.

Савремена интересовања за догађаје које је покренуо Херцеговачки устанак 1875–1878, и за личности које су својим дјеловањем обиљежиле ово велико доба у српској прошлости, представљају истовремено и занимљива подсјећања на преламање великих токова историје и њихово укрштање у Херцеговини.

Владимир Ћоровић

ХЕРЦЕГОВАЧКИ УСТАНАК 1875. ГОДИНЕ

Започет једним великим устанком, који је дигао дух и кренуо на снажне подвиге народне енергије, читав деветнаести и почетак двадесетого века наше историје прошли су у бунтовним покретима, да се дође до слободе. У тим напорима ми смо имали тешку судбину. Цело време ми ниједан успех нисмо могли постићи без скупих жртава, а у два-три маха је за нове успехе требало ставити на коцку све оно, што је дотле било с муком стечено. Постављени насред историјског царског друма, који је спајао Исток са Западом, ми смо били стално на ударцу и увек у сфери интереса понеког од одлучних чинилаца велике европске политике. Борбе, којима смо били изложени, морали смо водити са противницима увек јачим од себе; две велике царевине прошлог и овог столећа правиле су питање од тога, да се ми не би дигли на њихов рачун.

Кроз XIX век наша се активна борба, углавном, водила против Турака. Започета 1804. у срцу Србије она се са извесном поступношћу преносила и у друге наше области. То преношење вршило се, као по неком правилу, по природној географској и етничкој гравитацији. Већ 1805, на глас о Карађорђеву устанку, диже се дубоко национални Дробњак са околином и тражи наслона и на Црну Гору. Ова, у то време заузета више питањима својих односа на западу, једва или никако не прихвата ствар. Касније, после болних искустава у Приморју, Црна Гора обраћа сву пажњу само својим саплеменицима под Турцима и спрема

се да помогне њихово дело ослобођења. Први покрети херцеговачких Срба у XIX веку не одмичу се много од црногорске границе. Уколико више јача свест о потреби борбеног отпора и потпуног ослобођења од Турака, утолико се више шири и круг устаничке акције. Главне борбе у првој половини XIX века воде се око Грахова, а већ од педесетих година покрет увелико обухвата Пиву и све Бањане, да за време Луке Вукаловића захвати и сву јужну Херцеговину, а на северу Гацко и Загорје. У Босни устанци нису никад кретали у сарајевском и травничком подручју, јер је ту недостајала непосредна веза са борбеним српским елементом ван Босне; исто се устанци јављају у тузланском окружју и у ратоборној, претежно Србима насељеној и стално крвавој Крајини. Први историјски значај Херцеговачког устанка од 1875. године јесте то што је њим необично проширен круг акције. Тај устанак, како се добро зна, избио је далеко, у средишту Херцеговине, у Невесињу, које је дотле добрим делом стојало по страни од свих већих покрета. Кренут одатле, устанак је лако запалио осталу Херцеговину и нашао одмах свог одјека и у Босни. На тај начин читавом је покрету одузет локални значај ранијих акција, а дати су му замах и ширина, који су морали изазвати пажњу на свим странама.

Херцеговачки устанички покрети имали су кроз читав XIX век увек чисто националан карактер. Један херцеговачки калуђер, Арсеније Гаговић, архимандрит из Пиве, био је онај, који је још 1803, пре Карађорђева устанка, припремајући га у заједници са Србима из других области, ишао у Петроград, да се тамо на највишем месту распита, како би се Русија односила према једном устанку херцеговачких и других Срба, чија је жеља да се ослободе и оснују „царство славјаносербскоје”. Лука Вукаловић, један од најсрчанијих војвода Херцеговине, пропао је и у најужем крају само стога, што је покушао да води своју и уску херцеговачку политику против жеља цетињског двора, који је сматран као носилац пуног националног програма. Марко Миљанов причао је једном приликом, како је владика Раде позивао Куче, да се сједине с Црном Гором, па му је на то један угледан кучки главар овако одговорио: „Не могу Кучи из крај Арбаније

одит наоколо свије Брда и Црне Горе на Котор ни саме соли да донесу, а камоли све друго што им треба, но удримо на Подгорицу: ти с Црном Гором на половину, а ја ћу с Кучима на половину, па кад узмемо Подгорицу, та ма' ћу ти довест Куче да и' сјединимо с Црном Гором". Код херцеговачких главара такав би одговор био необична реткост. Ма колико били важни ти материјални разлози, они су се губили пред оним великим националним. Почетком 1853. прегазили су Турци Грахово, ухватили војводу Јакова Даковића, ударили га на муке и уморили. И Црна Гора сама, спасла се том приликом једино посредовањем Аустрије и Русије. Па ипак, кад су у лето те године турске власти позвале Јаковљева сина, војводу Анта, да пошаље дужне хараче, он је кратко и јасно одговорио: „да неће ништа дат' што му не рече господар с Цетиња". Један аустријски извештај из те исте године каже сублизу изрично, да се у источној Херцеговини реч кнеза Данила слушала више него султанова. Без обзира на све последице, херцеговачка племена хтела су да буду уз блиског српског господара, и то само стога, што им је он имао помоћи да се ослободе од Турака.

Херцеговачки устанак од 1875. кренут је, као и Вукаловићеви устанци 1857. и 1861, са знањем Црне Горе. Ма колико да су у истину били тешки турски финансијски намети, аграрни неууређени односи и административни зулуми, ипак је ван сумње да устанак не би плануо, да су вође херцеговачке добиле с Цетиња изричну и неувијену опомену, да томе није време. Колико се данас зна, ствар се развијала овако.

Још од 1872. године почела је у Херцеговини агитација за устанак. На челу јој је било неколико млађих људи, а међу њима као највреднији Стеван Зимоњић, син војводе Богдана, једног од најугледнијих људи у Херцеговини и Алекса Јакшић. Када је руски цар, 1873, долазио у Беч, упућена му је била преко кнеза Николе молба од херцеговачких вођа, да их не напусти, односно да их прихвати, пошто се они због турских зулума морају дићи на оружје, Исте године, у Беч је била упућена и једна депутација састављена од емиграната из Босанске Крајине, али је та више тражила непосредан додир са аустријском владом и хтела је да пре-

ко ће заинтересује европско јавно мишљење. То кретање из Крајине и Херцеговине у исто време и у ствари у истом циљу јасно упућује да је ствар била унапред припремана и од неког диригована. Ко су све били ти покретачи не да се увек поуздано утврдити. Као видне личности истичу се неки радници из Омладинског покрета, који је имао својих веза и утицаја у целој Босни и Херцеговини. Треба само поменути Васу Пелагића, Константина Хаџи-Ристића, Богољуба Петрановића, Васу Видовића, Моју Хрваћанина, Јову Радуловића и др, чији је рад крајем шездесетих и почетком седамдесетих година био сав у идејама Омладине, и то, сем једног-два случаја, више у национално-борбеним него у књижевним. Поред њих, има извесних лица из војничких и четничких кругова, као што беху Ђока Влајковић, Мићо Љубибратић, Жарко Љешевић и др, који су окупљали око себе младе људе, нарочито из својих крајева, удешавали састанке и завере и спремали се на борбе. Али, сем њих, било је и других чинилаца, много значајнијих. Открити све везе, и утврдити свачији удео, није ни мало лак посао, нарочито кад се узму у обзир разни изукрштани интереси и тајни путеви, којима се служило.(...) Главна је чињеница, коју ипак морамо нагласити, ова: да су углавном ствар удешавала неодговорна лица против савета и опомена свих оних, који су тада водили нашу народну политику.

Година 1874. била је у Херцеговини врло тешка. Летина је подбацила, и у иначе оскудној земљи невоља је била доста велика. Закупници пореза и власти нису о том водили довољно рачуна и стога учесташе насиља и сукоби. Идеја о устанку доби, услед тога, нове и непосредније подстреке. Људи почеше о том говорити као о једином излазу. Нарочито се овог пута у том правцу истичало Невесиње, где су се месне власти и неколико домаћих муслимана понашали без потребних обзира. На Малу Госпојину, 8. септембра 1874, био је код цркве у селу Биограду сазван збор народних првака невесињског кадилука, који је решавао да се крене устанак с пролећа и да се кнезу Николи, уз формалну тужбу на Турке, стави до знања та одлука и да се тражи помоћ.

Њихова депутација отишла је крајем септембра 1874. на Цетиње, и била је лепо примљена од кнеза. Уговорено је било, по-

сле извесних сентименталних сцена, у којима је кнез Никола показивао доста устручавања, да устанак почне с пролећа наредне године, али да све остане у тајности и да се за почетак свакако чека одлука с Цетиња. Кнез је, природно, хтео, да сви конци остану у његовој руци. Међутим, још те јесени дознају невесињски муслимани за те везе и похиташе да похватају главне коловође. Обавештен о том главни радник, Јован Гутић из Зовог Дола, побеже у гору; а његов случај узбуни одмах његово и суседно село Лукавац. Турске власти, после првог неуспеха, бојећи се веће одговорности, понудише преговоре и тако "дадоше времена устаницима и да се сами приберу и да о свему обавесте Цетиње". За то време догодио се у Подгорици један покољ Црногораца, који се беху затекли на пазару (5. октобра). До покоља је дошло стога, што је један Куч, по позиву Марка Миљанова, убио најбољег Турчина у граду. Тај подгорички покољ изазва силно огорчење на свима странама, што се одмах против Турака не предузимљу оштре мере. Ја подсећам само на ону познату Змајеву песму, у којој је говорио о бенђелучкој трави, што је успавала Србина, па не осећа како боли засечено тело. Задовољан Турчин весело поручује:

*Блажена ј` она бенђелучна трава!
Добро је, јолдаш, Србин тврдо спава*

Аустријски намесник у Далмацији, барон Родић, који је по наредби своје владе пошао на Цетиње, да умирује кнеза, писао је у Беч: „Кнез се труди да очува мир, али мора да чује чак од својих рођака оваква питања: „Шта је ово? Шта се то ради? Да су живи Данило или Мирко, ми би одавна сви скочили на оружје, па би се по црногорски наплатили с Турцима.” У таквој атмосфери сазревала је одлука, да се с пролећа 1875, доиста крене један велики народни устанак, који ће да рашчисти замућене односе с Турцима. Неуредности турске управе доприносиле су још више да ти односи постану просто неподношљиви. Кнез Никола, водећи преговоре са дипломатима да некако уреди подгоричку ствар, упућивао је Невесињце стално, да се свакако

стрпе преко зиме, али им је у исти мах стављао у изглед и активну помоћ за будућу акцију. Међу Херцеговцима те поруке нису остале тајна и један део људи почео је да прелази у Црну Гору, да тамо дође у везу са ранијом херцеговачком емиграцијом и ускоцима, који су се налазили понајвише на Грахову, а други стога, што се није осећао довољно сигурним на дому.

Колико је избијање устанка било овисно од држања цетињског двора види се најбоље по томе, што је пролеће 1875. прошло потпуно у миру. Кнез Никола је успео да дуго задржи устанике; чак да их доведе у везу с Турцима и наговори, да се, с обећаном амнестијом, многе избеглице врате кућама. Он се цело време надао, да ће моћи из подгоричког случаја избити неке користи за Црну Гору. Рачунајући, да је његово умерено држање том приликом имало утиска он је веровао да је заслужио извесно признање и обратио се стога једним меморандумом Бечу, Петрограду и Берлину. Тражио је, да се поведе рачуна о тешком положају Црне Горе. Кнез је мало доцније покушао, да и непосредно од Порте добије извесне уступке. Док то не постигне он је, као јако оружје против Турске, хтео да држи све везе Херцеговачког устанка и да по потреби, смирујући и распирујући га, делује и на Порту и на њене саветнике међу великим силама, да воде рачуна о жељама и интересима Цетиња. Игра је била опасна, и осветила му се. Он је устанике могао извесно време задржавати, могао је на извесне вође утицати да се смире и повуку потпуно, али је, најпосле, морало доћи и до нежељеног. Његова дипломатска игра није била такве природе да се могла објаснити простим људима какви су били устаничке вође. Херцеговци су, истина, били одани кнезу, али је тињало још доста неповерења у извесним крајевима, због кнежева поступања с Луком Вукаловићем. Покушати поново, да се Црна Гора нагађа с Портом на рачун херцеговачких устаника могло је имати кобних последица; нарочито ако то не успе, а ствар се сазна. После, кад се неколико месеци шире гласови, да кнез пристаје да помаже устанике и кад их он, доиста, и прима и помаже, природно је, да многи од устаника постају нестрпљиви, што се ствар једном не почиње, и да, услед тога, многи, у најбољој вери, могу крену-

ти ствар на своју руку. Аустријски конзул из Сарајева, Теодоровић, јављао је својој влади 18. јуна 1875, после споразума између Порте и Црне Горе, да се устаници врате кућама, како они долазе у Херцеговину, „али су донели из Црне Горе одлучан ренитентан дух.”

Кнез Никола, то је готово сигурно, није био сасвим за устанак, нарочито не у то доба. Он је знао тешкоће, које су биле и велике и опасне. Али се колебао. Видећи узрујаност у Херцеговини и расположење за устанак, он није хтео да једном јасном одлуком пресече даљу акцију. Поручивао је, истина, преко извесних људи, да се засад нагоде с Турцима, али је у тим порукама било и извесних резерви. То је и био разлог, што се међу Невесињцима дуго није знало, шта управо да се ради. Људи склони за компромис, нарочито неки трговци и кнезови, искориштавали су помирљивије цетињске поруке и савете мостарских конзула, и утицали су, да се с устанком причека; док су други, плаховитији и срчанији, већином млађи, заоштравали сукоб и налазили јаке потпоре међу четницима. Кнеза Николу бунила су нарочито два момента: држање Аустрије и зазирање од Београда.

Долазак цара Фрање Јосифа у Далмацију, априла месеца 1875, није била нимало обична ствар. У војним круговима дунавске монархије одавно се тражило залеђе за Далмацију; од 1871. године, од прогласа Немачког царства, када је постало јасно да је Аустрија коначно истиснута из Немачке, бечка влада је била упућена само на исток. Приликом царева пута полуслужбени *Fremdenblatt* је отворено говорио: „откако се Аустрија, у задњих девет година, раставила са својим немачким и италијанским политичким предањима, ниједна покрајина царевине није задобила толико важности за царевину колико управ Далмација". Да аустријски цар пролази кроз целу јужну Далмацију, кроз непосредно суседство узрујаних турских области, и да ту прима жалбе и петиције херцеговачких сељака и грађана, турских поданика, није била ствар, која је у дипломатском свету с много примера, и кнез Никола је имао пуно разлога, да се због тога забрине. После тог царева пута развија се, необичном ревношћу, акција у католичким срезовима Херцеговине, у Стоцу и Љубу-

шком, да плане устанак. Агитују живо католички свештеници, световни и фрањевци. Није чудо. У Имотском цар је примио фрањевачку херцеговачку депутацију, коју је водио доцнији мостарски бискуп фра П. Буцоњић. Та депутација није се само тужила на турске зулуме, него је наглашавала и права хабсбуршке династије на Босну и Херцеговину. Цар је чланове те депутације не само саслушао, него и одликовао. Шта је природније, после тога, него да ти људи сматрају, да је царев долазак било просто сокољење на устанак? О том има и иначе доказа. У својој књизи „Повијест устанка у Херцеговини” П. Буцоњић прича за неке херцеговачке католике сељаке, који су излазили пред цара, како су се договорили „да сваки у свом селу поручи сељанима о чем се радило пред краљем, и како се краљ рекао за све заузети, а они да су му вјеру задали, прије и ђавољи изгинути, но се одрећи свога краља”. Агитација католичких свештеника и људи поче да се шири и међу православнима у столачком и љубињском кадилуку. Било је, сем тога, веза и са Невесињцима. Др. М. Жерајић у својим белешкама изрично наводи, да су Невесињци силазили у габеоски крај, ради зараде, током 1874–1875. године. Вероватно је, да су и њима дотурирани гласови о потреби устанка и о том, да се он већ спрема и да ће иза устаника бити неко силнији, да их у невољи заштити.

Црна Гора и њена династија имали су у Херцеговини све до најновијих времена врло велик утицај. Херцеговци су добро знали, да је свака њихова борба већих размера без наслона на Црну Гору унапред осуђена на неуспех, сем ако се не приволе да иду с туђинском аустријском власти. Треба ипак рећи, да су били често и незадовољни с поступцима цетињске владе и да се с времена на време јављало и гласније роптање. Откад је кнез Михаило почео да развија свој широки национални програм јавило се и у Херцеговини неколико угледних лица, која су одржавала ближе везе са Србијом. Један нараштај херцеговачких младића изишао је већ из београдских школа, као Нићифор Дучић, Серафим Перовић, Јова Радуловић и др. Србија помаже и неке школе у Херцеговини као, на пример, духовну школу у манастиру Житомишљићу или чак у Бањанима (у Реновцу). Први

велеиздајнички процес у Босни и Херцеговини од 1869/70. год. поведен је против лица, која су стварала везе са Србијом. Кнез Никола није радо гледао то јачање београдског утицаја и с подозрењем је пратио кретање Херцеговаца, који су долазили из Србије. А таквих је око 1874—75. било више. Међу њима су били од већег угледа: Мићо Љубибратић, Алекса Јакшић, Стеван Зимоњић, Лука Петковић, Кад се чуло, да је у Дубровник дошао Љуб. Ивановић, официр из Србије, и да општи тамо са Херцеговцима, па Цетињу се подозрење развило у сумњичење. Ми данас знамо поуздано, да је српска влада, и са Ристићем и са Мариновићем, била одлучно против устанка, али се на Цетињу, иако се то можда знало, ипак сумњало. Кнез није хтео дозволити, да ма ко други утиче на Херцеговце; и кад је видео, да међу њима, услед разних агитација, све више сазрева одлука за устанак, он се с дана на дан и сам мирио с том мишљу. Тим пре, што је у Црној Гори увек било људи који су крвава четовања сматрали као једини посао достојан наслеђа старих јунака и што је то и иначе за њих било корисно.

Читаве прве половине 1875. године покушавале су турске власти, потицане од страних конзула, да утишају Невесињце и остале незадовољне Херцеговце. Одговорни Турци из престонице били су помирљиви, јер су осећали већу опасност, која може настати из тог локалног сукоба; ради тога је касније смењен и валија, енергични Дервиш-паша. Али су месни муслимани и власти у покрајини сматрали за срамоту да велика царевина попусти „шаци” устаника. Колебали су се, међутим, и Невесињци сами. Усред тих колебања збише се ови догађаји, који су убрзали решење. 19. јуна дошло је до препуцавања између побуњених католичких сељака и муслимана код Драчева, близу Метковића. Већ 21. јуна стигла су у помоћ усташима одељења из Храсна и са других страна, са стотињак људи. 22. јуна депеширају фра Стипан Налетелић, Маријан Ђорић и др. далматинском намеснику, генералу Родићу: „Сви кршћани Габеле, Драчева, Расна и све Луке желе помоћ од Аустрије, припознајући ћесара као свога. Не пуштајте да нас Турци кољу. Немамо џебане нит католичких сељака и муслимана код Драчева, близу Метковића.

Из устанка (Српска зора. Беч, 1876)

Већ 21. јуна стигла су у помоћ усташима одељења из Храсна и са других страна, са стотињак људи. 22. јуна депеширају фра Стипан Налетелић, Маријан Ћорић и др. далматинском наме-снику, генералу Родићу: „Сви кршћани Габеле, Драчева, Расна и све Луке желе помоћ од Аустрије, припознајући ћесара као свога. Не пуштајте да нас Турци кољу. Немамо цебане нит оружја. Просимо провиђења. Барјак Аустрије пред нами је!” Међу устаницима налазио се и Марко Стазић из Задра, за ког су тврдили Турци да је био повереник Родићев. У исто време про-носили су се гласови (спомињао их је сам аустријски вице-кон-зул, Вук Врчевић), да су два аустријска емисара, Сауервалд и Роскијевић (оба су доцније били аустријски управни чиновници у Херцеговини), ишла кроз Херцеговину и агитовала у народу. Ствар се, дакле, на тој страни кренула, иако још није дошло до праве борбе.

Независно од тог, скоро у исто време, дошло је до сукоба и у невесињском крају. 23. јуна харамбаша Перо Тунгуз са својом четом пресрео је у Бишини један турски караван и убио седам кириџија. То изазва енергичније мере с турске стране. У Кифи-ну Селу, 25. јуна, пала је онда одлука да се акција за устанак почне живље и прошири и на остале срезове херцеговачке. Устаничке чете кренуше потом одмах на посао и 27. јуна, на Кре-ковима, отпочела је прва борба. Невесиње се дигло, а његова пу-шка дала је глас осталој Херцеговини.

Кнез Никола се надао да још може уставити ствар. 24. јуна депеширао је он генералу Родићу, како је устанак избио и како су угрожене везе из Мостара за Требиње, Столац, Никшић. „Зупци, Бањани, Пива и Шаранци, који граниче с нама, још су мирни. Досад још нема проливања крви.” Молио је Родића да му јави, да ли он зна шта више, хотећи, вероватно, према одго-вору да погађа аустријски став. Он није био начисто. „Тако ме јади не знали”, писао је он војводи Петру Вукотићу још 18. ју-на, „ја не разумијем ништа ови њихов посао, нити знам како ће им изићи... Петре! Или је овијема људима превелика невоља, или је нешто што ми не знамо. Ако је прво бих их жалио, а ако је што од овога другога, жао би ми било да смо изиграни као ђе-

ца". У Невесиње је и писао и поручивао, да се још чека; чак је и претио, да могу остати усамљени. Али је покрет већ узео маха и није се више дао зауставити. Да га, на сваки начин, одржи у својој власти, кнез онда брже боље шаље Пека Павловића, да се нађе устаницима као саветник. Пеко је био славан као харамбаша и хајдук, и његов долазак био је врло мио устаницима. То им је био и доказ, да кнез неће да их остави саме. Кнезу је, с друге стране, било лако, да Пеково присуство објасни, кад затреба, као дело хајдучке недисциплине. Расположење устаника било је ратоборно. Они се сматрају, јављао је Пеко кнезу 7. јула, „тако силни, колико да нема ни једног Турчина на свијету. Они хоће буну и кажу, да их нико од тога одвратити не може, мада немају ни пушака, ни фишека". На то је војвода Петар, кнежев таст, одговорио одсечно 9. јула Пеки: „Кажи тијем људима, да им још сад ништа помоћи не можемо. Ема им задај божју вјеру, да ће грдно платити Господару, што му народ из та три кадилука ископаше и хоће да преврну... Кажи им, да нико помоћи неће, колико год им ко обећава. Ово им, Пеко, кажи, и ако не шћеше послушати, а ти им реци: честита им зла срећа!" Они нису послушали, иако је још увек било могућности за то. У Невесињу је још преговарала једна мешовита комисија, и била вољна на велике уступке. Пред тврдом одлуком устаника кнез Никола је морао попустити. С почетка са устручавањем, а касније све енергичније, слушајући сугестије наше романтичарске омладинске штампе, он је помагао устанак и најпосле се заложио за њ са најскупљим жртвама.

Месец и по дана после „невесињске пушке" устанак је букнуо и у Босни, где су већ од пре чињене припреме; и то најпре у Крајини, па после у Подрињу. Дуго припреман, тај устанак је брзо узео широке размере, од Мораче до Уне, и показао толико прегалаштва, да је одмах, првих недеља, тачно био оцењен као догађај од прворазредне важности. Неодољиво, он је повлачио на дневни ред српско, и с тим цело Источно питање, јер се одмах видело и осећало, да се читав покрет не може зауставити на само те две периферијске области турске царевине. Тако је, покрећући реша-

вање Источног питања, Босанско-херцеговачки устанак добио европски значај, као ни један други покрет у тим земљама пре тога.

X Устанак су морале прихватити обе слободне српске кнежевине, Србија и Црна Гора. Српско јавно мишљење, које је било под утицајем омладинских романтичара, који су господарили у штампи, књижевности и на јавним зборовима, тражило је да што пре обе кнежевине објаве рат турској царевини. Турска је, по њиховом уверењу, била тежак болесник и против ње борба неће задавати никаквих већих тешкоћа. Али, док је Омладина и готово сва интелигенција земље, понесена одушевљењем, кликтала са Ђуром Јакшићем

У бој! у бој!

У свети хајде рат!

дотле су у србијанској Народној скупштини падале значајне изјаве Адама Богосављевића и његових другова, да широки народни слојеви не желе и неће рата. „То би највећа бесмислица била”, гласила је њихова писмена порука, „радити и помагати да се наша браћа зулума и самовољства ослободе, а сами унутра да трпимо највећи зулум и самовољство и да сами сносимо најтежи бирократски јарам”. Такве речи, – уочи једног рата, за који су одушевљени родољуби с друге стране говорили, да „сви устанци и покушаји за ослобођење нашега народа од цара Лазара до књаза Милана немађаху тако велику цель као садашње предузеће”, – нису биле нимало добар знак. Оне су на један и сувише речит начин дале осетити, како добар део нашег друштва није био убеђен у неминовност одлучних корака, које је требало предузети и како ће једно тако велико дело бити извођено са пола срца. Касније држање „народне војске” у рату дало је, нажалост, довољно потврде за то.

Недовољно духовно спремна за велику борбу народног ослобођења, Србија за њу није била спремна ни дипломатски, ни војнички. Дуго чекани „извесни час” није био срећно изабран. Србија и Црна Гора ушле су у тај рат без иједног стварног пријатеља. Тешку борбу са још увек крепком турском царевини-

ном имале су да приме оне саме, без помоћи иједне друге балканске државе или народа. Грчка, по обичају, није испунила своје обавезе; а Бугари су чекали, да до слободе дођу жртвама других. Меродавна руска дипломатија, ма колико да је била са широким словенским осећањима, носила је у глави већ тада извесне концепције Светостефанског уговора, које су биле тако далеко од српских нада и српских интереса. На другој страни видело се јасно, да Аустроугарска монархија, изгурана из Италије и Немачке, тражи пут за своју експанзију у другом правцу. Тај правац, диктован интересима и Аустрије и Немачке, био је изабран преко нас, на Балкан, односно на Солун. Седамдесетих година то је питање била општа тема аустроугарских дворских и војних кругова. Најспособнији аустроугарски људи, као београдски посланик а доцнији министар Б. Калај, долазе у саму Босну и испитују расположење; од 1871. нови аустроугарски министар спољашњих послова, гроф Андраши, не престаје мислити о Босни и Херцеговини. Једно време бечка дипломатија носила се мишљу, да Босну дели са Србијом; али откако је осетила, да има Немачку уза се, а да Русија не може без аустријске неутралност ни помислити на евентуалне војничке акције против Турака, та дипломатија бива одлучнија и тражи све. Руска влада, преговарајући са Аустријом о рату против Турака, пристала је, најпосле, не само да жртвује Босну и Херцеговину дунавској монархији, него чак да и саму Србију, до Тимока и Вардара, призна донекле као бечку интересну сферу (15. јануара и 18. марта 1877). Свесна своје снаге, Аустрија је усред борби, 7. јула 1876, ставила јасно до знања свима заинтересованим чиниоцима у Босни и око ње: „Ми не можемо допустити да се Босна присаједини Србији.” А мало доцније изјављено је српском представнику у Бечу, да све кад би „Срби победили и заузели Босну Аустро-Угарска би нашла начина да им она не припадне.” Сви огромни напори и толика крв остали би, дакле, у том правцу без користи. Узалуд су устаници давали молбе великим силама да их присаједине српским кнежевинама, како би „дали задовољења вечној правди и жељи угњетене раје”, узалуд су проглашавали за своје господаре кнеза Милана и кнеза Николу;

– њихова је судбина била запечаћена. Нико није могао да спречи већ уговорену ствар. непријатељ Русије и пансловенског баука, велика британска краљевина огласила се исто као наш непријатељ и на Берлинском конгресу она је узела на се улогу, да Аустрију уведе у Босну и Херцеговину. Једино је Гамбета још онда пророчким гласом говорио: „Ја изјављујем да ћемо ми најбоље припремити победу над германским Вавилоном, ако прихватимо и стиснемо десницу Словена на доњем Дунаву”, – али тај глас, непосредно иза Седана, није много помагао.

Људи, који су кренули тај устанак, нису ни слутили такав исход. Они су тврдо веровали, да своју крв и животе на Муратовици, Глухој Смокви, Црним Потоцима и на другим странама дају за велико дело народне слободе и народног уједињења. Разочарење, које је дошло после одлука Берлинског конгреса, донело је ипак извесно отржењавање. Српски проблем постао је сложенији, али и дубљи. Неправда је јаче приближила оне, које је неодољива атракција крви и осећања спајала заједно. Према новом и опаснијем непријатељу морао је бити тражен и новији и вештији метод борбе. Тај посао, зна се, није био лак. Али је ипак успео, јер су у њ унесене најбоље наше енергије и прекаљења и дубоко уврежена љубав за велики идеал нашег народног уједињења. Поуке покрета, чију успомену данас помињемо, биле су умногом драгоцене. И у том је његов још један и не мали значај.

(Владимир Ћоровић: *Херцеговачки устанак 1875. године, Споменица о Херцеговачком устанку*, Београд, 1928, стр. V-XIX)

Херцеговачки усџанџк, Ђура Јакшић

Васиљ Поповић

СРЕДИНА И ПРИЛИКЕ ИЗ КОЈИХ СЕ РАЗВИЛА НЕВЕСИЊСКА БУНА

Област у којој је избила буна и дала повод за велику источну кризу од 1875–1878. године није ни географски ни историјски ни национално-социјално засебна целина. Невесињски срез и суседни део столачког и билећког среза јесу у географском погледу саставни део динарског система са свима главним особинама динарске пластике, климе и антропогеографских момената. У дугим карским пољима, удубљеним котлинама између таванастих површина у правцу од северозапада према југоистоку, има та област згодан приступ према црногорском територију. Земљиште се постепено уздиже као и сва источна Херцеговина од Неретве према Црној Гори као према некој природној тврђави. Од приморја према унутрашњости диже се у источној Херцеговини један низ брда која стварају донекле попречни бедем између Херцеговине и Црне Горе. У том бедему и у околности да су се котлине, које отварају везе према Црној Гори, могле на ждрелима лако затворити лежала је релативна сигурност Црне Горе према упадима с херцеговачке стране. Али, то је олакшавало и Турцима да у ратно време могу лако затворити комуникације између Херцеговине и Црне Горе.

Етнографски односи допуњавали су географске: у правцу простирања поља и најважнијих путева у источној Херцеговини сачињавала је маса народа једну јединствену целину у етничком, културном и верском погледу. Уз природну јединственост

била је историјска. Сви су ови крајеви преживели исти вековни политички, верски и социјални притисак турских завојевача, под којим су се стопили и ујединили у једну хомогену масу.

У тој маси која се продужавала далеко на исток, створило се *via facti* слободно жариште у Црној Гори. Радијус његове делатности и утицаја постајао је све већи, што су постајале повољније прилике за остварење националног начела у XIX веку. Последњи свештени владар Петар II Његош протеже свој утицај на источну Херцеговину, Грахово и Дробњаке, а први световни владар кнез Данило буни не само Грахово него и југоисточну Херцеговину западније од Грахова, али у неравној борби с Турском спасава Црну Гору тек интервенцијом Аустрије (1853). Ипак је настављен процес природног проширивања и рашћења. Грахово је припојено Црној Гори после једне сјајне победе над Турцима и француске и руске дипломатске помоћи 1858. Али, не напушта се ослободилачки покрет ни у западнијим Зупцима. Турска зауставља али не уништава ослободилачки покрет победом над Црном Гором 1862. и умирењем источне Херцеговине на основу неке ограничене самоуправе. У овим свима покретима Невесињци су учествовали само појединачно. Ти покрети нису се распростирали на њихов крај.

Иза тих локалних покрета долази доба нашироко засноване акције кнеза Михаила, Омладине и панславистичког покрета. Заснована на широкој основици једног општег словенског покрета на Балкану, који би био помогнут народним покретом велике Русије, та акција даје широку подлогу и дубоко залеђе свима појединачним ослободилачким тежњама и пропаганди на словенском југу. Руска влада морала је водити рачуна о моментаним ситуацијама и интересима, а панславистички покрет могао је да делује без компромиса, да у крајњим циљевима служи руској влади, али и да у извесним моментима долази с њом у опреку, ослањајући се на помоћ руских утицајних династичких кругова и националистичких елемената народа и интелигенције. Та је пропаганда захватила седамдесетих година Словене у целој турској царевини, а носиоци су јој били панславистички комитети под вођством руских дипломатских представника: осо-

бито Игњатијева у Цариграду, Новикова у Бечу и Јонина у Дубровнику. Руски конзули у Београду, Сарајеву, Мостару, Скадру и другим местима били су исто толико органи те пропаганде колико и руске владе. Калуђери, свештеници, трговци и ретки школовани људи међу Србима у Турској постају сарадници те пропаганде.

Жариште слободе и уточиште у невољи била је Црна Гора. Ратоборни Црногорци давали су стално потицај на борбу. Без помоћи Црне Горе није се могла борба ни замислити. Стога је први корак невесињских старешина припремању буне био тај, да осигурају помоћ Црне Горе. Кнез Никола је увиђао све опасности заплета с Турском, из којег би се могао поново родити рат, али није могао жртвовати ни престиж, који је имао у Херцеговини. Зато је он препоручивао Невесињцима да остану у миру с Турцима, особито у јесен и зиму, али је дао уточиште онима који су били у опасности. Он је узео посредничку улогу, помоћу које је могао одржавати свој утицај у Херцеговини и искористити га код Порте за мање, ближе и остварљивије циљеве нарочито да добије излазак на море и да мирним путем прошири границе Црне Горе. Али, подгорички покољ Црногораца; непомирљивост херцеговачких муслимана, ратоборност Црногораца и Невесињаца као и српске и панславистичке јавности у непопустљивости Порте у питању територијалних уступака Црној Гори онемогућили су кнезу Николи да задржи до краја своју посредничку улогу. Његовим посредовањем враћени су невесињски бегунци почетком јуна. Из једне његове наредбе, штампане недавно у мемоарима војводе Гавре Вуковића види се да је био изненађен, кад му је стигла вест крајем јуна да је дошло до сукоба у јужној Херцеговини. Пошто је пукла Невесињска пушка и пламен буне захватио сву Херцеговину источно од Неретве, а настала опасност да усташи не дођу под нечији други утицај, одлучио је кнез Никола да потајно помаже усташе (крајем јула 1875).

Невесињски крај био је пред буну као и сада верски готово јединствен. Бројао је око 20.000 душа уочи буне. Већину су сачињавали православни Срби и то непомешани у југоисточним селима, баш на вези с областима и путевима према Црној Гори,

Лука Вукаловић

где је такођер био српски елеменат компактан и због тога саобраћај његов међусобно и с Црном Гором лакши.

Из Невесиња се могло неопажено од Турака прећи у Црну Гору. Прва депутација народних првака, у којој су били Јован Гутић, Симун Зечевић и Милош Кешел, отишла је на Цетиње и вратила се неопажено. На Цетиње су стизали други дан. Собом су носили хране да се не морају нигде свраћати. Полазак и повратак удешавали су да буде ноћу. За ноћ се и могло прећи у црногорску границу с краја невесињског среза.

Устанак су приправљали исти елементи као и у Србији: народне старешине. Социјална структура херцеговачких Срба пред буну била је једноставна као и код шумадијских Срба пред Карађорђевог устанак. Изнад сточарско-ратарске сеоске масе уздизале су се народне старешине, кнезови. Они покрећу устанак и предводе га. Покретачи буне били су кнезови: Јован и Мијај-

ло Гутићи, Продан Рупар, Тривко Радовић, Тривко Бува, коцабаше (чланови меџлиса код полицијске власти); Илија Стевановић, који је по служби био готово стално у Касаби (Невесинју) и Тривко Грубачић; свештеници: Петар Радовић, Анто Глоговац и Ристо Гаћиновић.

Као и у Шумадији водили су и у невесињском крају старешине буне порекло из породица које су се у старини доселиле, овде поглавито из источних крајева. То су били пореклом отпорни, бунтовни елементи, онај борбени слој који се свуда намеао за вођу средини, у којој је живео. По традицији многе од тих породица узрок сеоби њихова претка било је убиство Турчина и бекство од освете. Поред те храбрости показане, понајвише у одбрани свог образа и части породице, одликовао се тај тип народних вођа природном бистрином и довитљивошћу. Тако су од угледнијих породица били старином: Гутићи из Ћеклића у Црној Гори, Радовићи из Куча, Кешељи из Дробњака, Зечевићи из Зете, Ковачевићи и Граховци из Грахова, Грубачићи од Гацка, Гаћиновићи од Меке Груде између Гацка и Билеће.

Било је доста тачнога у оном, што је по причању, рекао Селим-паша изасланицима народних старешина Илији Стевановићу и Милошу Кешељу уочи буне: „Кад вам је такав зулум од Турака, окле на вама токе, срмали оружје и карадаг-капе? Ви једним оком плачете на зулум, а другим на страну гледате.”

С народним старешинама сарађивао је и други елемент: ниже народно свештенство и калуђери (владике су Грци и на турској су страни). Прве молбе за црногорског кнеза, у којима су кнезови тражили помоћ од Црне Горе, пише поп Јован Гаћиновић, из честите породице из села Лукавца, важног кланца, удаљеног од утицања силе и корупције муслимана из Касабе (невесињске). Још од Вукаловићевог устанка играо је видну улогу у народу поп Богдан Зимоњић, гатачки војвода. У поманутом устанку био је један од првака пивски војвода поп Жарко Љешевић. Свештенички ред дао је главне осуђенике због панславистичких веза и агитације у год. 1870: поред сарајевског трговца Гавре Вучковића и учитеља Јове Радуловића, архимандрите: Леонтија Радуловића из Мостара, брата споменутог Јове, и

Васу Пелагића из Бање Луке и игумана манастира Житомислића код Мостара Серафима Перовића. Вођ католичких усташа био је дум Иван Мусић, који је дошао на Цетиње у пролеће 1875.

Манастирске и црквене славе давале су прилике да се угледнији људи могу незазорно састати и договарати. Приликом такве црквене славе на Малу Госпојину (8. септ. 1874. п. ст.) код биоградске цркве саставили су кнезови прву тужбу и послали је кнезу Николи на Цетиње и тајно затражили помоћ за устанак. Манастир Острог са моштима св. Василија играо је важну улогу у зближавању Херцеговаца и Црногораца и у прикупљању великих новчаних прилога из Босне и Херцеговине.

Није изостајао ни трећи важан друштвени фактор за овакве националне покрете: грађански елеменат. Елементи са грађанским занимањем били су, додуше, тада међу херцеговачким Србима бројем незнатни, јер су се тешко одржавали и пробијали у муслиманској феудалној градској средини. Ипак, и тако малобројни, играли су неку улогу у покрету. Један од првака буне Симун Зечевић из Зовог Дола одржавао је под видом сточног трговца везе с пограничним крајевима Црне Горе и преносио њихово ратоборно расположење међу своје другове. Мостарци: трговац Јевтан Мрав, механција Ђорђе Ћирић, коцабаша Мијат Радовић и др. узимали су тајног учешћа у народној акцији.

Поред истакнутих момената који су омогућавали да се из Невесиња покрене буна, неколика важна момента предестинирали су Невесиње да буде овај пут полазна тачка буне. Источна Херцеговина отприлике до требињско-билећког и коритског друма добила је у Вукаловића устанку неку незнатну самоуправу. У њој су задовољени истакнутији елементи извесним положајима и плаћама, положајима пандура, јузбаша и буљубаша. У народу је било свеже сећање на страдања у Вукаловићевој буни и остало је и међу вођама и у народу у јужном делу тога подручја нешто нерасположења према Црногорцима. Ту више није било лако поново потакнути буну. И кад се распламтела буна, најдоцније јој се придружила област негдашње Вукаловићеве акције. Невесиње није искусило тегобе прошле буне нити искусило икаквих разочарања с Црном Гором. Та политичка заве-

трина и неколике родне године створиле су повољније имовинске прилике у народу и појачале у њему самопоуздање и понос. Црногорци су апеловали на тај понос Невесињаца те се међу Невесињцима стварало мишљење да не смеју заостати у јунаштву за осталим крајевима. Њихова почетна акција олакшана је тим што се Турци обично нису бојали покрета у унутрашњости него су појачавали мере опрезности увек више, према црногорској граници. Даље је важан моменат за буну била потреба да се с Невесињцима појачају усташки редови. Ако би устанак избио источније, Турци су лако могли пресећи везу источног усташког подручја са невесињским и столачким срезом и западним делом билећког среза затворивши „врата Херцеговине”: пролазе на линији Гацко-Корита-Билећа. Тим би спречили прелазак усташа у маси и претеривање стоке, тог главног имања горње Херцеговине. С војничком вредношћу Невесиња морало се рачунати, јер је Невесиње могло дати два батаљона по шест чета, а Дабар пет чета војника. Кад би се најпре Невесињци побунили, могли су се извући ти борци и спасти живо благо у Црну Гору, пре него Турци затворе пролазе.

Жариште устанка није се могло помакнути западније од Невесиња, једно због удаљености и тежих веза с Црном Гором, а друго због тога што је ту престајала област компактног српског елемента, на који се могло рачунати са сигурношћу. Невесињски крај био је шиљак српског борбеног етничког клина и требало га је спасти пре него га Турци одсеку, и уклонити у широко српско залеђе.

Социјалне и политичке прилике народа у невесињском крају нису се у суштини разликовале од прилика у другим крајевима Босне и Херцеговине. Меморандум усташа, који је предан 1. октобра 1875. енглеском комесару конзулу Холмсу, истиче све важније невоље народа. После султанова пута у Европу (1867) уведен је ванредан прирез на десетину, па је стално задржан тако да је десетина претворена у осмину. Десетина се издаје лицитацијом под закуп. Закупници морају да истерају често претерано високу закупнину. Да би постигла већу цену, држава каткад одгађа

Кула бегова Љубовића у Херцеговини (слика Ф. Кикереца, 1876)

месецима лицитацију. Побирање десетине у невреме ствара ло је велико незадовољство у народу. Сем тога, при побирању, госте се и издржавају закупници с пратњом на рачун сељака.

Осим десетине оптерећен је дуван, вино и ракија посебном директн^Им порезом „ђумруком“. За насаде броћа плаћа се сваке године, и ако се броћ може почети искоришћавати тек четврте године. Кмета тиште разни намети: земљарина, кућарина, траварина, порез на марву, агнам на ситну стоку, на свиње, порез на мушке хришћанске главе због ослобођења од војне дужности, паушалан порез на надничарску зараду сељака ван своје земље, кулук на државним друмовима, комора, кулучење кметова агама: давање стоке, дрва, вучење материјала при градњи кућа, послуживања аге, сађење дувана за агину потребу и бесплатно обрађивање једног дела земље директно за агу, уконачење и угошћење аге с пратњом. Ако се издели кметска задруга, свака одељена кућа мора исто толико кулучити колико су пре кулучили сви заједно. У меџлисима се суди пристрасно у корист муслимана, муслимани се спасавају очевидно кривим заклетвама муслиманских сведока. Ако је хришћанин у праву, спор се завлачи месецима и најпосле се с кривим сведоцима оптужи тужитељ хришћанин.

Устаници су као лек томе злу тражили аутономију за Босну и Херцеговину, трибутарну султану или минимално да нека суседна држава постави војску у важније градове и да представници сила уђу у главне меџлисе док се ствари не уреде и осигура живот, част и својина хришћана с једнакошћу грађанских и верских права. У мемоару, који је предан представницима других сила, устаничке вође наглашавале су одлучније, да не верују Турцима, да не очекују много ни од интервенције конзула а да траже пуну слободу. Овај захтев за слободом истичу усташки вођи и доцније свуда где год могу да спонтано, без туђег утицаја и притиска даду одушке свом расположењу.

Невесињски сељаци били су кметови муслиманских ага и бегова, али њихова бројна надмоћност, компактност, одељена насеља и претежно сточарско занимање, омогућавало им је да могу узети одлучнији став у односу према Турцима.

Богдан Зимоњић

Кад су Турци начули за цетињски пут прве депутације, хтели су да прогоне коловође, а на то су се старешине опрли заптијама, почели дизати народ из Зовог Дола и Лукавца у шуму и обратили се на Цетиње за хитну помоћ. Кнез Никола је осудио тај њихов преурањен покрет и наредио им да се мире с Турцима. Они су међутим заваравали турске власти шаљући тужбе на зулуме и уверавајући их о својој лојалности. Да су старешине могле заузети тако одлучан став према Турцима, омогућавало им је између осталог, и народно незадовољство с неваљалим турским режимом и са самовољом домаћих муслимана.

Један конзуларни извештај о узроцима и почецима устанка штампан у „Тајмсу” од 15. децембра 1875. црта тамним бојама стање хришћана, њихов ропски положај према муслиманским господарима, неспособност, самовољу, безакоње и корупцију турских локалних власти и домаћих муслиманских ага, бегова и закупника пореза. Што се огањ револуције, који је двапут пригушиван, поново распламтио, навађа тај извештај као разлог

Пеко Павловић

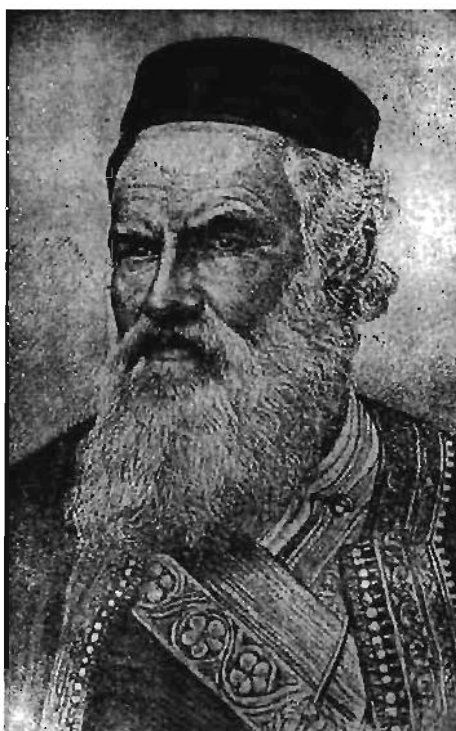
необично лошу управу а не стране утицаје. Ту је извештач био сигурно под сугестијом устаничке тезе, коју су они заступали према страним представницима. Специјалне невесињске прилике из којих се развила буна, биле су по том извештају, овакве. У невесињском крају настојали су закупници десетине Станко Перин из Мостара, Форта и Али-бег Редепашић да необично строго и самовољно скупе десетину од народа. Година 1874, била је неродна. Упркос тога десетари су процењивали жетву више него је била у ствари, и место да одмах покупе десетину после жетве, чинили су то у јануару 1875. Сељаци су у невољи били потрошили или продали то дужно жито па су стога били изложени сваковрсним насиљима, хапшењу и тучи. Кнезови, који су се потужили кајмакаму на закупнике десетине, прогоњени су и хапшени. С тим прогонима доводи извештај у везу бекство кнезова у Црну Гору, међући га, дакле, после децембра, када се догодило. Извештач зна да су ове избегле старешине учествовале на народној скупштини која се одржавала поводом подгоричког покоља Црногораца. Закупници порезе, помогнути заптијама, наставили су

с притиском, а хришћани су одлучили да не долазе у Касабу и да не кулуче. Испред прогона побегли су многи хришћани у шуму са стадима, а неки су послали породице и имање у Црну Гору. Такво је стање било у Невесињу крајем марта 1875. али није било још дошло до оружаног отпора.

Због мутних прилика пожурили су се и многи приватни веровници да наплате дугове. При таквом походу убијен је уочи Нове године Мујага Бехмен на Ргуду код Стоца и наскоро су и ргудски прваци с Муратовићима и с Џомбетом из Предоља пребегли у Црну Гору у јануару 1875.

До краја марта дошла је и Билећа у исто стање као и Невесиње због притиска кајмакама и јузбаше против сумњивих главара, поглавито против Сфорцана, а конзулски извештај наводи због кулука за оправку моста код Дражиндола. Ради тога је преместио мостарски мутесариф билећког кајмакама у Столац и наредио јузбашама заптија у Гацку, Мостару, Стоцу и Требињу да са својим заптијама натерају хришћане на послушност у Невесињу, па затим у Билећи, у другој половини априла. Међутим су остали срезови били мирни, а понајмирније је најдуже било Требиње, само је у католичким срезовима било знакова агитације, али она није захватила народ него се јављала у свештенству против владе. Дописи у славенским новинама о невољама народа у Босни и Херцеговини потицали су већином од фрањевца са Широког Бријега код Мостара и из Стоца: Фрањевци су имали да бране своје привилегије, које им тадашњи султан није потврдио а које су потврђивале локалне власти. Тако је било стање у време доласка аустријског цара у Далмацију (у другој половини априла по ст.). Муслимани су видели у том његовом путу неку врсту рекогносцирања на самом месту да се информира с које би се стране најлакше напало на земљу и шта би била вредна, ако би је султан продавао. Хришћани су постепено прихватили ту идеју и дали јој израза у петицијама католичких и православних кнезова, које су предали аустријском цару приликом његова пута кроз Далмацију.

Кад је почела споменута експедиција заптија у Невесињу 26. априла, (14. априла по ст.), народ се повукао у планину, а многи

Петар Радовић

кнезови су побегли у Црну Гору. Исто су тако, пред долазак заптија из Невесиња у Билећу, побегле старешине Глигор Милићевић и Васиљ Сфорцан. Народ је одлучио да оружјем дочека заптије. На то је кајмакам вратио заптије по наредби мутесарифовој, а босански везир Дервиш-паша послао је Селим-пашу да саслуша притужбе хришћана и да их позове или да се умире и врате кући или да се с имањем иселе у Црну Гору. На такву објаву Селим-паше у другој половини маја одговорили су хришћани да хоће преговарати само са директним султановим изаслаником.

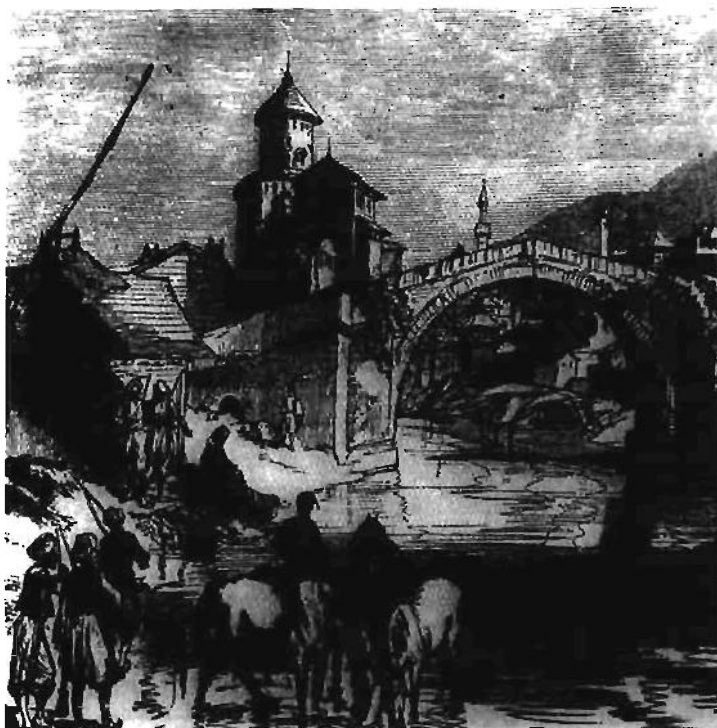
Међутим су невесињски муслимани настојали спречити пребегавање хришћана и само је интервенција војске спречила крвопролиће. Да би се осигурали од ноћних препада муслимана, сељаци су ноћу у четама чували путеве и прилазе у села.

Тако су стајала наоружана хришћанска села према муслиманској вароши, а органи власти били су немоћни да својим ауторитетом натерају иједну страну на послушност. Хришћански сељаци нису хтели да се добровољно врате у свој подређен положај, а

муслимански грађани да ишта попусте од своје самовоље и од својих привилегија.

Због мржње муслимана нису остављене народне старешине посве на миру, када су се по споразуму између кнеза Николе и Дервиш-паше (почетком јуна) вратили из Црне Горе у Невесиње. Тако су муслимани напали Трифка Грубачића и Ђуру Симовића у Касаби. Споменути конзулски извештај чак наводи да су Грубачића тукли, а када је у меџлису против тога протествовао кнез Ђуро Симовић, да је био сасечен по изласку из меџлиса. С друге стране опет међу Србима су се појавиле хајдучке чете (Тунгуза и Ковачевића), које су, противно расположењу и кнеза Николе и Ђусташа, напале један турски караван, опљачкале га и убиле неколико кириџија (у другој половини јуна 1875.).

Да задовољи колико-толико хришћане, Порта је дигла из Мостара омраженог муфтију противника рефорама, и туркофилског владика Прокопија. Али, незадовољници нису више имали поверења ни у какве мере турских власти, те није успело ни посредовање Портиних комесара који су били дошли. Због

Мостар

разграничења с Црном Гором додељен им је био хришћанин Пётракија из Сарајева. На захтев Невесињаца узео је учешћа у комисији кнежев изасланик Пеко Павловић.

Влада је хтела задовољити захтеве Невесињаца: дати им слободу вере и равноправност пред судом, заштитити их од насиља заптија и од нападаја на образ њихових жена и уредити да закупници десетине не узимљу више него што закон наређује и да то узимљу у згодно време. Али, домаћи муслимани нису дали да се и у чем крње њихове привилегије. Кад је Дервиш-паша ступио лично у преговоре с Невесињцима додали су они још захтев да свака кућа плаћа у свему један дукат годишње и да се укине кулук било лични или с коњима и да влада плаћа такве услуге као и у другом свету. Они су изјавили да нису прихватили за оружје да се боре против султана него због страха од домаћих муслимана.

Ако би се маса народа, која се свакако није лака срца раскућавала, а исто тако ако би се и честољубивије старешине можда умириле на основу таквих незнатних уступака турске владе и изгледа на личне користи, одлучујући прваци нису мислили да обуставе покрет на једноставно турско обећање без сигурних гаранција. Умерено држање било је само њихов тактични потез. Они су хтели стварну радикалну промену на боље и били су свесни да те промене не може бити на миран начин због слабости и натражности турске државне управе а превелике осиноности домаћих муслиманских феудалаца. За то су сав покрет водили од почетка у том правцу да извојују и осигурају слободу помоћу Црне Горе.

Дервиш-паша се вратио у Сарајево, а невесињски муслимани тражили су од кајмакама оружја и муниције због претећег држања Срба. Кајмакам је, по инструкцији мутесарифовој, одговорио да мора спречити сваки акт непријатељства против хришћана. На то су муслимани под вођством Алибега Редепашића обили државни магацин и снабдели се оружјем и муницијом.

Тако су крајем јуна муслимански грађани бегови били спремни на оружану борбу против раје, која се није хтела вратити у старо стање.

Покрет је све више захватао православне крајеве у Херцеговини источно од Неретве. Пеко Павловић, поп Богдан Зимоњић, Никола Граховац из Невесиња и Глигор Милићевић из Билеће побунили су католике у Равном, где је терен приправио дум Иван Мусић. Придружили су се и католици столачког среза. Комешање је захватило и католике на десној страни Неретве. Али, турска је влада натерала терором фрањевце, те су умирили покрет међу католицима. Тако је, ипак, у суштини остала православна Херцеговина источно од Неретве у борбеном ставу према Турцима, како резимира споменути конзулски извештај положај крајем јула 1875 (п. н.). Срби су били стварно господари у селима и прекинули су редован саобраћај међу турским варошима.

Будући да је, због описаних разлога, Невесиње било огњиште покрета, то је било природно да је баш одатле варница – чувена Невесињска пушка од 27. јуна 1875. п. ст. – запалила сву бунтовну Херцеговину и на немирном Балкану отпочела велику источну кризу од 1875–1878. године.

(Васиљ Поповић: *Средина и прилике из којих се развила Невесињска буна, Споменица о Херцеговачком устанку 1875*, Београд, 1928, стр. 1 - 14)

Данило Тунгуз-Перовић

НЕВЕСИЊСКИ УСТАНАК И ЊЕГОВ ПОЛИТИЧКИ ЗНАЧАЈ НА БАЛКАНУ

Година 1874. била је веома гладна у Херцеговини. У народу незадовољство било је велико. Незадовољни су били и муслимани и католици и православни. Да би то стање 1874. год. што јасније у Херцеговини представили, послужићемо се са два извјештаја државне аустријске архиве из Беча, упућена грофу Андрашију, аустроугарском министру иностраних дјела. Први извјештај упућен је из Сарајева 14. јануара 1874. године под бројем 2. од генералног аустријског консула Теодоровића. У том се извештају побијају вијести да породица Ризванбеговића игра више какву улогу. Синови Алипашини су у државној служби. Иначе, муслимани ћуте. Бегови знају да не могу повратити стару политичку моћ, па зато настоје само да што боље искористе османлијске чиновнике, знају да своју пре-моћ над хришћанима могу одржати само помоћу Турске, и с тога су јој вјерни. Други извјештај упућен из Мостара од аустријског консула Реглије 12. јуна 1874. год. под бројем 57. каже за Дервиш-пашу, да је већ био у Босни за вријеме посљедњег рата са Црном Гором. Био је у то вријеме страшило за хришћане у Херцег-Босни. Излишно је говорити да је рђаво одјекнуло његово постављење за гувернера Босне код хришћана. Муслимани се насупрот радују да имају истомишљеника за валију. Критикују стално мијењање гувернера, гдје треба да су искусни људи. Путеви започети треба да се доврше, иако је утрошено много

новаца у њих. Критикује порезни систем који је неправедан, ствара биједу и незадовољство. Приговара да се уклони стари мутесариф Хасан-бег који штити православне, а да на његово мјесто дође Ризван-паша, син Алипашин. Упркос незадовољства народа, не вјерују у револуцију. Муслимани желе Турску, али желе имати народног гувернера који би подсјећао на вријеме Алипашино. То ће им се испунити именовањем Ризван-паше за валију. Православни су подијељени у више странака, и у завади са католицима.

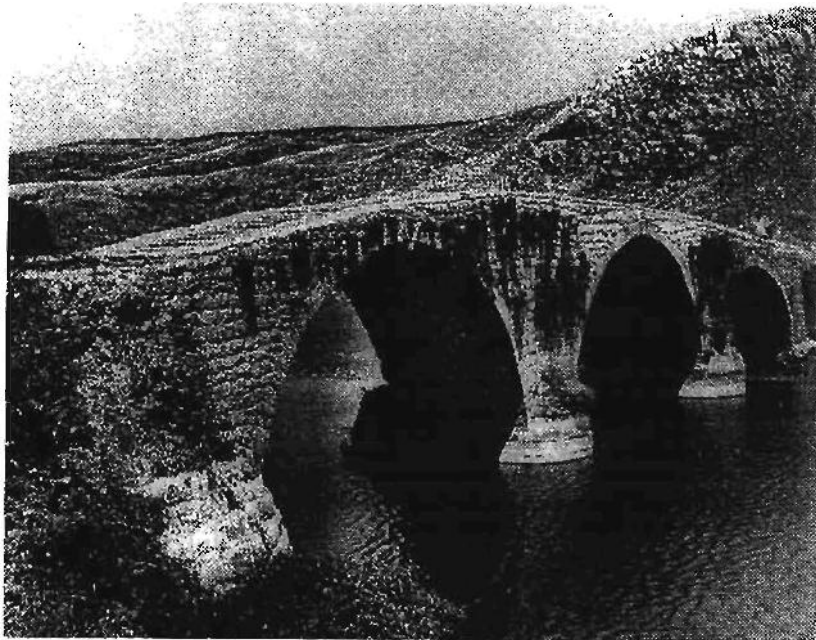
Дакле, из ова два службена извјештаја, јасно се види стање у Херцеговини. Сви су вјерски елементи незадовољни. Само је у њиховом незадовољству разлика. Муслимани желе Турску, да би сачували своју премоћ над хришћанима, али траже да се врати доба Али-паше Ризванбеговића. Католици и православни незадовољни су из више разлога, а нарочито национално-вјерских. Али се разликују у томе, док католици траже себи помоћ и очекују ослобођење од католичке Аустрије, дотле православни упрли су своје погледе у слободно стијење Црне Горе. Али једини елеменат у тим крајевима, који се стално борио кроз сва турска времена биле су чете херцеговачко-црногорске. Харамбаше црногорске и херцеговачке са својим четницима били су прави национални борци. Нема једне битке, једног важног догађаја без њихова учешћа. У прва времена харамбаше и њихови четници били су готово сами Црногорци. Али се доцније то стање мијења, јер херцеговачке харамбаше и четници узимају првенство Црногорцима. На неколико година испред устанка чувене су биле херцеговачке харамбаше ове: Ристо Манојловић-Биједић са Меке Груде из кадилука билећког, погинуо на Граховцу 1858, Петко Ковачевић из Срђевића из Гацка објешен у Мостару 1865, Стеван Прдеклија из Никшићког поља, кога је убио под Војником његов четни друг Бошко Баровић подмићен од никшићких Турака, Филип Мандић из Дулића из Гацка, кога је издајом убио у Јасенику Нушко Муљанин са братственицима и др.

Тешка је била, окрутна, бездушна и сурова власт турска. Али национална светосавска црква, гусле и хајдуци нијесу допуштали да српски народ клоне. Патио је, трпио је, свакојак

муке подносио, али се кријепио успоменама на његову стару славу и величину. Карађорђевић и Милошевић устанак у Србији, стално герилско ратовање црногорско-херцеговачко, а нарочито Граховска битка, дали су духовне снаге и подстрека Невесињцима на дизање устанка.

Устанак су подигли и борбе водили искључиво православни Херцеговци. Муслимани херцеговачки били су на страни Турака, а католици, иако су се први били побунили око Габеле, њихова је буна у самом свом зачетку угушена. Сви херцеговачки католици за вријеме цијелог устанка и ратова остали су неутрални уколико нијесу помагали Турску. Усташа католика нема међу херцеговачким усташима, ни један једини не може се наћи у бојевима усташко-турским, као у боју на Глувој Смокви, Муратовици, ударцу на невесињској Касаби и низ крваву Дугу. Кад је ступила у рат службена Црна Гора онда се усташима придружио са нешто католика дум Иван Мусић. Али послје првог озбиљног пораза црногорско-херцеговачке војске у Бишини разбјегла се и та шака Мусићевих католика.

Испред самог устанка 1875. у Херцеговини биле су три чувене харамбаше: Стојан Ковачевић из Срђевића из Гацка,

Мост на Заломки, Овчији брод, Невесиње

Драго Обренов Ковачевић из Биограда из Невесиња и Перо Тунгуз-Расојевић из Сливаља из Невесиња. Од како је харамбаша Стојан побјегао из мостарске куле 1872. забрањено му је било од службене Црне Горе да четује по Херцеговини, те зато није могао учествовати у почетку Невесињског устанка. Харамбаша Драго Обренов од мира закљученог између Црне Горе и Турске 1862. живио је мирно на Грахову, код својих братственика, те и овај харамбаша наје учествовао при подизању устанка у Невесињу. Једини слободни харамбаша, у то доба, био је у Херцеговини Перо Тунгуз-Расојевић. За њега Ристо Пророковић у својој књизи: „Устанак у Херцеговини 1875”, на страни 137. пише: „Испред устанка, као и у самом почетку његовом, најактивнији харамбаша био је Перо Тунгуз”.

Харамбаша Тунгуз још раније радио је на дизању устанка у Невесињу. Његовим ранијим радом он је створио подесно земљиште у Невесињу за устанак. То је учинио на овај начин. Стари харамбаша Филип Мандић плијенио је стоку Бега Шатаре из Борча, из села Тобића. За ту крађу стоке убије Бего два Мандића у Кланцима на Моринама. По погибији харамбаше Филипа, освета на Шатарамма остала је по традицијама хајдучким на харамбашу Тунгуза. Србин Ђоко Ђућило из Порија ашиковао је са муслиманком од породице Ђипа из Језера у Борчу. Да би му се зато муслимани борачки осветили, ухвате га једног дана на превару, исијеку га на комаде и спале у букви у планини Црвњу. За све је ово знао харамбаша Тунгуз. Зато, да би се за та сва свирепства осветио муслиманима борачким дође са четом на Морине. Преко својих јатака дознао је да ће Бего Шатара са братом проћи преко Морина, те са четом запане у Колешким Главицама, дочека их и обадва посијече. Тог истог дана харамбаша Тунгуз посијече заптију Пуру Груду и баца га у јаму на Врховима. Заптија Пуро припадао је једној крвавој никшићкој муслиманској породици, и био је страх и трепет у том крају. Не могући Турци ништа учинити харамбаша и његовој чети, који се пребацио пут мајке хајдучке, планине Сомине, двије буљубаше из Борча: Мујо Тановић и Омер Шесто ударе из освете на кућу харамбашина оца, старога Лазара, у селу Сливљима. Стари

Лазар побјегне са два нејака сина: Божом и Крстом у Црну Гору, док се трећи син Ђоко налазио у чети харамбашиној. Стари Лазар прво је био у Грахову код попа Богдана Зимоњића, а затим у Дробњаку. Том приликом буљубаше су му кућу разориле и све уништиле. Али се на овоме та освета муслиманска није завршила. Исто тако кивне турске власти на сјечу муслимана од стране харамбаше Тунгуза, пошаљу из Мостара крк-сердара Назечића, те повеже у ланце око 47 првих домаћина из Површи, који су окривљени као ускочки јатаци и спроведу их у Мостар, гдје их затворе у мостарску кулу. Ови народни прваци уз пут су бијени и мучени од заптија, да је много од њих у тамници платило главом, а тројица су умрли чим су се вратили својим кућама од задобијених удараца, и то: Тодор Мандић, Обрен Ђућило и Васиљ Вучина.

Овај турски зулум, извршен над рајом 1873, изазвао је огорчење код народа у кадилуку невесинском. Од тог времена поједини виђенији људи и депутације иду на Цетиње да се жале књазу Николи на несношљиве турске зулуме.

То мучно стање у кадилуку, још се по рају погоршало, од како је харамбаша Перо Тунгуз, срушио велику џамију у Зово-ме Долу, тако рећи најстарију турску задужбину у Горњој Херцеговини.

Година 1874. била је сасвим неродна. Али се ипак народ није дигао на оружје. То је предвидио и аустријски консул из Мостара, јављајући грофу Андрашију, овим ријечима: „У пркос незадовољства народа, не вјерује у револуцију.“ Те године и није могло доћи до устанка, пошто су хајдучко ускочке чете херцеговачко-црногорске мировале. Боље рећи, три чувене харамбаше: Стојан Ковачевић, Драго Обренов и Перо Тунгуз мировали су, јер су били спријечени да четују по Херцеговини. Раја херцеговачка, иако је стењала под великим притиском, па чак и говорила о устанку, ипак није имала смјелости запливати у људску крв. За такве догађаје само су били способни хајдуци, људи већ огрезли у људској крви. Нема буне ни устанка без проливане људске крви. Сви састанци и разговори, ма каквих људи од гласа и утицаја, остају шупље приче, ако се не прелију и натопе

људском крвљу. Проливена људска крв набрекли је квасац свакоме добру и свакоме злу.

Године 1875. стање је у Херцеговини друкчије. Та година сасвим је добро понијела. По Херцеговини четовао је харамбаша Перо Тунгуз са четом од 25–30 друга. Иако је врло тешко сит народ покренути на устанак, ипак се он дигао. Кад су дошли у Касабу невесињску Селим-паша, мутесариф мостарски и коцо-баша Вуко Шола, а доцније чланови цариградске делегације Хусејин-паша и Константин еф. обећањима, парама и страхом, принудили су кнезове невесињске, да између себе протјерају Тунгуза са четом. Кад је изгледало да је све легло и помирило се са судбином, загрмио је гром из ведра неба на Ћетној Пољани у Бишини.

У неколико тачака могу се свести главни разлози, зашто се кнезови нијесу хтјели дизати на устанак. Пашина обећања добро су била примљена од кнезова и других првака, да ће се привилегије с ону страну коритског друма протегнути и на њих. Те године љетина је добро родила, те народ није био гладан, а с тим је имао више помирљивог духа. А поврх свега, нијесу били сигурни у побједу. Црна Гора и Србија мале, Русија далеко, а њих једна шака људи. Ухватити се у коштац са силном Турском царвином био је велики ризик. Није лако куће раскућити. Одједанпут све упропастити што се годинама зарађивало – није био лак посао!

Књаз Никола обраћао се службеној Русији и Србији и отуд добио негативан одговор. Није смио сам угазити у рат против Турске као 1862. године, зато и ако је у почетку био расположен за устанак у посљедње доба био је против устанка у Херцеговини, пошто је вјеровало да му још подесан политички момент није дошао. Дакле устанак против Турске 1875. године покренули су неодговорни елементи – хајдуци и ускоци.

Док су народни прваци, кнезови и Господар овако мислили, харамбаша Тунгуз са друштвом сасвим је друкчије мислио. Прожет традицијама старих ускока и хајдука: Пивљанина Баја, барјактара Лима, Никца од Ровина, Лопушине Вука и других,

имао је једини идеал, вјечиту борбу са Турцима за ослобођење српског народа.

Кнезови невесињски, по наговору Селим-паше, и других делегата, да би одржали у народу мир; протјерају између себе харамбашу Тунгуза. Ево шта каже Пророковић у својој књизи о устанку на страни 161: „Стари Јован Гутић и Кико Стевановић узму са собом око 40 људи, те чету испрате до у планину Сњијезницу, на границу столачког кадилука, да одатле сама настави пут у Попово.”

Чим се стари Гутић са Стевановићем вратио натраг, и о томе послали извештај Селим-паши у Невесињу, харамбаша Тунгуз врати чету натраг у Невесиње. Оде право у Бишину на најпоузданије мјесто, на коме ће најбоље моћи Турке дочекати и побити. Ту је чету затекло јутро 23. јуна или по новом 5 јула.

Око 9 сати наиђу кириције Турци Подвелешци, а пред њима крамар Калинић. Хајдуци их пусте међу се, па их онда почну сјећи. Седам Подвележаца посијеку, а мало доцније убију и једног царског пандура, а од хајдука се само мало рани Крсто, брат харамбашин. Послије овог догађаја више није било мира између Селим-паше и кнезова. Паша је дубоко вјеровао, да га кнезови варају, зато јави преко валије сарајевског Порти у Цариград, да се православни народ у Херцеговини само оружјем може умирити. Из Цариграда стигло је наређење да се сила примијени, што је паша и послушао. На основи тога, што је овај догађај у Бишини изазвао оружани сукоб између турских регуларних трупа и народа у кадилуку невесињском, може се поуздано сматрати да је овај догађај прва „Невесињска пушка”. А да је то тако, документоваћемо са службеним турским документима. Ево шта о томе пише 1875. год, јула 26. службени вилајетски лист „Босна”:

„Почеше насиља чинити те пресјекоше пут водећи између Невесиња и Мостара, разбију туда наљегавши караван, отму педесет товара кафе, шећера и пиринча с коњима заједно и одведу у своја села и убију седам исламскијех кириција и главе им осигеку, нападну н а заптијску тамо ходајућу стражу и убију једног

*Херцеговачки ратници – устаници, у засједи 1875. године
(Према: „L'univers illustré...” 18. 5. 1876)*

јпандура и почну без зазора одгонити стоку невесињског житељства. Пошто су се речени чиновници о овоме увјерили, кренуо је тамошњи командант мирилива Селим-паша војску у тај покрет на њих подејствује, те стоку оставе и зликовци се натраг повуку. Овом су приликом на редовну војску неколико пушака избацили, но ова хвала Богу, није при том никаква губитка имала, нити је на овај нападај одговорила.

Но, ово је увиђено, да ови на савјете не пристају и да мјере да се ствар без проливања крви сврши остају без успјеха што су речени паша и ефендија увјеривши се да се без силе не могу у покорност довести и вративши се јавили. Мутесариф и командант на телеграме овијех увиде, да ће стрпљење имати шкодљиве резултате, и у одговор на питање дошавшим телеграмом од стране великог везира наређено је, да се против зликоваца, пошто не примише даване им савјете, строге мјере предузму, да се војском њихова друштва разагнају и њихови поглавари ухвате. Ова је заповјест неки дан поднешена реченом мутесарифу и команданту. У суботу 12. ов. мјес. кренуо се из Невесиња речени Селим-паша, а из кланца Дабра кајмекан Вели бег, бимбаша Бесим еф. Шућин-бег, а из Билеће бимбаша Селим еф. итд. итд.”

Ево шта о томе пише на страни 6. у својој књизи: „Из турског господства у Босни” турски делегат Кечет: „За вријеме ових неплодних преговора у логору устџи као гром из ведре неба стиже вијест да је једна хришћанска наоружана разбојничка банда у Бишини близу Невесиња опљачкала трговачки караван из Мостара, и да је том приликом убила седам муслимана-кириџија. Ко је смислио овај гнусан напад на скроз невине људе, није се могло сазнати, на сваки начин дјело је одавало одлучну намјеру покретача, да се ствар устанка пожури. Константин еф. брзојавио је у Сарајево да је коцка пала, те продужење преговора нема сврхе, јер од сад само сила може одлучивати. Вијест о овом згражајућем нападу силно је узрујала цијелу покрајину. Конзули су код Дервиш-паше учинили кораке да се мир, ком у земљи пријети опасност, успостави и обезбиједи”.

Ево шта о томе догађају у Бишини пише Г. Слободан Јовановић у првој књизи: „Влада Милана Обреновића” на стр. 242,

по извјештају од 2. септембра 1875. г. српског посланика у Цариграду, упућеног влади у Београду:

„У јулу плануо је херцеговачки устанак. Тај догађај од европског значаја, који ће имати за нас судбоносних последица, затекао нас је усред изборне борбе, са једном слабом пословном владом. Припреман из раније од црногорских, а како изгледа и од аустријских подстрекача, херцеговачки устанак имао је за непосредан повод зулуме које су чинили закупци пореза и њихови пандури. Врење у народу осећало се још од 1874. г. али до оружаног сукоба дошло је тек почетком јула 1875. г. Тада на путу Мостар – Невесиње једна хајдучка чета побила је Турке кириције и опљачкала њихове товаре”.

Слични овим извјештајима су и они руског консула Јастребова, аустријског Васића и других консула из Мостара својим владама.

На тај начин 23. јуна (или п. н. 5 јула) 1875. у Бишини, на Ђетној Пољани, пукла је чувена „Невесињска пушка” из руку харамбаше Пера Тунгуза-Расојевића и његове чете и подигла Невесињски устанак чије су политичке посљедице од европског значаја.

Као што се јасно види Невесињски устанак покренут је од ускока и хајдука херцеговачких, тих неодговорних чинилаца, али он је по својој суштини плод свих умно-политичких напора владика и господара цетињских, свих народних покрета црногорско-херцеговачко-брдских, свих окршаја, бојева и битака на земљишту старе Црне Горе, седморо Брда и херцеговачких племена, како оних побједоносних над непријатељем тако и оних поражавајућих. То је врхунац напора, мука и жртва читавих нараштаја, свих смјелих герилских акција и подухвата свих честитих и националних елемената тих каменитих класичних српских брда и планина. То је национално револуционарни најмушкији и најснажнији замах и подвиг горштака црногорско-херцеговачких за своје национално ослобођење и уједињење и за политичко прогонство Турака зулумћара и варвара са Балкана у њихову ранију колијевку Малу Азију.

Невесињски устанак одмах је обухватио све крајеве у кадилуку невесињском у којима су живјели у компактним масама

Срби православни. Али Срби Невесињци измијешани са муслиманима, а нарочито у оним мјестима гдје су били у знатној мањини као у вали борачкој, у пољу невесинском између планина Црвња и Вележи, у Касаби невесинској и у Подвележју, нијесу се сви могли дићи на оружје. Притиснути од својих муслиманских комшија Срби Невесињци, у тим мјестима морали су мировати. Невесински устанак брзо се проширио и на друге херцеговачке кадилуке. И он би као и други народни устанци из своје средине нашао и истакао свога вођу. Но књаз Никола, чим је устанак ухватио маха, иако је био приморан од службене Русије и Србије да буде против њега, сад кад се покренуо, требало га је помоћи и политички искористити. Међу херцеговачке усташе Књаз је послао чевског командира Пека Павловића да он устанком управља. То је Књаз учинио из више разлога, прво што је командир Пеко добро познавао земљиште Херцеговине као и саме Херцеговце као дугогодишњи харамбаша, затим Књаз није имао, из личног искуства, повјерење у прваке усташке, но је све узде устанка држао у својим рукама преко командира Пека као главнокомандујућег и војводе Петра Вукотића, који се налазио на граници, час на Грахову, а час у Бањанима. Уз командира Пека Павловића Књаз је послао велики број Црногораца тзв. „јајоша” да помажу Невесински устанак да га Турска не би у самом почетку војнички угушила, или да се у њ не би умијешала Аустрија и тим га искористила у своје политичке сврхе. Готово годину дана херцеговачки усташи помогнути са „јајошима” црногорским борили су се са регуларним турским трупама и башибозуком по Херцеговини, док службена Црна Гора и Србија нијесу ступиле у рат против Турске. Поред мањих окршаја усташа су имали и неколико знатних бојева као удар на Невесинску касабу, бојеви по Дуги крвавој, бој на Глувој Смокви и бој на Муратовици.

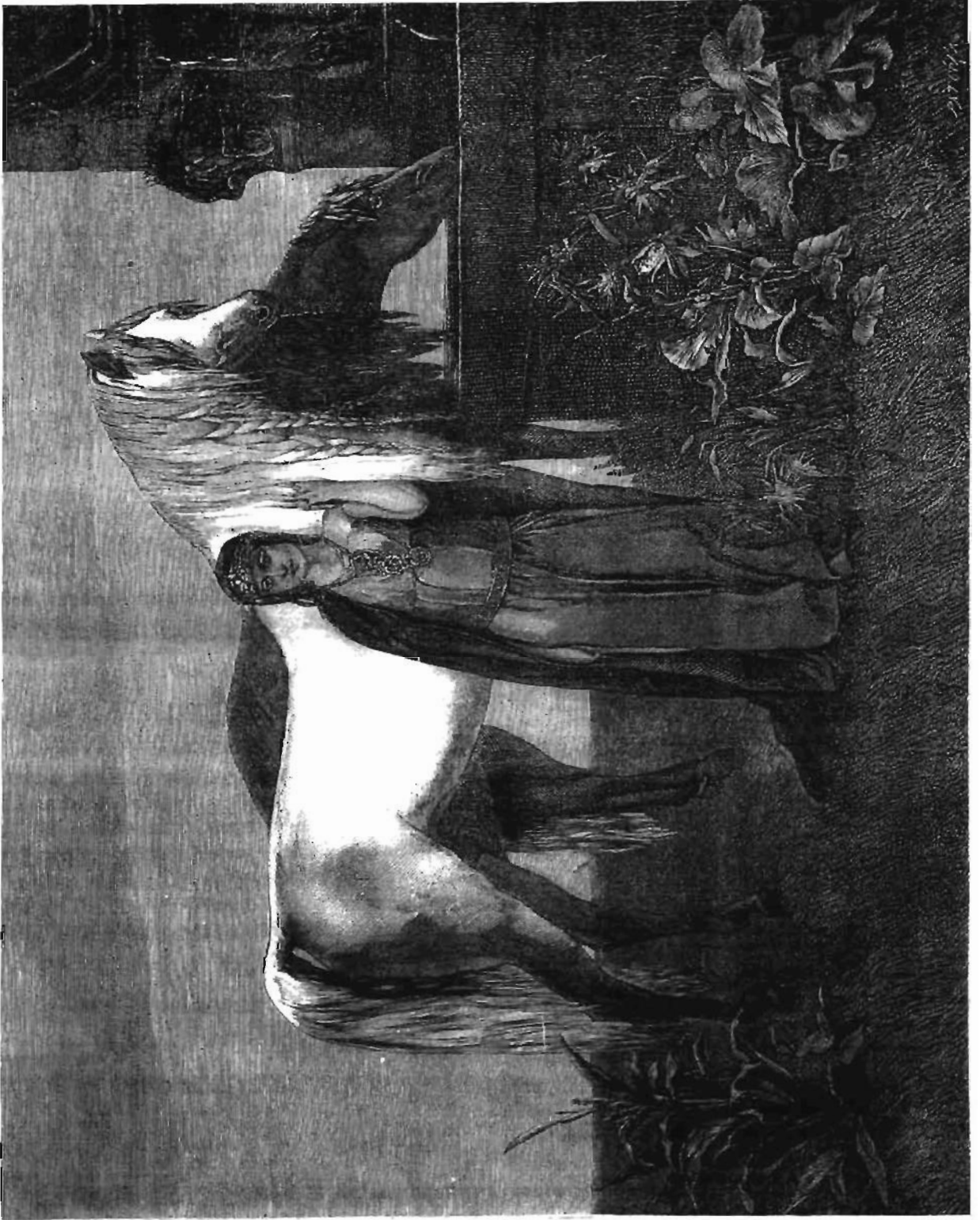
Невесински устанак изазвао је рат од 1876–1878 године који је дао Русима, Србијанцима, Црногорцима и Румунима и побједа и мањих појединачних неуспјеха над Турцима. Политичке посљедице овог устанка по ријечима господина Слободана Јовановића од европског су значаја. Нарочито су се те политичке

посљедице одиграле на Балкану. Ни Карађорђевић, ни Милошевић уставак нити Хаџи-Проданова буна српско питање нијесу изнијели на Бечки конгрес 1815. који се базирао на принципу легитимности и третирао Србе – усташе – као одметнике који се буне против свога законитог господара – султана. Први пут, након пропасти српских самосталних држава, српско питање, изнето је на рјешење пред кворум великих сила на Берлинском конгресу 1878. Иако овај конгрес није одговорио ни жељама, ни праву, ни подношеним жртвама српског народа, он је ипак ударио јак и сигуран темељ ослобођењу свих балканских Словена и других несловенских народа испод турске власти. На Берлинском конгресу Србији је признат политички суверенитет, проширена је територијално на четири округа и спустила се на домак вардарске долине; Црној Гори признат је политички суверенитет, од оних сила које то до тада нијесу учиниле и знатно се територијално проширила; на вратима самог Цариграда створена је вазална Бугарска са источном Румелијом; Босна и Херцеговина окупиране су од стране Аустро-Угарске, а Румунија и Грчка добиле су своју независност. Од турског царства у Европи остала је Тракија, Македонија, Арбанија и Јужна Србија са Санцаком. Ето тако мали простор остао је од турског царства; које је некад обухватало цио Балкан и средњу Европу.

Прије Невесињског устанка, кад се год појавио подесан политички моменат, постављале су се на Балкану политичке сфере интереса, руска на истоку, која је углавном обухватала Бугаре, и аустријска на западу, која је окружавала Србе. Са стварањем политичког стања на Балкану последице Невесињског устанка и Берлинског конгреса одстрањена је политичка диоба Балкана између Русије и Аустрије и поставило се на дневни ред питање, да се Турци из Европе политички протјерају, а на мјесто њих загосподаре потлачени народи ослобођени и уједињени са својим слободним народним државама. Ето то су политичке последице Невесињског устанка и његов значај на Балкану и у Европи.

(Данило Тунгуз-Перовић: *Црна Гора и Херцеговина*, Котор, 1935, стр. 53 – 61)

ОСВЈЕТЉАВАЊА

Андрија Лубурић

НЕВЕСИЊСКА ПУШКА

Рад на припремању Невесињског устанка почео је још 1868. године; тада се основао један тајни комитет са сједиштем у ман. Житомишљићу. Убрзо се по цијелој Херцеговини основаше пододбори, и њихови повјереници ступише у везу са свима виђенијим људима. Идуће године, 1869. рад на припреми општег устанка у Херцеговини настављен је са толико успјеха да се је у почетку 1870. на чело покрета ставио сам црногорски кнез Никола. Сви херцеговачки кнезови дали су пристанак, изведена је организација до најмањих ситница, и за дан општег устанка одређен 15. јуни 1870. године. Али до устанка не дође, јер Турци дознадоше за ове припреме од мостарског владике Партенија, те великим војничким припремама и хапшењем многих народних првака осујетише извођење општег устанка. И поред овога наставио се рад у Херцеговини али без много успјеха за ту годину. Концем 1871. херцеговачки народни прваци одлучише да харамбаша Стојан Ковачевић иде у Београд и да тамо настоји заинтересовати србијанску владу за устанак у Херцеговини, на чему су већ радиле старе херцеговачке вође Мићо Љубибратић и Алекса Јакшић. Тадашња србијанска влада не само да не обећа никакве помоћи, но у марту 1872. године прогна Стојана из Србије на нимало достојан начин. Да срамота буде већа, Ковачевића, чим се поврати у Херцеговину, на црногорском земљишту, а близу турске границе, преваром ухватише људи кнеза Николе и исти дан везана предадоше Турцима у Билећу. Вијест о предаји Стојановој Тур-

Стојан Ковачевић

цима огорчи Херцеговце и поводом тога састадоше се многи њихови прваци у манастиру Косијереву, гдје донијеше једногласну одлуку, да се са Црном Гором прекину све пријатељске везе. Ова одлука буде достављена кнезу Николи преко граховског војводе Анта Даковића, који и сам дијелаше мишљење херцеговачких првака.

Пошто би спровођење ове одлуке било катастрофално по интересе Црне Горе, а нарочито њене династије, то кнез Никола би принуђен да из основа мијења своју политику према Херцеговцима. Одмах посла своје најбоље људе у Херцеговину, да настоје помоћу мита ослободити Стојана из турске тамнице и да убиједу Херцеговце, како кнез Никола није крив за предају Стојана Турцима, него да је то урадио Ћетко Пејовић, по својој личној иницијативи. Све би ово остало без успјеха, да се у августу исте године Стојан сретнијем случајем не спасе турске тамнице и да мјесец дана доцније не дође код Колашина до великих и крвавих сукоба између Црногораца и Турака. Ови сукоби изазваше велике војничке припреме на обје стране, а код Херцеговаца измијенише рђаво расположење према Црној Го-

ри, те дође до заједничког рада на припремању рата с Турцима. У априлу 1873. године јави се устанак у околини Никшића, али би кратка вијека, јер га Турска уз интервенцију Црне Горе угуши у самом почетку. Овако држање званичне Црне Горе врло је неповољно утицало на погранична херцеговачка племена, која су учествовала у Вукаловића устанку; зато се даљи рад на устанку могао наставити само у крајевима који нијесу учествовали у поменутоме устанку.

И поред оваког држања званичне Црне Горе и рђавог расположења херцеговачких племена која су учествовала у Вукаловића устанку, расположење народа у Невесињу, Дабру, Рудини и Завођу за устанак било је толико велико, да су прваци поменијех племена у јулу 1874. г. донијели одлуку, да се те јесени или најдаље идућег пролећа подигне устанак у тим племенима без обзира на политичке прилике и расположење осталих херцеговачких племена и кнеза Николе. Одмах иза тога прваци у Невесињу одржаше неколико састанака, са којих послаше три депутације кнезу Николи, да га моле за оружану помоћ, а у најгорем случају, да издејствују његово одобрење црногорским поданицима, да могу Херцеговцима продавати оружје и муницију. Кнез Никола прими љубазно све три депутације, даде им извјесне савјете, али одби да обећа ма какву помоћ – изговарајући се својом немоћи и неспремом Русије за рат с Турском. У новембру исте године сазнаше Турци за припреме око устанка, па покушаше похватати главније вође, али им то не испаде за руком; јер се они одупријеше оружјем и узбунише нека села у Невесињу. Како због рђаве зиме није било вријеме устанку, то један дио вођа умаче у Црну Гору, а други се прикри у планине. Турци сами жељни мира оставише народ на миру. Кнез Никола лијепо прими емигранте и за мјесто становања одреди им Грахово, како би били ближе својих села и могли одржавати везу са присталицама у Херцеговини. Број емиграната повећаваше се стално и у априлу 1875. године попе се на сто и двадесет. Њима се придружише и неки херцеговачки католици и њихов вођа дум Иван Мусић стиже на Цетиње 25. марта 1875. године.

У априлу 1875. аустријски цар посјети Боку и успут прими неколике депутације из Херцеговине, које му се пожалише на турске зулуме. Том приликом састао се ћесар с кнезом Николом и поред осталих ствари разговарао и о херцеговачким емигрантима у Грахову. Одмах по повратку са овог састанка кнез Никола позове к себи на Цетиње све емигранте. Кнез им је дуго причао о своме разговору с ћесаром, турској сили, неспреми Русије за рат с Турском, о немоћи саме Црне Горе према Турској и напослетку им је рекао отворено да од устанка у Херцеговини не може бити ништа бар за три године, док се Русија не спреми за рат; зато се они морају повратити својим кућама, пошто им је султан све опростио, а он му гарантовао њихов миран повратак у Херцеговину. Ријечи књажеве поразно дјеловаше на емигранте и пошто се мало прибрасе, одговоре књазу, да га у погледу повратка морају послушати, али да ће се побити с Турцима, чим их напану или ма чим изазову. Књазу се допане њихов одговор, па им рече: „Ако вас Турци напану, браните се јуначки и ја ћу вас тада помоћи; а дајем вам књажевску ријеч, неће вас напанути, но вас трпљети одсле боље но ви њих досле”. Дарује их и 24. априла поврати у Грахово; а мало доцније пошаље свога таста, војводу Петра Вукотића, те их одведе на турску границу према Билећи и предаде Турцима.

Пре раздвајања код Билеће емигранти уговоре да сваки у своме крају одмах по доласку почне бунити народ и на све могуће начине изазивати Турке, не би ли их ови напали, како би сву кривицу за устанак свалили на Турке и тиме принудили кнеза Николу да их помогне, као што им је и обећао у том случају. По повратку у своја села, емигранти развију највећу агитацију код народа, причајући му о поруци руског цара и црногорског књаза, да је дошло вријеме за устанак, а они да ће га помоћи. Одмах почеше бунити поједина села и изазивати Турке, нарочито у Невесињу, што изазва домаће Турке у кадилуцима требињском, билећком, столачком и гатачком да се организују у циљу једног великог изненадног напада на бунтовна села у Невесињу. Али до овог напада не дође, јер план о овом походу открије случајно Алија Дрљевић Мрдаку Лубурићу, ри-

Перо Тунгуз

лачкоме кнезу, те он са рудинским првацима узбуну Рудину, Дабар и Завође и принуди Турке из тих крајева, да одустану од намјераваног напада на Невесињце. Овај покушај Турака послужи им за изговор да затворе све путеве који су везивали кадилуке билећки, гатачки, невесињски и столачки; а мало доцније становништву истакнутих турских села забранише свако удаљавање и ма какво груписање. Овако страшно терорисање од дојучерашње раје трпјели су домаћи Турци по жељи виших власти, које су се трудиле да Србима ничим не даду повода за устанак. Бунтовницима је давана општа амнестија и обећаване им многе повластице и олакшице у погледу на управу и плаћање пореза. Ова попуштања са турске стране искористиле су усташке вође, тумачећи их као слабост турске државе.

У другој половини јуна упану у Невесиње хајдучке чете Петра Тунгуза и Филипа Ковачевића и преко воље невесињских усташких вођа напану један турски карван у Бишини, опљачкају га и посијеку седам турских кириџија. Како је у овој пљачки учествовао Филип Ковачевић Црногорац са неколико црногорских поданика, турска влада уложи код црногорске оштар

протест, тражећи новчану накнаду за погинуле и опљачкану робу. Кнез Никола, који је и раније имао неприлика од ових хајдучких четица, нареди чевском командиру Пеку Павловићу, да одмах иде у Херцеговину, похвата хајдуке, убије Тунгуза, четнике му, турске поданике, преда Турцима, а Ковачевића са хајдуцима, црногорским поданицима, да спроведе суду на Цетиње и да изнађе сву опљачкану робу и коње, те преда најближој турској власти. Павловић пронађе ускоке, а опљачкану робу и коње им је раније отео бањски војвода Максим Баћовић, но не хтједе у свему извршити наредбу кнеза Николе, бојећи се судбине Ћетка Пејовића, па им нареди, да се за извесно вријеме посакривају. Тунгуз се сакри у Гослић, Ковачевић у Брку, а остали хајдуци куд који. Пеко се задржи и даље у околини Билеће, да мотри догађаје у Херцеговини и о њима извештава кнеза Николу.

Пред крај јуна већина невесињских села налазила се у одмету, усташи бијаху потпуно спремни за борбу с Турцима и само чекаху, да их ови напану. Да би их што боље изазвали, а и устанак проширили према Коњицу, са једног великог збора у Кифином Селу (25. јуна) буду послати Илија Стевановић, Тривко Грубачић и Тривко Бува са једном јаком четом на Липета, да ту прекину пут Невесиње – Коњиц и побуне тамошња села. Сјутри дан срете их у пл. Црвњу кнез Микоје Вујичић и укаже им на велику опасност којој се излажу одласком на истакнута Липета, гдје могу бити лако опкољени и уништени од Турака. Због тога дођу вође на Морине, гдје се очекивао наилазак борачких Турака за Невесиње. Док су се овако развијале ствари у западном Невесињу, у источном дијелу пронесе се глас, да је ова чета у Конац-Пољу опкољена од Турака и у опасности да буде потпуно уништена. Одмах Кико Стевановић и Јован Гутић изабраше педесет момака и похиташе јој у помоћ. Не знајући шта је тачно с четом, зауставе се у Мијатовцима код Крекова и ту напишу писмо Грубачићу, да их извијести. Писмо послаше по Перу Дутини и Јову Шаренцу, но њих оба буду ухваћени од једног одреда домаћих Турака, који из Бијење мотраху на кретања појединих усташких чета. Старјешина одреда, крк-сердар Сарић, нареди Шаренцу, те му дозове Тома Савића, старога коцабашу. По-

што се од њега извијести за усташе у Мијатовцима, нареди му, да им иде казати, нека се одмах растуре кућама, иначе ће их он силом растурилити – за што има наредбу од Вали-паше из Сарајева. Кад се усташаи не хтјеше разићи, Сарић позове на састанак Кика Стевановића и Јована Гутића и затражи од њих, да одмах растуре чету, у противном да ће их он силом растурилити. На томе се и раздвоје. Сарић мало почека, да види хоће ли се усташаи растурилити, па кад виђе да неће, пошаље стотину људи, да их опколе од Гребена; но ови то опазе и хитно уграбе један кланац пред Турцима. Кад наиђу Турци, усташаи их позову, да се врате натраг. На то Амет Дедовић опали из пушке на Анта Гутића, те се затури први бој 27. јуна 1875. године. Борба се продужи до ноћи и у њој Турци бише поражени. Обје стране добиле су појачања, усташаи из Површи, а Турцима дође Селим паша у непосредну близину, али желећи да локализује борбу, не хтје узимати учешћа у њој. Турци имаше три мртва, а усташаи једног лако рањеног.

У ноћи 27. јуна искупи се пет стотина усташа у Кифином Селу и одлуче да прваци с малим четама прокрстаре кроз сва невесинска села и виде право расположење народа према устанку, нарочито послје прве борбе код Крекова.

Одатле пошаљу обавештења о борби на све стране, а Рудињане замоле за оружану помоћ. За Петровдан одреде велике састанке у Југовићима код цркве и у Кифином Селу, па се растуриле. Сјутри дан (28. јуна) дође до краће борбе на Моринама између једне усташке чете и борацких Турака. Турци се мораше повући, а усташаи задрже положаје.

На глас да је код Крекова дошло до борбе, рудињски и завођски прваци одлуче да се Невесинцима упуте у помоћ Мрдак Лубурић са стотину Рудињана.

У одређени дан (29. јуна) искупи се пет стотина усташа у Кифином Селу и ту одлуче да се с Турцима никако не мире, но да наставе борбу. Упуте писма кнезовима коњичког кадилука, да устану на оружје, „јер је – веле – дошло вријеме да се свети Косово”. Писма и поруке пошаљу по Сави Зуровцу. Таку исту одлуку о продужењу борбе донијеше исти дан и четири стотине

усташа код цркве у Југовићима, ту још одлучише да позову Гачане у помоћ и за посланика одреде Јова Голијанина, трговца из Фојнице, као најподеснију личност због његових трговачких веза с Гачанима. Исти дан се Голијанин састаде с некијем гатачкијем главарима у Домрчкој цркви и они обећаше помоћ Невесињцима.

Кнез Никола, чим дознаде да је у Невесињу почео устанак, нареди Пеку Павловићу, који се тада налазио у околини Билеће, да одмах иде у Невесиње и умири усташе на сваки начин. Павловић стиже у Невесиње 29. јуна и вођама показа наређење кнеза Николе, тражећи од њих да се одмах покоре Турцима. Ово огорчи неке вође толико, да Пека хтједоше убити (поп Петар Радовић); али на његову срећу ту се придеси Мрдак Лубурић с Рудињанима, те га сачува и испрати из Невесиња.

Тих дана у Невесиње стиже из Сарајева једна турска комисија коју сачињаваху: Хајдар бег Ченгић, Петраћ ефендија, Констан ефендија и Хасан-Едип паша. Она је имала задаћу да испита узроке буни и да разним уступцима и обећањима склони народ да одустане од устанка. Неколико кнежева оде на састанак у село Миљевац; после дужег разговора и објашњавања, кнезови дадоше комисији следећи одговор: „Ми с нашим Турцима мира нећемо, а од цара не бјезимо. Тражимо да нам се скину зулумћари.“ На овоме се раздвоје. Селим паша 3. јула позове десет кнежева на састанак, па им рече: „Да ми донесете мирију и умирите народ и онда сте ми права раја; а ако ми за осам дана не донесете мирију и не умирите народ, дићу на вас војску.“

Кад усташа одбише да ма у чему попусте, онда комисија напусти Невесиње 7. јула, а Селим паша доби наређење од великог везира да устанак угуши силом.

У четвртак 10. јула Селим паша наоружа башибозуке и учини све припреме за општи напад на усташе из Невесиња, Рудина, Дабра и Завођа. Тај исти дан Сулејман бег Љубовић позове на састанак Кика Стевановића, те га тачно до најмањих ситница обавијести о намјераваном турском нападу на ушанчене усташе код Биограда, Фојнице, Дивина и Предоља. Идући дан обе стране чиниле су грозничаве припреме.

У суботу 12. јула Турци са јаким снагама нападоше усташе код Биограда, Фојнице, Дивина и Предоља и послѣј дводневне крваве борбе извојштише побједу на свим мјестима. Послије ових побједа Селим паша нареди (14. јула) повлачење својих чета и одмах упути писма виђенијим усташима, у којима позове народ на покорност, опраштајући му потпуно и дајући неколико дана слободног времена за размишљање. Исти тај дан један дио усташи искупи се у Студенцима и донесе одлуку: да се настави устанак и затражи помоћ од Бањана и кнеза Николе. За посланика одреде Тривка Грубачића. Војвода Максим Баћовић, чим прими писмо од Невесињаца, окупи 600 Бањана из Убла, одакле загрози рудинским и гатачким Турцима; а у исто вријеме упита за савјет граховског војводу Анта Даковића и кнеза Николу. Грубачић стиже на Цетиње 17. јула и одмах се јави кнезу Николи, којему изложи тежак положај усташа и замоли за хитну помоћ, упозоравајући га на дато обећање: да ће им се помоћи бра -

Са херцеговачким устаницима (детал), Данијел Вјерж, 1876, Париз

Војвода Максим Баћевић

нити ако их Турци напану. Кнез Никола задржи Грубачића, а поштри наредбу подручним властима да спријече свако кријумчарење оружја и муниције за Херцеговину и да устāши-ма онемогуће прелазити на црногорско земљиште. Кнез се не задржи ни на овоме, него издаде строго наређење граховском капетану Јовану Ковачевићу, да преко подручне капетаније, која је тада била готово једина могућа веза између Боке и побуњених крајева, спријечи пренос оружја и муниције, које су устāшки вођи биле купиле у неких бокешких трговаца; а затим нареди староме бањском војводи Симу Баћовићу и Видаку Копривици, јузбаша турских пандура у Бањанима, да одмах иду у Билећу и ту ишчекају неку комисију с којом су имали ићи у Невесиње ради умирења устанка. Баћовић и Копривица одоше у Билећу 19. јула, јавише се турским властима и показаше наређење кнеза Николе.

Међутим, неки догађаји, који искрсоше у Херцеговини, принудише кнеза Николу да одустане од ове акције. Баш тих

дана појавише се међу усташе старе херцеговачке вође Мићо Љубибратић и Алекса Јакшић и почеше увјеравати народ о готовости Србије и Русије, да усташе помогу оружаном руком. Њихов долазак из Београда јако узнемири кнеза Николу, и он по Вуку Филиповићу посла строго наређење Пеку Павловићу и вођама херцеговачких усташа, да их одмах побију. Павловић показа неким вођама кнежеву наредбу, па изненадно напане на Љубибратића и Јакшића, разоружа их и повеже; али кад их хтједо побити, узбуне се неки усташе и оба отму, а Пека прогнају из тог краја. Због овог Јакшић и Љубибратић склоне се у Дубровник, а херцеговачки усташе уложе оштар протест код кнеза Николе и принуде га да их позове на Цетиње и да им да пуну сатисфакцију. У њихову доласку међу херцеговачке усташе кнез Никола назираше немилу му србијанску пропаганду. Уз то доби сигурна обавјештења о решености усташких вођа за продужење устанка и тражења помоћи са друге стране. Ратно одушевљење бјеше обузело све Црногорце, и они енергично захтијеваху од кнеза Николе, да Црна Гора помогне устанак у Херцеговини.

Све ове околности, а нарочито страх од туђе интервенције у Херцеговини, принудише кнеза Николу да одустане од своје дотадашње мирољубиве политике и помогне усташе. Прва његова помоћ састојала се у депеши бањском војводи Максиму Баћовићу, којом му 20. јула савјетује да одмах пошаље 300 људи Невесињцима у помоћ. Баћовић посла Благоја Копривицу и Риста Баћовића са 300 Бањана у помоћ Невесињцима, о чему обавјести војводу Сима и Видака Копривицу у Билећи, те умакоше из Билеће. Овом одреду Бањана за Невесиње придружише се многи Рудињани и дотле у Гослићу прикривани харамбаша Тунгуз са неколико ускока. Тада се у Лукавцу груписаше јаке снаге усташа из Невесиња, Рудине, Дабра, Бањана и једна четница бокешких добровољаца, коју предвођаше харамбаша Симо Самарцић-Бијели. Селим паша, чим доби обавјештења о овој концентрацији усташа код Лукавца, упути се с једним табором низама и многим башибозуцима, да их растјера и заузме ову важну позицију; али га усташе потуку до ногу.

Лазар Сочица

Вијест о овој великој побједи удружених усташа разнесе се муњевитом брзином по цијелој Херцеговини, а не остаде без утицаја на кнеза Николу и старе херцеговачке вође: Богдана Зимоњића, Стојана Ковачевића, Лазара Сочицу, Вула Аџића, Луку Петковића и Драга Обренова Ковачевића, који се дотле држаху резервисано према устанку и праћуху његов ток из Црне Горе.

Кнез Никола 26. јула 1875. године сазва на Ловћену велики ратни савјет, на коме поред поменутих старих херцеговачких вођа узео учешћа и бањски војвода Максим Баћовић.

Ту се донесе одлука да Црна Гора потајно помаже устанак у свему, а да поменуте херцеговачке вође одмах иду у своја племена, те их побуне. Одмах иза овог Миџор Вујачић са 50 Граховљана упаде у Корјениће и продрије до Љубиња, палећи турска села и дижући народ на устанак, а 180 бираних Црногораца по „мигу” с Цетиња ускочи у Херцеговину и под именом „ајоша” стави се под команду Пека Павловића.

Први дан августа јави се устанак у Пиви, а трећега у Гацку. До неколико дана ступише у акцију Језерци и Шаранци и, потпомогнути добровољцима из Дробњака, проширише устанак око Плеваља. У исто вријеме разне вође и бокешки добровољци раширише буну у јужној Херцеговини, а 15. августа црногорски командир Јевто Николић побуни Пољане око Никшића. Тако у августу 1875. године скоро цијела Херцеговина бијаше у пламену, и херцеговачке усташке чете, потпомогнуте црногорским и бокешким добровољцима, вођаху с Турцима крваве борбе на све стране и бијаху господари великог дијела Херцеговине.

(Андреја Лубурић: *Невесињска пушка*, Београд, 1927)

Петко Луковић

БОРБЕ ЗА ТРЕБИЊЕ У АВГУСТУ 1875. ГОДИНЕ

УСТАНАК У ТРЕБИЊСКОМ СРЕЗУ И ВАЖНОСТ ТРЕБИЊА ЗА УСТАНИКЕ И ТУРКЕ 1875. ГОДИНЕ

Положај сељака и у Доњој Херцеговини уочи Невесињске пушке био је несносан као и у другим крајевима Босанског вилајета. Сељаци Срби и Хрвати су укмећивани – читлучени, поставши чивчијама читлук-сахибија, тј. прави кметови, па су као такви морали кулучити код феудалаца или радити на државним путевима о своме трошку. Османлијска империја се налазила, такорећи, у сталном дефициту. Она је у то време овластила своје зајмодавце, иностране банке, на право сакупљања разних пореза за отплату ануитета. Банке су ово право преносиле на домаће феудалце који су без икаквих скрупула и хуманитарних обзира пљачкали обесправљени народ како су хтели. На тај начин је сељак морао да покрива дефиците „болесника са Босфора” који су се стално увећавали, а аналого томе измишљали нови порези. Привредно расуло земље водило је неминовно појачању самовоље феудалаца, нарочито у пограничном вилајету као што то бејаше Босна и Херцеговина. Сељаци су били жртве те осиноности и самовоље ага и бегова. Они су били принуђени да феудалцима плаћају трећину, четвртину, петину, а понекад и половину, као што су чинили сељаци Доње Херцеговине, од прихода са земље коју су они обрађивали.

Декадентна Турска царевина више није била у могућности, као у доба свога војно-политичког успона, да сузбије самовољу феудалаца, чиме се потенцирало државно расуло. Овакво стање користили су аге и бегови – у ситуацији безвлашћа – да узимају порез на стоку, траву, воће, као и за сваку другу робу. При мелиорацији они су, на пример у Блату код Габеле, употребљавали искључиво као радну снагу кметове, који су били приморани да уз обавезу плаћања трећине феудалцима обрађују ову земљу. Под притиском кајмакама и јузбаша народ из требињског и билећког среза морао је кулчити на оправци моста код Дражиндола марта 1875. године. Истина, народ се у неколико махова није одазвао позиву турских власти, задржавајући став пасивне резистенције. Због овога је наређено од стране мостарског мутесарифа јузбашама заптија у Мостару, Стоцу, Требињу и Гацбели да силом натерају рају на послушност крајем априла 1875. године. Ова појава, у иначе неуређеним аграрним односима, представљала је потенцијалну опасност за унутрашњи ред у овом делу вилајета.

Неподношљиво стање херцеговачке раје због економске експлоатације и политичког угњетавања, детерминирало је догађаје који су претходили устанку ширих размера, такође и у Доњој Херцеговини. И овде је, под утицајем Невесињаца, отпочео покрет отпора. Већ децембра 1874. састају се на планини Видуши најборбенији људи билећког и требињског среза у циљу доношења одлуке за предузимање потребних мера у смислу припрема за дизање устанка. Месец дана касније – половином јануара – долази до убиства столарског трговца и поседника Мујаге Бехмена на прелазу из Дабра у Ргуд због кињења и злостављања која је овај турски феудалац вршио над својим кметовима приликом прикупљања дугова. Не чекајући турску освету, 7/19 јануара пребегло је 50 главара из Доње Херцеговине за Црну Гору и заједно са осталим из Горње Херцеговине презимило на Грахову. Они се враћају у Херцеговину крајем маја 1875. године са осталим херцеговачким вођама, благодарећи интервенцији књаза Николе код аустријског цара Фрање Јосипа I при дочеку овога у Котору 3 маја 1875. године, који је за то издејство-

вао пристанак Високе порте. По Ристу Пророковићу је Јован Џомбета са Луком Мишковићем и Пером Муратовићем добио задатак крајем маја 1875 године од устаничког вођства да у Предољу затвори друм Столац – Невесиње. Устаници су, поред тога, били обавезни да затворе комуникације: Требиње – Билећа на Јасену, Љубиње – Дабар на Радину у Крстачама и Габела – Столац. Са овим задацима који се односе на дејства устаника у Доњој Херцеговини тежило се, разуме се сходно устаничком плану, да се овлада комуникацијама које су водиле ка Невесињском пољу и тиме осујети Турцима покушај слања појачања на ову страну. Овај потез устаничког вођства био је срачунат на то да се одмах у почетку устанка ослободи невесињски крај одакле ће се устанак даље ширити.

После кратког времена иза знамените Невесињске пушке Јован Џомбета, за кога проф. Марко Вего, ослањајући се на турске изворе, тврди да је имао 400 људи, напао је на 40 заптија у кланцу Предоље на комуникацији Столац – Невесиње. На тај начин он је извршио задатак који му је постављен од стране устаничког вођства пре Невесињске пушке. „Народни лист” по депеши из Вргорца од 13 јула 1875. године каже да се распламсава „Херцеговачка буна уздуж све наше Крајине”. „Српске новине” доносе, по телеграму бечке „Presse” из Дубровника од 14 јула, да су се католицима, који су досада сачињавали језгро устаничке снаге придружили и православни и да је у суботу 11/23 јула више Стоца и Дабра био жестоки бој. То значи да и у Доњој Херцеговини устанак није дошао као последица верског антагонизма, како су то тврдили буржоаски историчари, него да је он израз тежњи народа за ослобођењем од политичког угњетавања и економске експлоатације, којој су били подвргнути како Срби тако и Хрвати. Значи, устанак је био њихова заједничка ствар и у њему су поред Срба учествовали и Хрвати.

Већ половином јула 1875. год. побунила су се сва села око Стоца и нека код Габеле и западно од Требиња, где је, по вестима из Дубровника, било ситних чарки од 18. до 21. јула, а највише код Крупе и Стоца дуж леве обале Неретве. Турски документи, досада објављени, ово потврђују. По депеши од 28

јуна (10 јули), коју из Мостара шаљу Хасан - паша и Констан ефендија „становништво Стоца и Габеле узбуђено, па је потребно да у тим крајевима остану заптије.”

Такво стање потврђује још низ докумената чији се садржај директно или пак индиректно односи на ове догађаје. На основу њихове анализе неминовно се долази до недвојмљиве констатације да је Вилајет схватио озбиљност ситуације у Доњој Херцеговини, па је следствено томе из Невесиња упутио извесне контингенте трупа са задатком да угуше устанак.

Непосредна околина Требиња била је још релативно мирна у то време. То се да закључити на основу општег ћутања савремених листова, који касније, на пример крајем јула и у августу, посвећују доста простора ситуацији око овог града. Та пасивност требињске околине, како пред Невесињску пушку, тако непосредно и по њој, дошла је у првом реду због тога што, изузев племена Шума и Површи, у његовој близини бејаху Зупци (коме су припадали Крушевица и Суторина) које је за време Вукаловића добило низ повластица па се заједно са другим пограничним племенима противило захтевима да се дигне на оружје.

Војвода Вуковић Гавро каже да је Аустрија покушала још пре Невесињске пушке агитацијом преко католичког клера за устанички покрет у Попову пољу, Шуми и Површи, али је одзив био повољан само у Попову пољу, док у Шуми и Површи веома слаб. По депеши херцеговачког мутесарифа и команданта Селим-паше, упућеној Вилајету 7/19 јула 1875. године, види се да је требињски срез посве миран, што потврђује тачност казивања војводе Гавра. У том погледу, према истој депеши, једино чини изузетак село Мумали, које се дигло на устанак.

„Словенски народ”, орган Либералне странке у Крањској писао је у то време да је дошло 250 „монтуре” (униформи) за турску војску, али ће тешко доћи до Требиња, јер се дигао и народ Поповог поља па ће, када се број устаника повећа, доћи до блокаде Требиња. „Српске новине” од истог датума доносе вести да је устало Попово поље са 700 људи који намеравају посети пут за Требиње (ради се о рокадној цести која везује преко Стоца главни пут Метковић – Мостар), при чему ће их помоћи

и Шумљани, као и остала племена дуж црногорске границе. Из овога се види да је половином јула било устаничких снага у непосредној околини Требиња, али да се племена на домаку самог Требиња још не бејаху дигла на устанак. Но, устанак је и у требињској околини постепено себи утирао пут, тако да је дошло крајем јула до групације јачих устаничких снага у околини Требиња и опкољавања овог града.

Тешко је установити тачан датум блокирања Требиња од стране устаника. У том погледу су извештаји савремених листа непрецизни. „Застава” неколико пута доноси лапидарна саопштења у којима извештава да је Требиње опкољено и „да су скочили на оружје Зупци, Шума и Попово, имајући за вођу Љубибратића”. Но, неколико дана касније овај лист у 91. броју доноси нешто одређенију вест о томе, јер у допису са „бојишта” од 25. (6. августа) јула саопштава следеће: „Јучер бјелом зором навалише Турци са свијех страна да продру и отворе пут од Требиња до Дубровника, јер има неколико дана да су их усташи затворили, па не могу живљети”. Најодређенији су у том погледу „Народни лист” и „Словенски народ”, по којима је Требиње од стране устаника већ 23. (5. августа) јула било блокирано.

Судећи по писму књаза Николе од 18/30 јула, упућеном војводи Петру Вукотићу на Чево, где се наводи да око Требиња

Манастир Дужи

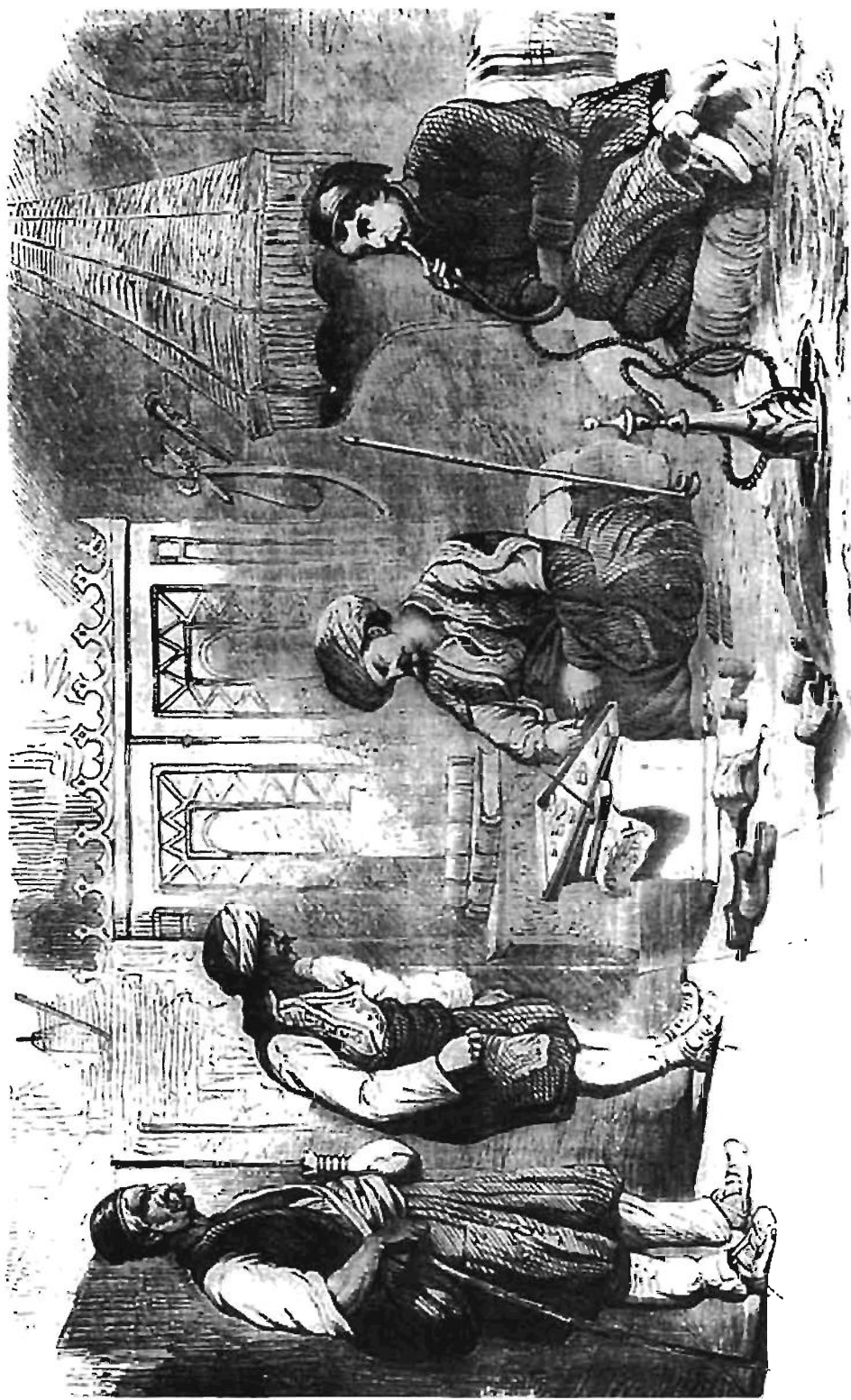
има 1400 устаника, онда би извештаји горе поменути два листа били тачни. Ово писмо књаза Николе, по мом мишљењу може послужити као ослонац за доношење оваквог закључка из разлога што је ово саопштење Књаз добио од поузданих људи из Доње Херцеговине и што је Црна Гора била близу, па је могла, будући да је будно пратила догађаје у целој Херцеговини, бити тачно обавештена и о догађајима који су се тада збивали око Требиња. Одређени извештаји и горе наведених листова то у пуној мери потврђују. Поред тога, 29. (10. августа) јула 1875. године водила се борба пред Требињем, о којој ће бити касније речи, коју помиње и Мићо Љубибратић у својим, фрагментарног значаја, ратним успоменама. Марко Вего је на основу архивске грађе констатовао да су устаници имали своје трупе код Требиња и дуго овај град држали у опсади. Но, он не даје одређени временски термин почетка опсаде. Па и турске власти августа 1875. године у своме органу „Босна” од 11/23 признају да је Требиње опкољено. Ту се, поред осталог, каже: „Но, они који су у реченом Драчеву, и у брдима остали придружили су се бунтовницима, који су у требињску околину прешли, и бунтовничка друштва умножаваше се с дана у дан, те и оним који се прије предадоше, дадоше оружје и џебану и опет их побунише на устанак, и почеше палити на селима и у околини нама касаба куле, куће, појате и жита на њивама и пољима, налазећи се, и опколише Требиње, Љубиње, Гацко и Дабарску нахију”.

Имајући у виду изнето, мишљења сам да не би била неодржива тврдња да су устаници дефинитивно око 23. јула (5. августа) заузимањем важнијих објеката: Дражиндола, Волујца, Пољица, Горице и Јасена и пресецањем комуникација које су везивале Требиње са осталим већим местима у Херцеговини и ван ње, практично блокирали град Требиње и тиме осујетили не сметано његово снабдевање храном и појачањима у људству.

Поставља се питање важности Требиња за устанике и Турке у таквој ситуацији. Покушаћу да на основу фрагментарних података које пружају савремени листови и неки старији писци изнесем своје гледиште по овом питању.

Кичма устаничких предузећа бејаше линија Зупци, Бањани, кланац Дуга и долина Пиве. Ова линија бејаше исходишна тачка свих операцијских праваца дејства устаника: од Дуге према Гатачкој висоравни а одавде долином Требишњице правцем Требиње ка Невесињу и Мостару, с једне стране, и пристаништу турском Неум – Клеку, с друге стране. Сам геополитички положај Херцеговине, топографски створ земљишта и комуникативна ситуација налагали су устаницима дејства која су углавном била каналисана овим правцима. Путна мрежа је била врло сиромашна. Главна комуникација бејаше свакако она која је водила од Метковића преко Мостара ка Сарајеву, на коју се наслањаху најважнији путеви од Требиња преко Стоца и од Требиња преко Гацког и Невесиња. Необично важна комуникација водила је из Требиња до Дубровника. Поред тога, од Неум-Клека до Дубровника водио је прворазредни пут који је изградила Аустрија, који је користила Турска њеном дозволом.

Држећи у опсади Требиње, устаници су Турцима онемогућили коришћење комуникације Требиње – Столац – Мостар. Они су практично за Турке учинили неупотребљивом комуникацију Дубровник – Требиње, која им је служила за снабдевање гарнизона у Требињу, а преко њега у Гацком. На тај начин Турци су били присиљени да још више оптерете главни пут и да користе заобилазни правац за снабдевање својих трупа у Гацком. Поред тога, што је уствари најважније, пад Требиња у устаничке руке имао би необично велико морално дејство, како у иностранству, где би се још више појачала материјална помоћ а и број добровољаца за устанак повећао, тако и у самој Херцеговини, јер би се пред још непобуњена племена поставио морални захтев у смислу категоричког императива за дизање на устанак. Када се томе дода велики значај Требиња као комуникацијског чвора, који је најкраћим правцем везивао Далмацију са унутрашњошћу Херцеговине и лежао готово на домаку Црне Горе, онда је разумљиво да би пад истог у устаничке руке знатно ојачао позиције устаника, јер би тиме била створена врло солидна операцијска база за даља устаничка предузећа.

Слика из Херцеговине: Плаћање пореза мудуру из Требиња
(цртеж Ф. Каница, 1858)

Тешко је рећи да ли је важност Требиња била већа за Турке или пак за устанике. Даље излагање показаше да су Турци придавали велики значај Требињу, због чега су и подузели потребне мере да га на сваки начин задрже у својим рукама.

Када је букнуо устанак у Херцеговини, Дервиш-паша, валија (гувернер) Босанског вилајета, имао је на расположењу свега шест батаљона пешадије редовне војске – низама, што је могло износити највише 4.000 људи. Да би угушио буну, он је послао ове снаге у Мостар, а за попуну босанских гарнизона мобилисао осам батаљона босанског редифа. Вилајет са овако малим снагама редовне војске није могао рачунати на озбиљан успех у своме подuzeћу на угушивању устанка. Њему није ништа друго преостало него да од Високе порте захтева да му што пре пошаље у Херцеговину појачања у свежим трупима из Истанбула, јер је ситуација захтевала хитну интервенцију на најугроженијим положајима.

Пребацивање трупа копном било је ризично због слабих комуникационих прилика и замарања људства, због недостатка транспортних средстава, као и због дугог и заобилазног пута. Значи да је преостао као најцелисходнији избор: пребацити трупе морем. Турска је по одредбама Карловачког (1699) и Пожаревачког мира (1718) имала енклаве Неум-Клек код Метковића у Далмацији и Суторину у Боки, западно од Херцеговног. Најкраћи пут за Херцеговину био је преко Суторине. Али, због одсуства употребљивих путева и могућности устаника да са минималним снагама запоседну кланце и осујете Турцима продирање у унутрашњост, ово пристаниште за Турску изгуби сваку вредност. Према томе, остао је Клек као једина лука на коју су Турци могли рачунати. Истина, они су Јадранско море третирали као „*mare apertum*”, док Аустро-Угарска као „*mare claustrum*”, пошто је са добијањем Далмације, после пропасти Млетачке републике (1797), пренела на себе прерогативе одредаба Карловачког и Пожаревачког мира по којима је једино она сада могла дозволити Турцима пролаз Јадранским морем и искрцавање у једној од ових двеју лука. Због тога се Порта у том смислу, одмах после избијања Херцеговачког устанка, обратила

аустро-угарској влади с молбом да јој дозволи коришћење Клека за искрцавање својих трупа. Аустро-Угарска је после кратког колебања изашла у сусрет Портиној жељи, дозволивши јој да може своје трупе превозити Јадранским морем и искрцавати у поменутој луци.

Турска царевина овим није решила читав проблем пошто је требало искрцане трупе што пре пребацити на најугроженија подручја у Херцеговини. Устаничке снаге код Требиња контролишући комуникацију Требиње – Дубровник, као и путеве који су се наслањали на главну комуникацију, која је водила ка главним стратегијским објектима Мостару и Сарајеву, представљале су потенцијалну опасност за неометани саобраћај и снабдевање турских гарнизона. Осим тога, најплоднија поља: Попово поље („Херцеговачки мисир”), околина Габеле и Требињско поље као извор снабдевања турских трупа, били би за Турску изгубљени, што би био веома осетан и за њих ненадокнадив губитак. Веома важан фактор, који је присиљавао Турке на енергичну војну интервенцију, био је снабдевање колонијалном робом. Аустро-Угарска је била главни извозник ове робе за босански вилајет. Роба је из Трста пристизала у Метковић и Дубровник, одакле је транспортована у Мостар и Требиње. Одавде је она отпремана кирицијама у Билећу, Невесиње, Гацко и друге градове у Херцеговини.

Турци су, да би одржали град Требиње, поклањали велику пажњу систему утврђења овог града. Како је Требиње после Карловачког мира било у граничном појасу, прво према Млетачкој републици, а касније Аустрији, то су Турци, у смислу појачања ефикасности његове одбране, стари град нешто преуредили тиме што су појачали његове зидове и израдили топарнице у које су поставили тврђавске топове са правцем дејства низ Требињско поље. Како не бејаше „метериза”, од камена направљених заклона, како тврди Авдо Фетахагић, 90-тогодишњи старац из Засада, бегови су, ради појачања безбедности града а тиме и ефикасности његове одбране, изградили пет кула, од којих три у Засаду и Мостаћима западно од Требиња на удаљености од града 1,5 – 2 км. На југозападу од Требиња, у се-

лу Гомиљанима налазе се остале две куле. Приликом израде система распореда кула, који је улазио у склоп одбране града, водило се рачуна да удаљеност међу њима буде до „пушкомета”, што је износило око 400 – 600 метара при чему је, разуме се, било и одступања, што сведочи распоред кула пред Требињем, између којих је неуједначено растојање, што је свакако детерминирано конфигурацијом земљишта. Тактичка намена ових кула бејаше стварање ватреног зида на најважнијем правцу наступања ка Требињу са запада – Требињским пољем – где је нападач могао ангажовати веће снаге. Према напред изнетом, Требиње је како за устанике, тако и за Турке имало велики значај па су, саобразно томе, а у смислу добијања повољне базе за даљна офанзивна дејства, предузимали и једни и други потребне мере срачунате на то да овај град имају у својим рукама. Колико су у томе успели и једни и други, показаће даље излагање.

ОСНОВНА ОБЕЛЕЖЈА ОПСАДЕ ТРЕБИЊА 1875.

Блокада Требиња која је, како је напред речено, отпочела 23. јула (по старом календару) није била у смислу непрекинутог ланца устаничких положаја. Она то није могла бити из следећих разлога:

1) што устаници са снагом од 1200 људи нису могли у потпуности заситити живом силом огроман простор од Попова поља преко Дражиндола, Пољица, Горица до Јасена у смислу потпуног окружења Требиња;

2) што је устаничка војна организација била заснована на племенској основи, из које су произлазиле многобројне негативне особине које су слабиле убојну моћ устаника, а тиме и оно што је основно мерило снаге трупе: хомогеност војне организације.

Али, с обзиром на то да је прилаз ка Требињу са јачим снагама скоро искључиво ограничен на отвор долином реке Требишњице са запада и истока, као и путем који води од Требиња преко Јасена за Билећу, устаници су могли и са овим снагама успешно затворити најважније прилазе, док мање важне

контролисати слабијим снагама. Када се томе дода чињеница да Турци, због оскудице у људском потенцијалу, нису могли интервенисати у правцу Требиња из суседних гарнизона док не добију појачања из метрополе, онда су устаници могли успешно држати опсаду и касније, у повољној ситуацији, извршити успешан напад на Требиње.

Покушају да, на основу фрагментарних података које пружа савремени материјал, реконструишем линију протезања устаничког обруча око Требиња. Љубибратић Мићо каже да су устаници пре његовог доласка са Цетиња заузели Дражиндо и Волујац – Везац. Дописник „Заставе” јавља да су Турци напали на „Поповце и Бобанце” 29. (10. августа) јула на Дражиндо и да су се устаници „повукли у Крш”, што наводи на могућност извођења из ових премиса закључка: да се овде ради о једном мањем делу њихових снага, док би остали већи део вероватно био смештен у селу Тврдоши, готов да заузме повољне положаје у случају напада и продора правцем Дражиндо – Г. Кочела и даље у правцу Стоца. Најпогоднији положаји за ове трупе, које су чиниле лево крило устаника, вероватно су биле југозападне падине Пећине (к. 664) и Илијино брдо (триг. 827). Анонимно лице – дописник „Заставе” другом приликом извештава да су устаници заузели тврде положаје: Дражиндо, МркLINE и Градац. По Грујићу и Љубибратићу Зупчани су имали дејствовати са Пољица, Кучине правцем Требиња. Мирко Радојичић, службеник у пензији из Београда, каже да су Корјенићи и један део Завођана били посели положаје на Горици, Љубомирци и део Завођана на Јасену.

Имајући у виду изнето, устанички положај око Требиња свакако се протезао правцем Тврдоши, Дражиндо, Волујац, Везац, Пољице (Третина), Чичево и на северозападним падинама Кучине. Распоред снага је био следећи: положаје Тврдоши – Дражиндо поселе су снаге из Попова поља, Бобана и Шума; положаје Волујац – Везац Површани, Куртовци и 29. (10. августа) јула Кривошијани са нешто Бокеља; положаје Пољице – Чичево – Полице снаге из Зубаца, Крушевице и Суторине; положаје Невцијеће – Јасен – брдо Погача устаничке снаге Корјенића, Заво-

ђана и Љубомираца. Но, треба истаћи, како је напред речено, да се овај обруч не може сматрати компактним у пуном смислу те речи, тј. он није био организован у смислу строгог континуитета положаја. Истина, с обзиром на план устаника: одбијање испада турских снага из Требиња и у погодном моменту извршење напада на град, као и избор погодних положаја за ово, пружала је оваква организација одбране предност над турским снагама, поготову када се има у виду да је бројно стање оружаних турских снага могло бити у граду највише око 1500 људи, од чега свега „2 буљука низама”. Али, за стабилност одбране и повољне изгледе за остварење устаничких намера представљали су највећу опасност недостатак чврсте војне организације и одсуство сваке дисциплине. Устаничке снаге, чији број, релативно узев, није био тако мали, нису стално на окупу. Устаници су се изјутра скупљали на одређена зборна места и поседали положаје веома малим снагама. Гро њихових снага налазио се у селу и манастиру Дужи или пак код својих кућа, ако се радило о домороцима. Увече су скоро сви одлазили својим кућама, па шта више и они, како Грујић каже, који су били одређени да обављају ноћну стражарску службу.

Из изнетог се да констатовати да је било неповољних околности по успешност устаничких дејстава, која су захтевала потребно време за отклањање, што нарочито важи за консолидацију организационих питања. Али, с обзиром на релативно слабе снаге турског гарнизона у Требињу и топографски створ земљишта, устаници су ипак могли и са овим снагама, упркос томе да су били наоружани махом кременјачама и каписларама застарелог типа, извршити задатак, тј. заузети Требиње.

БОРБА НА ДРАЖИНДОЛУ 29. (10. августа) ЈУЛА 1875.

Турски требињски гарнизон је са мањим снагама вршио више испада почетком августа правцем Требиње – Дражиндо, али без резултата. То су у ствари биле чарке стражарских одељења. Устаници, због очекивања појачања у оружју и сређивању унутрашњих питања, нису извршили ниједан озбиљан напад на

град, сем покушаја од 8/20 августа 1875. године. Али Турци су у томе ипак били и активнији и одлучнији. Из наведених турских настојања резултирала је борба на Дражиндолу 29. (10. августа) јула 1875. године. О њој нема ни узгредног помена у нашој историјској литератури. Њу помињу, колико је бар мени познато, једино савремени листови. Но и њихови извештаји се не слажу у потпуности у датуму. „Народни лист” и „Обзор” доносе вести по којима је ова борба вођена 30. (11. августа) јула. „Leibacher Zeitung” јавља да се 30. (11. августа) јула водила борба пред Требињем и да су Турци том приликом напали на устанике са „600 Mann Inafnaterie und 70 Gavalristen”, што је реално с обзиром на снаге којима је тада располагао турски гарнизон у Требињу. Међутим, „Застава” доноси вест свога ратног дописника из Херцеговог од 30. (11. августа) јула по којој „у уторак 29. (10. августа) јула Турци изненада”, преко задане вјере, ударише на Бјелач, Биоград и Дужи код манастира те их и попалише и поробише. Не располажемо подацима који би аргументирали тачност првог или другог датума, јер Љубибратић Мићо, који је са Цетиња приспео у манастир Дужи 5/17 августа, о овој борби каже само то да су Турци напали на устанике на неколико дана „пре мога доласка”. По казивању већ напред поменутог Мирка Радојичића, борба се водила 29. (10. августа) јула, јер је у народу остало у сећању то „да су Турци напали на Дражиндо два дана пре свршетка месеца јула”. Ја сам се одлучио за овај датум за који и Радојичић, из разлога што дописник из Херцеговог наводи и дан када је заиста био 29. (10. августа) јула и што је био од листа „Застава” послат да доставља ратне извештаје.

Турским снагама је из Истанбула крајем јула (по старом календару) у Дубровник приспело за 450 кола „свакојаке заире” (хране), па су настојали да на сваки начин ослободе пут како би снабдели гарнизон у Требињу храном. Главни удар снагама од око 600 пешака и око 70 коњаника, углавном башибозука, Турци су извршили правцем Дражиндо – Дужи. Устаници су, не знајући да предстоји овај напад, на најважнијим положајима где су „саградили тврде метеризе”, Дражиндолу и Волујцу оставили незнатан број људства. Јединствене команде није било. Ка-

петани су командовали устаницима који су били иначе распоређени по племенима. Иначе, ту не бејаше некога јединства нити нарочита договора, јер је сваки од њих радио на своју руку. Због тога су Турци лако и без губитака по сопствене снаге успели да брзо потисну устанике наневши им и губитке. Они су, благодарећи брзом узмицању слабих устаничких снага, успели да овладају важним објектима: Дражиндо (к. 286), Волујац и Везац, што им је дало могућност да предузму даље наступање. Вероватно да би турске снаге успеле да разбију устанике на главном правцу напада и овладају комуникацијом Требиње – Дубровник, али тог истог дана, у одсудном моменту, устаницима су приспеле свеже снаге из Кривошија са нешто Бокеља. У заједници са устаницима који су придлазили из оближњих села успеле су ове свеже устаничке снаге да потисну непријатеља у Требиње. Свакако да су и Турци имали губитака, али о њима се у савременом материјалу ништа одређеније не каже, па их због тога не наводим.

Свестан сам тога да ово што је изнето о борби на Дражиндолу ни издалека не осветљава основна питања: ток борбе, јачину и командни састав устаничких и турских снага и сл. али и ово што је речено резултира из неколико штурих и фрагментарних података који се заснивају на народној традицији и извештајима савремених листова. Када буде проучена још несређена архивска града Државног архива у Дубровнику из XIX века, која се односи на догађаје из околине Требиња из 1875. године, онда ће се и о овој борби свакако моћи нешто више и одређеније писати.

БОРБА НА ВОЛУЈЦИ 8/20 АВГУСТА 1875. ГОДИНЕ

Устаници су од дана почетка опсаде Требиња углавном настојали да осујете Турцима продор комуникацијом ка Дубровнику. Они су одбили неколико јачих турских испада и местимично извршили по који мањи напад, ангажујући за то мање снаге. Међутим, требало је искористити прилику и напасти Требиње пре доласка појачања, али је то све до доласка Мића Љубибратића, како изгледа, било немогуће извести, јер не бејаше

ни једног од устаничких вођа који би успео да спроведе координацију дејства устаничких снага, пошто ни један од главара не бејаше вољан да се ма коме било покорава.

Књазу Николи је била позната ситуација у требињском срезу, па је крајем јула (по старом календару) рехабилитовао Мића Љубибратића и поставио га за заповедника устаника из Зубаца, Површи и Шуме. Љубибратић је са Цетиња преко Котора и Херцегновог, после овог чина, прво дошао у Зупце 3/15 августа, али је, због неповерења на које је код овог племена наишао, био принуђен да крене у манастир Дужи где је, како је раније речено, приспео 5/17 августа и устаницима представљен као њихов будући војвода. Представио га је Лука Петковић, јунак из Вукаловићевих устанака, који је, како изгледа, пре Мићовог доласка био најстарији међу главарима. Устаници, међу којима је по Грујићевом казивању било 300 „на окупу”, од којих преко 100 главара, нису га радо примили, ваљда што су желели да имају посве слободну иницијативу, а можда су били незадовољни и тиме што им се за војводу са Цетиња шаље човек који је истина од 1862. године био секретар Луке Вукаловића, али који од маја 1865. живи у иностранству и сада долази међу њих да ради у интересу Србије.

Војвода Љубибратић Мићо је настојао на томе да међу устаничким снагама ипак заведе неки војнички ред. Он је одмах по доласку у манастир Дужи организовао канцеларију, неке врсте штаб, уводећи шта више и звонце. Наредио је Грујићу Кости, своме ађутанту, да сачини списак људства; подузео је низ других ситних мера за сређивање устаничке војске. Али је то било исувише мало за довођење у послушност главара. Он је врло добро знао да ће моћи главаре натерати на послушност једино ако успе да са бистроумним планом дејства извојује значајну победу над Турцима – у конкретној ситуацији заузме Требиње. Вероватно да је још на Цетињу био обавештен о ситуацији у требињском срезу, а није ни искључено да му је књаз Никола том приликом ставио у задатак да треба заузети овај град што пре. Разуме се да би то могло бити само формално постављање задатка од стране Књаза, јер овај није желео да Љубибратић по-

Мићо Љубибратић

стигне ма какав успех на војничком пољу, јер је знао да ради за интересе Србије. Љубибратић је одмах по доласку у манастир Дужи предузео следеће мере у том смислу:

Мићо цени ситуацију у којој као елементе узима непријатеља, своје снаге, земљиште и на основу њих доноси одлуку о нападу на Требиње.

Размотрићу његову процену ситуације ослањајући се искључиво на његове, истина фрагментарне, податке и на, у том погледу, оскуднија саопштења које пружа у свом дневнику Коста Грујић.

1) *Непријатељ*. Турци су, нападши на устанике 29. (10 августа) јула, неколико дана пре Љубибратићевог доласка у манастир, скоро свим расположивим снагама правцем Дражиндо и Волујац – манастир Дужи „били јако ослабили одбрану Требиња”. Љубибратић, у даљем излагању, истиче да се борио са домаћим Турцима а да су тек касније ступила у борбу „два буљука низама”, што значи да је Љубибратић турски гарнизон у

Требињу ценио с обзиром на његову бојну готовост, па га, саобразно томе, поделио у две категорије: а) домаћи Турци, башибозук, са слабом дисциплином и нимало завидном борбеном готовошћу и б) редовну војску чија се борбена способност морала респектовати. Ове трупе, по правилној процени Љубибратића, у јачини од око 1500 људи имале су једини план дејства срачунат на то да чим пре ослободе комуникацију која води ка Дубровнику и тиме обезбеде снабдевање требињског гарнизона појачањем у људству и храни. Тај правац дејства био је најцелисходнији за Турке, али се није искључивала могућност њиховог дејства у правцу југа од Требиња, правцем Чичево — Згоњево, што би уствари био обухватни маневар срачунат на то да се најјачим устаничким снагама на Волујцу и Дражиндолу зађе за леђа. Но и у том случају непријатељ би јако ослабио снаге у граду који би у датом моменту устаници могли заузети.

2) *Сопствене снаге*. Из Љубибратићевог кратког излагања се види да је себи непосредно потчињених устаника имао нешто више од 200, док су остали били подређени главарима који су се налазили на разним положајима око Требиња. С обзиром на задатке које је поставио устаничким вођама, може се ипак закључити да је борбену способност устаничких снага претпостављао турским. Осим тога, рачунао је и на искуство из раније борбе, а нарочито на умешаност у руковођењу неких од главара, као Луке Петковића, Трифка Вукаловића, Мелентија Перовића и других, међу којима је било вођа који су ратовали још за време Луке Вукаловића. Бројно стање људства је, како је раније речено, износило око 1200 људи, но оно се сада вероватно попело и на 1500, јер су само Зупци имали већ под оружјем „преко 400 момака”, како каже Грујић.

Према томе однос снага је био: 1 : 1. Љубибратић је, имајући у виду предност устаника у погледу борбене готовости и околности непостигнуте бројне надмоћи над Турцима, резонувао сасвим правилно: да се Требиње може заузети смелим маневарским потезом путем навлачења главнине турских снага на Волујац и Везац западно од Требиња, а са северне стране да се са мањим снагама упадне у релативно празан град.

3) *Земљиште*. Топографски створ земљишта и његова тактичка важност су непријатељу пружали искључиво два правца напада: Требиње, Дражиндо, Волујац, Везац, Дужи и Требиње – Чичево – Згоњево, док је други правац даљи и захтева заобилазни маневар: Први је ближи и омогућава употребу већих снага као и превоз топова, којих је тада у Требињу било 14, како тврди у својим „Прилозима” М. Радојичић. Осим тога овај правац има важне земљишне објекте: Волујац, Везац и Дражиндо, чијим се заузимањем Турцима омогућава повољна основица за даље дејство правцем комуникације која води за Дубровник. То значи да је Љубибратић, при размишљању о предузимању напада на Требиње, рачунао на маневар навлачења најјачих турских снага и њихово дејство у правцу најважнијих објеката, Волујац – Везац од Требиња, одлучио да парира ово дејство својим снагама, а делом снага да упадне у Требиње са севера. Он је у том смислу донео и одлуку саобразно којој је извршио распоред устаничких снага.

Из података које пружа сам Љубибратић, са допуном оних из Дневника Грујића и Радојичићевих „Прилога”, покушају да реконструирешем распоред устаничких снага за ову борбу. Тај распоред је изгледао овако. Љубомирци под командом Јована Зотовића и Завођани под Савом Анђелићем имали су ноћу уочи 8/20 августа (дана напада) да „заузму брдо Погачу и поставе страже од Јасена и Нецвијећа”, како каже Љубибратић. Њихов је задатак био да прате развој борбе јужно или западно од Требиња, па ако „низам” до 12 сати не изађе из Требиња и не оде даље од Придвораца, имају напасти и запалити „чаршију која лежи на подножју брда Погаче”. Али за случај да „низам” оде далеко из града те прође и мимо Придвораца, онда би њихов задатак био да упадну у релативно празан град; разбију остатке турске војске и упуте се за „низамом” са циљем напада непријатеља с леђа, а у сврху садејства са осталим снагама устаника.

Зупчани са Крушевичанима, под командом Трифка Вукаловића добили су задатак да се исте ноћи примакну Требињском пољу, конспиришући се између Чичева и Згоњева. Њихов је задатак да се чаркају са Турцима навлачећи њихове снаге на себе

у случају да их ови опазе. У супротном Трифко је требало да чека док главнина турских снага отпочне дејствовати на Волујцу, након чега је требало најхитније да се пребаци ка Пантелијевој цркви и Умцу, те да пресече повратак Турцима у Требиње. Војвода Љубибратић је са устаницима из Површи, Шуме, Кривошија, Попова поља и добровољцима имао из манастира Дужи поћи на Волујац пре свитања 8/20 августа, одакле је требало изазвати Турке да га нападну са циљем привлачења њихових главних снага на себе, и то у случају ако Турци не открију Вукаловића. У супротном Љубибратић би имао да чека најзгодније време – када главне турске снаге избију на Чичево – па да са својим снагама чим пре сиђе у Придворце и ка Пантелијевој цркви и тако онемогући Турцима повлачење у Требиње.

Ова замисао Љубибратићева за извођење плана дејства могла је, ако би се тачно спровела, довести до повољног резултата – заузимања града Требиња. Међутим, до тога није дошло из разлога који се јасно очитују из даљег излагања.

По добијеном наређењу устаници су заузели положаје на брду Погачи и конспирисали се између Чичева и Згоњева, док је Љубибратић кренуо рано 8/20 августа из манастира Дужи „са 200 момака”, пославши две извиднице у правцу Дражиндо – Мостаћи и Гомиљани – Придворци, преко „Хрта Љубовца” ка Волујцу. Пошто је све било мирно, Љубибратић је, сходно плану, издао наређење својим људима да изазову Турке, што ови и учинише звонећи у звоно на „Тројичној Главици” (безимени вис на Волујцу). Ово узбуди турске предстраже у Гомиљанима и Придворцима, а затим и главне снаге у Требињу. Борба је већ пре 9 сати отпочела са малим турским снагама, које су из Придвораца приспеле под Волујац и отпочеле дејствовати против устаника. Турци су са придошлим појачањима из Требиња све жешће нападали на снаге Љубибратића, које су поселе положај Везац – Волујац – Дражиндо, усмеравајући главни удар правцем Придворци – Волујац – Везац. Сви требињски Турци су ушли до 12 сати у борбу, а одмах „неколико минута” по подне две чете редовне војске које отпочеше са нападом на Волујац. Непосредну команду над устаницима имађаху на десном крилу

Мирослав Хубмајер

(Везац – Волујац) Лука Петковић, а на левом (Волујац (искљ.) – Дражиндо) Симо Правица, док се Љубибратић са својом најужом пратњом налазио, како сам каже, „у косама између села Биограда и Волујаца”, одакле је догледом осматрао брдо Погачу и Чичево, очекујући извршење своје наредбе. Међутим, Турци су вршили све јачи притисак, а нарочито на Везац и Тројичићу Главницу на Волујцу. Устаници су у неколико махова били принуђени да се привремено повуку и поново јуришају на Везац и Волујац. Како су Турци отпочели да врше јак притисак на иначе слабо лево крило, то је Љубибратић тамо послао као појачање добровољце под Хубмајером Мирославом и Ђуром Петровићем. Напокон, у 14,45 h устаници на десном крилу, после извештаја Луке Петковића о нестанку муниције, повукоше се, како каже Грујић, по заповести Љубибратића „за 300 корачаји” и заузеше иза „стења нов положај”. После тога борба престаде, јер су се Турци на знак трубе са Волујца, како каже Грујић, по-

вукли и отишли назад у Требиње, пошто су видели „барјак” код манастира Дужи и мислили да устаницима долазе свеже снаге.

Турци су по Љубибратићу, према подацима које је он добио од трговца из Требиња Манојла Ћеловића, одмах после борбе, изгубили 24 мртвих и 30 рањених, док су устанци имали свега 3 мртва друга.

Тако се, због одсуства координације у дејству, не оствари Љубибратићев план о заузимању Требиња. Према његовом писању могло би се закључити да до неуспеха није дошло због личне непослушности устаничких вођа у овом случају, пошто је сваки од њих желео да буде Требиње што пре ослобођено, него због мига са Цетиња, које је ишло за тим да дисквалификује Љубибратића као војводу у очима народа.

РАЗБИЈАЊЕ БЛОКАДЕ И ПАД МАНАСТИРА ДУЖИ

После ове борбе па до разбијања опсаде (18/30. августа), било је мањих чарки, као на пример код Придвораца и Гомиљана (13/25. августа) и на Дрену (од 15/28 – 17/28. августа), али оне нису имале никаквог значаја ни за Турке нити пак за устанике.

Турци су, видећи да снагама којима је располагао требињски гарнизон неће моћи да разбију устанике, настојали да чим пре опкољеном гарнизону пошаљу појачање. Предочавања листова да ће Турци, који су се у Клеку већ искрцали, поћи у помоћ опседнутом гарнизону у Требињу су се обистинила. Савремени листови доносе вест по којој је једна турска јединица јачине око 1000 људи успела да 17/29. августа преко Стоца и Љубиња продре са топовима у Требиње неометана од устаника. Одмах по пристизању појачања Турци предузимају дан касније напад на устанике јаким снагама и уз употребу топова, и скоро без икаквог напора заузимају Дражиндо, Волујац и манастир Дужи, који спалише. Устаници овом приликом нису пружили никакав отпор. У извештајима са „бојишта” које доносе наведени листови, истиче се да устаници нису могли одолети турском нападу, пошто бејаху бројно слабији, ненаоружани и неорганизовани, па се повукоше у „брда”. То у пуној мери потврђују и

подаци, које пружа Дневник Грујића Косте. Ове податке је аутор узео од Хубмајера Мирослава, очевица овог догађаја.

Основни разлози који су условили пад манастира Дужи и деблокацију Требиња били су следећи:

1. наступило је масовно дезертерство устаника, што је била последица слабе, готово никакве војне организације. Непосредно пред сам напад, изјутра 18/30 августа, напустише положаје, како истиче Грујић Коста у своме дневнику, Зупци, Кривошијани, остатак Бобана и Поповци. На положају остаде свега око 150 устаника;

2. што су Турци уз употребу артиљерије напали свежим и десетоструко јачим снагама него што су биле устаничке;

3. што се по одласку Љубибратића Мића у манастир Косијерово на најављену конференцију херцеговачких првака, међу „главарима” још више продубио јаз неслоге и неповерења, што је можда највише деморалисало устанике, који су одлазили својим кућама.

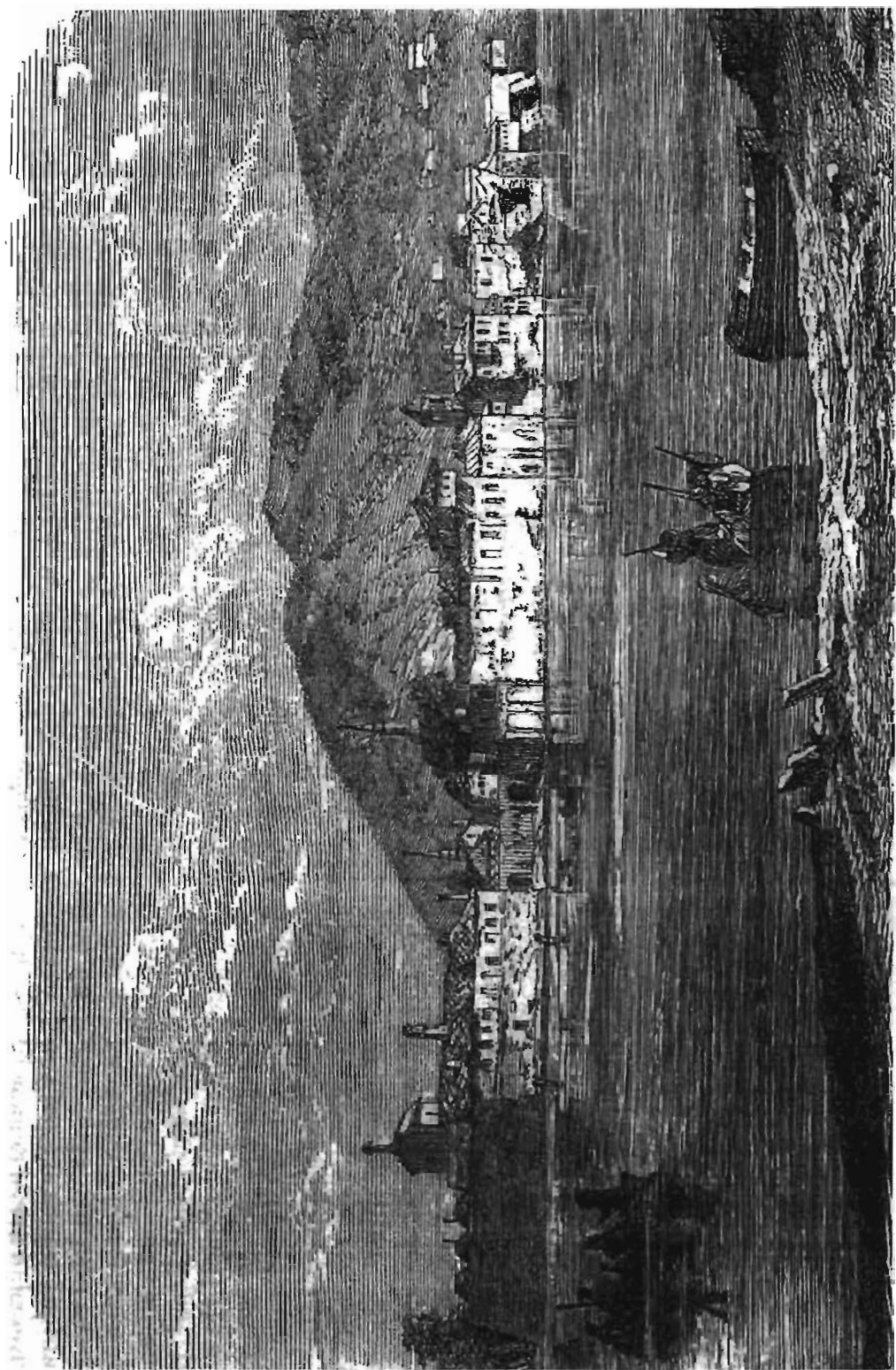
Манастир Дужи

Деблокацијом Требиња знатно су ослабиле позиције устаника јер они се деморалисани враћају својим кућама, као на пример Зупци, и настављају још више да се одупиру позиву дизања на оружје. Други део устаника (Поповци, Бобанци, Шумљани) са својим породицама се повлаче на аустријско земљиште у Дубровачку жупу и за извесно време остају пасивни према устанку. Турцима се пружила могућност да своје трупе лакше шаљу у унутрашњост Херцеговине и снабдевају гарнизоне храном.

Тако је напослетку Турцима пошло за руком да коначно, после скоро месец дана трајања опсаде града Требиња од стране устаника, разбију њихове снаге и устанку у Доњој Херцеговини нанесу тежак ударац.

Онај део устаника који се после пада манастира Дужи повукао у Зупце прикупио се тамо средином септембра 1875. године и и под вођством Мића Љубибратића, Трифка Вукаловића и Мелентија Перовића наставио борбу против Турака.

(Петко Луковић: *Борбе за Требиње у августу 1875. године*, *Весник Војног музеја*, 2, Београд, 1955, стр. 129 – 154)

Требинье, 1875.

СВЈЕДОЧЕЊА

Устаници у Херцеговини
(Србадија, Беч, 1875)

Вилијам Стилман

ОД ГРАХОВА ДО ТРЕБИЊА

Од Грахова до Требиња размак је око петнаест миља; рекоше да је лакши пут преко Рисна, а затим поново лађом у Херцег Нови, те одатле на Зупце, јер је прави пут тежак и за саме брђане.

Почетак пута пружио нам је доказ ратне стварности, старци, муж и жена бежећи из Херцеговине, са преосталом имовином, носећи терет какав ја не бих пожелео да носим једну миљу. Нису вероватно могли имати мање од седамдесет година, а судећи по општем изгледу овдашњих стараца, рекао бих пре, да су око осамдесете. Уз пут даље, срели смо целу једну породицу оптерећену оним што јој је преостало: мајка је носила на леђима своје најмлађе у колевци; сви натоварени сем једнога малишана, трогодишњег, који је са великим весељем скакутао босоног по стеновитом путу. Отац је остао, а деда сувише стар да се бори, пратио је породицу да је заштити. Нешто коза и оваца иђаху пред њима, сада једино њихово издржавање. После њих један рањен Бокел, који се баш тада враћао из Гацка, где је у последњем боју изгубио пар прстију, а осветио се одсекавши главу Турчину, неком аги из тога краја, чији је мач украшен богатим сребром, исто тако богате пиштоље, јелек покривен пуцима и токама од тешкога сребра. Његов коњ са целом опремом беше плен. Он нам рече да је Дервиш-паша са седам батаљона, (од најбољих аустријских власти сам чуо да батаљон не рачуна више од 400-450 људи) са два три батаљона нередовне, успео да поново снабде храном Пиву, пошто је чета хришћана, којој је и

известилац припадао, имала само триста људи, те се нису могли одржати. Месне власти у Грахову рекоше ми, да се за дан-два очекује велика пошиљка намирница из Дубровника у Требиње, и да се спрема велики напад. Из тог разлога вероватно беше мало војске око Гацка.

Са свих страна сам стицао потврду мишљењу да устанак није спреман спољашњим интригама, да га одбори нису очекивали, да су били неспремни за њега, неспремни да га довољно помогну. Према броју усташа број добрих пушака беше мален, многе сам видео са древним туфецима. Жалили се што не могу да учине озбиљан нападај на Турке, јер њихови меци не допиру у даљину тако да морају бирати положај када ће војска доћи сасвим близу. Ипак, пушке су полако стизале, према симпатијама које су постојале код словенског становништва Аустрије, било је немогуће наредити или спровести мере које би спречиле увођење оружја и муниције у Херцеговину, и сваки покушај да то строго прати, начинио би влади несрачунљиве тешкоће. Неки Бокелји даваху шестину свога прихода усташима. Кривошијане, који су сачињавали најбројнији страни елемент у устанку, није могла задржати никаква владина наредба и поред најчвршће одлуке аустријске власти, нису их могли спречити да не прелазе границу кадгод су хтели. Црногорци са Грахова хвалили су борачку способност Кривошијана, али говораху да су редовно лопови. Људи из нижих крајева Херцеговине беху честити, али иако први да се побуне, слаби борци. Вредност човека као борца изгледа да је зависила од његова географског положаја – уколико ближе црногорској граници, утолико бољи, у нижим крајевима, где је надмоћност муслиманског становништва претежнија, карактер народа је због овога ослабљен. Људи из овог краја, да употребимо речи црногорских официра, не мисле ни на шта друго, само на турски колац. Док је код Црногораца Кривошијана и по крви њима сродних брђана храброст главна особина а највећа жеља да се умре у боју тако да кажу за човека да је умро природном смрћу само тада, ако је умро, за онога који је погинуо кажу нема га, нестало га је, а његова породица сматра да би природна смрт била прави разлог за жалост, а не

смрт у борби. Срећемо уз пут, или нас пристижу, људи са пленом или ранама, или се враћају да се боре, других људи се може врло мало видети. Жена и деце има, међутим, врло много. Политички капетан (управник) села је рекао да их има око 1.000, а одељених на куће, цркву и улогорених; неки су догонили своје стадо, а неки сем прња нису донели ништа. Говорило је да они који имају своја стада не примају ништа од владе, а они који ништа немају примају малу помоћ. Он је тога јутра издао био последње намирнице из залихе и док му не стигну нове није имао шта да им да до необрана кукуруза по њивама. Непрестано су стизали нови.

Неким борцима био је задатак да траже и доводе појединце и породице које су лутале по херцеговачким планинама. Овде такође беше примитивна болница, где су доносили рањене усташе у близини црногорске границе, као у најближе место спасења.

Одосмо да видимо неке од избеглица, већином жене, у таквим дроњцима и беди, да им не би било допуштено просити по лондонским улицама, у друштву два-три старца, који су већ и за ову земљу прешли борачко доба. Стигли смо једнога Кривошију који је заборавио да ли има седамдесет пет или седамдесет шест, а пошао у рат. Мој друг их је упитао зашто су оставили своје домове и дошли овамо. Изгледа да нису имали никакву одређену идеју, сем те да се спасу од Турака. Очевидно, то је била општа паника, редовна при побунама у турским покрајинама. Дуго искуство научило је хришћане да је угушивање устанка увек праћено општим и злочиначким варварством, и када једном борба отпочне за хришћане, нема сигурности за жене, децу, исто тако као ни за људе, сем бекства преко границе, јер је обичај турски био да бију не водећи рачуна о личностима, ни о кривици. Када смо их упитали на шта се нарочито жале, сви су говорили исто: Турци су их пљачкали, узимали им штогод су хтели, њихова стада, штогод су имали по кућама, па и њихове кћери ако би им се допале, те их никада више не би видели. О свим жалбама ми смо их најдетаљније испитивали, јер ће се видети да је то истински жиг турског насиља.

Желео сам да од њих сазнам појединости о угњетавању коме су били изложени, и мој пријатељ је испитао једну групу на шта се жале. Практично на све осим смрти – стока им је одузета, усеви опустошени или су их пожњеле аге, а част жена и кћери служила је за забаву сваког муслиманског насилника који би наишао на њих. Једна висока, мршава старица, која није говорила већ само слушала све што су други говорили, лица као од камена, одједном је забацила свој у подерану хаљину преко главе и грунула у жесток плач. Једна друга окренула је према мени тупо лице и рекла: „Господине, ми не знамо шта је девица!“ Видео сам довољно и пре него што сам завршио да свет омрзне Турке. А двадесет година касније слушамо о истим плодовима истог режима, и, као и тада, има хришћанских државника који то толеришу.

У неким покрајинама пореза може бити неподношљива, и правда недостижна, али се муслимани не усуђују да отимају жене. Сви, и људи и жене увераваху ме да је то овде редован случај, и горко су се тужили на владике који не показиваху ни мало добре воље да траже натраг одведене девојке. Нека висока мршава старица стајала је као споменик беде, слушала је и сузе јој потекоше низ образе, увеле, а ниједан дамар јој се не покрену. Гледала је мога друга који је преводио, али на послетку док се причало о некој сличној патњи, камен би се расплакао, укоченост попусти, она сакри лице у своје поцепано одело и стаде горко јецати. Од целе њене породице нико није преостао. Била је без игде икога свога. Немилосрдно би било питати је даље. И моје су очи засузиле, напунише се сузама те нисам могао даље говорити да им не бих попустио. Окренуо сам се да се не одам, и одшетао сам на друм. Доле код цркве је велики скуп, да ли би ишао да их видим. Ту су били само они који су гладни, па су дошли по хлеб, а нико није имао да им га да. Нисам марио ништа више да видим и сазнам, не бих могао ништа учинити и да су ми џепови пуни. Отишао сам дакле да видим рањене који су лежали по поду у чађавим одајицама, са неиспраним ранама и прљавим завојима. Није се могла заштедети вода, јер све што су имали доносила је једна жена на леђима, са даљине од једне ми-

ље. Дуга суша пресушила је сву текућу воду, а цистерне су биле исцрпене па ни хирурга не беше, а све тешке ране.

Напољу младић коме је кугла прошла кроз ногу, погађао се за пушку, да се врати у рат. Смејући се показивао ми је парчад костију које је био извадио из своје ноге и које је брижљиво умотане чувао у папир, као да је у њима неки талисман. Отишли смо у две, три куће, све слично, само су понеки болесници имали кревете. У Рисну сам са великим задовољством чуо да је један аустријски лекар на путу за Грахово, да лечи рањене, и да Влада намерава послати избеглицама храну. Стигли смо у Рисан касно у вече и узели идућег јутра одатле брод за Херцег Нови.

У Херцег Новом беше управа устанка и депо, арсенали, складишта и седиште одбора за поделу. Мали део земљишта, које припада Турској спушта се према мору пружа усташима највеће олакшице; да се стигне онамо из Херцег Новог треба само по сата шетње. Овамо се искрцавали добровољци, оружје, муниција, намирнице, *ad libitum*, као што сам се уверио на своје очи, а усташа имају пограничну слободу, долазе и одлазе са свим слободно. Никакве војне операције, које су околности дозвољавале нису чињене потајно.

Дознао сам за жесток бој код Зубаца, и да је моја нада да посетим усташки табор Требиње или *vice versa* узалудан, јер тим путем никакав саобраћај не беше могућан. Нисам добио ни пратњу, а уверавали су ме да тај крај ни са најбољом пратњом није сигуран. Поред тога усташа су још били у покрету, нико није знао куда, те сам морао учинити боље, ићи постранце да их пронађем. Ипак сам имао прилике да испитам тврђаву и караулу, код Суторине, коју су усташи разорили, а чије је разарање изложило учеснике тешкој денунцијацији. Изгледа ми ипак с војнога гледишта ова мера дозвољена, да је била потпуна, јер је зграда била заиста чврста тврђава и не би никако допала у руке усташима, да је једном турска војска посела. Осим тога хришћани беху у пуној неизвесности да ли ће аустријска влада допустити да се чете искрцају у Суторини као што је било у Клеку – у томе случају њихов најбољи и најприроднији извор за снабдевање био би пресечен.

Бијег херцеговачке породице
(слика Ф. Кикереца, објављена у загребачком „Виџу“ 1876)

Пошло ми је за руком да посетим место близу Суторине где су се правили меци, те сам онде наслутио неред и недостатак општега смисла у вођењу послова њихових, што је још јасније говорило, него чињеница, да се на усташе не може рачунати у покуравању наредбама, ако их њихова машта поведе у другом правцу. Ови меци су прављени за целу усташку војску, а како су људи били наоружани делимично пушкама а делимично туфецима, а муниција дељена без обзира на разлику, јасно је да је бар половина морала бити рђаво употребљена али пошто је зрно било доста мало да одговара и најмањем калибру, а округло, или бар приближно, колико му је то рђава израда могла дати, последица је била да су и пушке, много цењене, биле пуњене округлим зрнцима само до половине цеви, тако да крајња мета при томе не би прелазила 200 јарди и наносила би мало штете. Изгледа да су чланови одбора мислили да је за одржање устанка довољно ако скупе што више људи и пошаљу им хлеба, пушке, муницију, ма како и ма куд, надајући се у случају да ствари пођу добро. Одбори су били рђаво организовани и ако су несумњиво имали људе способне и одане ствари, не беше ниједнога човека, колико сам ја видео, који би имао неко схватање о томе, каква треба да је усташка организација. У ствари, оно што сам видео само у Херцег Новом било би довољно да ме убеди да устанак никако није био спреман, нити је имао одређен циљ и правац.

То је била највећа слабост покрета. Људи је било доста, више него што је могло бити наоружано; а војничка организација и дисциплина немају великог значаја у рату, где су немогуће редовне операције и где због тешкоће терена, не прети велика опасност, ни изненађења од непријатељских трупа. Чак и питање намирница је од мање важности него у редовним војним операцијама, јер ови људи су навикли да иду по два или три дана без хлеба, а понекад по тридесет и шест сати без воде, ретко су при кретању пили кафу па чак ни ракију, а весели су при том лишавању, које би редовну војску потпуно паралисало. Али људи који немају згодну муницију за своју употребу и који се морају излагати ватри турских топовских метака док се не приближе, да им могу вратити штету, ти људи морају имати више од

обичне војничке храбрости да би постигли нешто изван затворених тврдих кланаца и да одрже трупе на *qui vive*. Да одрже и нанесу редовнима икакву материјалну штету, биле су потребне не само пушке, него и муниција за њих, а одбори нису имали довољно искуства да разумеју значај тога.

(William J. Stillman: *Herzegovina and the Late Uprising* - London, 1877; српски превод: *Херцеговина и последњи устанак*, прев. Анто Гвозденовић, Београд, 1932, стр. 46 – 51)

Шарл Иријарт

ТОК ВОЈНИХ ДОГАЂАЈА

Турци су нападнути први пут 24. и 25. јула. Дервиш-паша, упозорен већ деветог, кад су се сукобили раја и заптије, шаље нешто појачања и тражи помоћ од управе у Скадру. Видјели смо да он има под оружјем само хиљаду осам стотина људи. Устаници, који су 2. августа свуда прешли у напад, и који познају стратегијску важност положаја Требиња, опкољавају град правилно вођеном заједничком акцијом, из које се дао боље наслутити резултат борбе. Трећег августа столачко подручје подржава покрет и диже се на устанак, а истовремено, пошто се у Цариграду гаје илузије о карактеру устанка, по савјету великих сила се наређује Дервиш-паши да објави општу амнестију за свакога ко положи оружје. Петога долази до битке код Зови Дола. Шестога, два турска батаљона, изненађени код Невесиња, повлаче се у нереду према Стоцу, а истовремено одреди који опсједају Требиње нападају манастир Дужи. Седмога се први пут искрцава појачање из Цариграда са брдском артиљеријом и улази у оне кланце према Требињу које су устаници одлучили да запречују. Осмога, опсађеници врше први испад из Требиња, али се он одбија. Десетога, одред од три хиљаде људи, независних од оних који држе град под опсадом, покушавају да пресијеку везе између Мостара и Невесиња, и имају тешку борбу на Билеку.

Покрет поприма забрињавајуће обресе; централна влада пожурује слање појачања, и генерал Хусеин-паша се искрцава с

трупама у Бару, истовремено, Дервиш-паша се одлучује на позивање првих резерви.

Дванаестог и тринаестог борба се води према Јасену; 15. августа, устанички одреди заузимају тврђавицу Горанско, поред [манастира] Пиве; у ноћи између 15. и 16, устанак, дотада ограничен на доњу Херцеговину, плане на сјеверу покрајине Босне између Костајнице и Дубице, што присиљава Турке на раштркавање својих снага. Седамнаестог, много сјеверније, раја са обала Уне пресијеца жељезничку пругу између Новог и Бањалуке и прекида телеграфске везе. Истога дана, у Херцеговини је одбијен нови испад опсађеника у Требињу, а поп Жарко, који је ушао на турску територију преко Србије, чврсто држи новопазарски кланац. Преко Солуна, Скопља и Митровице долазе појачања, чији пролазак надзире Жарко; преко Клека стижу колоне ради снабдијевања Требиња и напада на устанике страга; ови заузимају положај између Клека и Мостара да пресијеку пут појачањима, а хиљаду пет стотина војника креће из главног града Херцеговине да помогне отоманској војсци и да се пробије кроз тјеснац. Дервиш-паша им се придружује 19. августа са пет батаљона редифе и три пјешадијска пука.

Док Турци тако иду у помоћ Требињу, припремајући удар који ће омогућити да се разбије опсада града, амбасадори три велике силе код Високе Порте – Русије, Аустрије и Њемачке – радећи са истим циљем на основу такозваног савеза трију царева, предузимају демарш код великог везира и савјетују влади да устаницима одобри прекид ватре, да би се ови могли привољети на споразум; пошто је Porta одбила примирје, ова три представника, да би свом демаршу дали више тежине, позвали су амбасадоре Француске, Енглеске и Италије да подрже њихов покушај посредовања.

Војска која се искрцала у Клеку направила је заобилазни маневар, 20. августа избјегла пролазе које чувају устаници и пошла у помоћ трупама које су из Мостара кренуле њој у сусрет; али док се водила брига да се стигне у помоћ Требињу, одреди – зависни од других одреда под поп-Жарковом командом – заузели су седам кула које су штитиле градове Гацко, Пиву и Ник-

шић. Ослањајући се на исте куле, побуњеници су 24. напали Фојницу, а истога дана су покушали напад на утврђење Дријено поред Дубровника. Међутим, Требиње је и даље опкољено, и појачања која стижу преко Клека и она која долазе преко Мостара почињу да дјелују довољно импозантно да би се устаници побринули да се не нађу између двије ватре; према томе, и они се повлаче. Одред од хиљаду војника, који је кренуо из Љубиња и стигао пред Требиње, 29. улази у град без иједног испаљеног метка. Град је слободан; истовремено побуњеници напуштају и утврђење Дријено, које је било опкољено; турски напад се упућује поновним освајањем манастира Дужи, за који смо рекли да су га устаници заузели и утврдили. Одсада су успостављене везе између Дубровника и Требиња. Ако одреди који оперишу на границама према Аустрији трпе поразе и узмичу, између Црне Горе и Србије поп Жарко има успјеха. Он је 25. августа пред Вишеградом, а 30. држи пролазе према Румелији и пут од Призрена до Скадра. Ситуација постаје тешка за Турску, која је приморана да формира осматрачке јединице на границама према Србији да би одговорила на изјаву кнеза Милана дипломатском кору како је он присиљен да прикупља на Морави батаљоне народне војске. Образовани су логори у Нишу и Видину и везују знатне турске снаге. Покушаји посредовања великих сила уродили су, крајем августа, именовањем конзуларне комисије која ће проћи Босном и Херцеговином и доћи у додир са устаницима; Сервер-паша је именован за специјалног комесара са пуним овлашћењима; истовремено је велики везир поднио оставку, а на смјену му је дошао Махмуд-паша; то је знак политике чији је циљ да преузме иницијативу за реформе. Умјесто да чека да му те велике силе наметну неке мјере, прије него што би изгледало као да попусти пред силом, султан, дакле, упућује генералним гувернерима покрајина ираду која потврђује све слободе дате у претходним ферманима.

Првих дана септембра Турци настоје да поново освоје куле између Гацка и Билеће; Хусеин-паша ради у том смислу од 1. до 9. и успоставља комуникације на том подручју. Пошто је за-господарио путевима, 11. шаље у град колону од двјеста коња

са опскрбом; пратња су јој два батаљона низама; устаници, раштркани али сакривени у околини, нападају тај транспорт; 15. му иде у помоћ војска из Требиња, након што је водила 14. борбу у Дабру и претрпјела пораз; Турци нападају Билећу, коју устаници напуштају да би се повукли према Љубињу. Долази крај септембра, а Жарко и даље држи пролазе између Нове Вароши и Новог Пазара; Пеко Павловић је између Дубровника и Клека, Љубибратић кружи око Требиња.

Конзули, који су кренули из Мостара 12. септембра, ишли су упоредо у два правца и сишли у доњу Херцеговину да би се срели са устаницима и са њима разговарали; представници Аустрије, Италије и Њемачке пратили су далматинску границу; представници Француске, Русије и Енглеске дошли су преко Стоца, Фатнице и Билеће.

На дан 17. септембра, Мури [?] Васић, Лихтенберг и Дурандо, у име Аустрије, Њемачке и Италије, послали су сљедећу поруку устаничким вођама:

„Михаилу Љубибратићу, Луки Петковићу и Трифку Вукаловићу, у логору Сјемач До, код Богојевића. – По налогу наших влада, молимо вас да нам одобрите састанак с вама са циљем да расправљамо о положају хришћана у Херцеговини. Долазимо на тај састанак као пријатељи, без турског одобрења, без војника и без турске полиције. – Требиње, 17. септембра 1875.”

Конзули су 19. добили сљедећи одговор, писан у Бравенику:

„Михаило Љубибратић, Лука Петковић, Трифко Вукаловић не могу без сарадње са осталим херцеговачким вођама да прихвате разговоре са конзулима великих сила, пошто је садашњи устанак буна читаве Херцеговине.

Треба времена да би се окупиле све вође; према томе, потребно је примирје од неколико дана.

У случају примирја, турска војска ће остати на положајима које буде држала на дан примирја, а Турци у Требињу ће се моћи снабдијевати из дана у дан само путем устаничких стража.

Мјесто конференције биће одабрано на црногорској или аустријској граници.

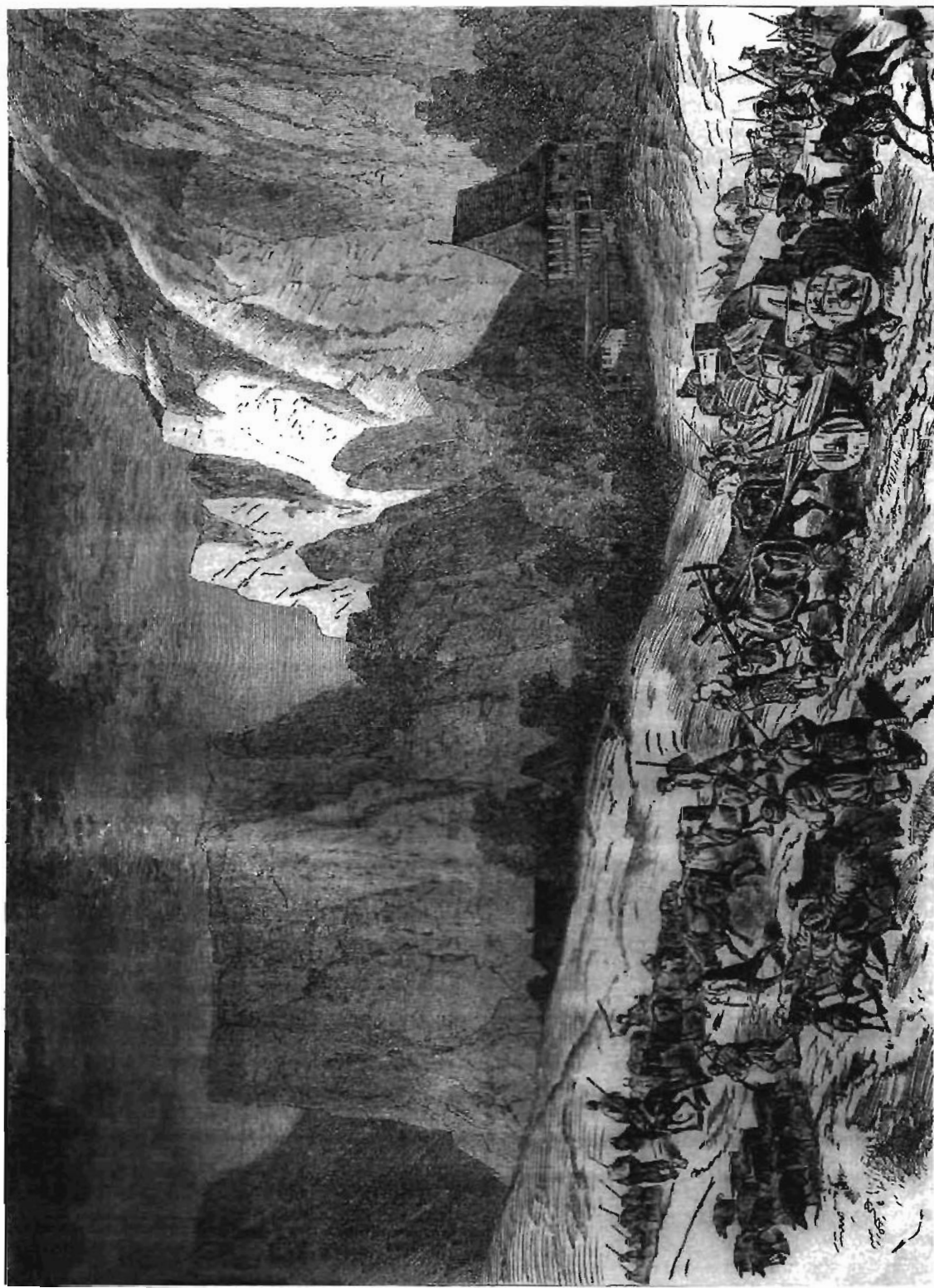
Чланови конференције биће европски повјереници; Турска неће бити заступљена. Позиве ће упутити европски повјереници.

У име главара, генерални опуномоћеник,

Доктор Коста Груић."

У овом периоду устанка још се види извјесно слагање међу устаничким вођама; они не желе да дјелују једни без других и, наводно, теже заједничком циљу. Важно је напоменути да су, неколико дана прије саопштења конзула које их третира као зараћену страну, вође покушале напор с циљем да устанку дају врховног заповједника, и тај је покушај пропао. Неколико дана прије тога корака, сви они који се налазе на челу одреда од преко стотину људи примили су тајанствено саопштење које им налаже да се 13. септембра нађу у манастиру Косијерово, између Билеће и Клобука; предложено је да се тамо изабере генералисимус, да се образује привремена влада, да се постигне сагласност о стратегији вођења војних операција, о ставу према дипломатији и начину прибављања оружја. Најзад, расправљало се о држању према Србији и Црној Гори.

Та бурна скупштина ништа није ријешила; преовладавао је црногорски елеменат, или се бар рачунало да ће кнез Никола, и мимо своје жеље, доносити личне одлуке у погледу борбе, па је одлучено слједеће: одгодити избор врховног вође до дана када ће се моћи кнез поздравити као велики војвода. Дотада ће од осам главара бити образована привремена влада; међутим, још није дошао час да се они именују; засада ће се, због заузимања става према дипломатији, одредити један вођа за Босну и један за Херцеговину. Трифко Вукаловић ће добити пуна овлашћења да преговара с конзулима, али су та пуна овлашћења неуобичајено сужена, јер ће он моћи да каже само да се у турску владу нема повјерења и да ће се преговарати само са великим силама – јамцима. Хитна је ствар имати план, и он ће се утврдити; за сада, једина брига мора бити набавка оружја; најзад, Србији и Црној Гори ће се изјавити да борба има за циљ да се обје покрајине уједине са кнежевинама и да кнежеви треба да се споразумију. (..)

Плијен поп-Жаркове чете
(Сплска зора, Беч, 1876)

Двадесет седмог септембра, између Мостара и далматинске границе, на љубушком подручју, нека села, до тада мирна и потпуно без војске, изјаснила су се за устанак; у исто вријеме устаници су заузели град Клобук.

Двадесет осмог долази до нове компликације; Порта, убијена да ће је Србија напасти и да већ спрема своју офанзивну акцију, жели да се обезбиједи; она званично најављује влади у Београду да ће запосјести једну малу аду на Дрини која представља важан стратегијски положај. На другој обали ријеке одговара се новим распоређивањем снага; једна бригада народне војске из Јагодине придружује се српском осматрачком корпусу смјештеном према Нишу; трупе кнежевине граде дванаест малих тврђава наоружаних малокалибарским топовима допремљеним из Крагујевца. Истовремено, кнежев указ позива Народну скупштину, која обично држи сједнице у Крагујевцу, да засједа у самом Београду. Двадесет деветог септембра води се жестока битка код Прапратнице, једна од оних у којима су употријебљене најбројније снаге, и она се завршава побједом устаника. Након тог пораза, Хусеин-пашу, гувернера Требиња, замјењује Дервишев помоћник Селим-паша, а Шевкет-паша доводи у град појачања. Смјењује се министар рата Хусеин-Авни-паша, а на његово мјесто долази Риза-паша.

Султан, да би употпунио мјере чији је циљ да се устаници уразуме, одлучује 2. октобра да ће пољопривредно становништво које се бави својим радовима бити ослобођено плаћања заосталих пореза од прије 1. марта 1873. године.

Од 2. до 12. октобра, нови гувернер Требиња и Шевкет-паша планирају и изводе покрет трупа чији је циљ да се снабдију Зупци, Дуга и Никшић. Трећег им полази за руком да пошаљу једну колону према ова посљедња два мјеста, а 4. Шевкет одлази лично у Зупце. Љубибратић, Пеко и Милићевић ујединили су своје одреде да би се супротставили том маневру; они обазриво напредују уз дубровачку границу; Турци са своје стране опрезно иду према своме циљу. Седмог улазе у Зупце а да се три устаничка одреда која су их надзирала нису усудила да се супротставе њиховом походу. Дванаестого, Шевкет, потпуно без-

брижан и миран, пошто је опскрбио тврђавице, хоће да зада одлучан ударац; он наступа према здруженим одредима, стиже их у Грабу, код Ожупића и натјера њих двије хиљаде да се склоне у планину.

Тај период – прва половина октобра – који је изгледало да иде наруку турским трупима, ипак постаје кобан због финансијске мјере коју је предузела Порта. Од 1. јануара 1876. године, у трајању од петнаест година, државна благајна ће плаћати камате свога дуга напола у готовом а напола у обвезницама са каматом од 5 одсто.

Том кобном одлуком, која ће имати тако великог утицаја на укупна збивања у овим покрајинама, завршава се активни период кампање 1875. године.

Ући ћемо у сњежни период; операције се успоравају на неколико дана; главнина отоманске војске остаје распоређена између Требиња и Клека, а устаници које је Шевкет растјерао 12. задржавају се у планини; међутим, 21. Љубибратић покушава

Арсланагића мост у Требињу

још један напад против главне тврђаве у Зупцима; 27. један издвојен одред, који једва да броји двјеста људи, напада турски батаљон између Гацка и црногорске границе; 31. вођа који почиње да се показује као један од најпредузимљивијих и најхрабријих, Лазар Сочица, напада утврђени градић Безује у јужном дијелу, на планини Дурмитору и, пошто је побиједио посаду, пушта Турке да изађу с оружјем и опремом; из Безуја Сочица тражи појачање и назначује да села око Пиве буду зборно мјесто.

Стигли смо до 1. новембра; Никшић, утврђено мјесто уз црногорску границу, постаје главни циљ Љубибратића, који повремено опседа град и повлачи се уколико га нападају јаче снаге. Седмог, вођа устаника пада с коња; сломио је руку и пренесе га у Котор. Дванаестог, устаници на окупу у Пиви, њих три хиљаде под командом Сочице, нападају турску јединицу која је пратила транспорт из Метохије у Горанско; односе знатну побједу и заузимају положаје у брдима изнад Гацка, гдје Пеко Павловић долази да им се придружи.

Могло би се навести још неколико чарки до краја новембра па чак и у децембру; јер, истини за вољу, мора се рећи да непријатељства никад нису била обустављена у потпуности; али снџег пада, путеви су постали непроходни, те су се, од децембра 1875. до марта 1876, и Турци и устаници повукли у зимовнике, и изгледа да је потписано примирје. Међутим, како су чете веома бројне и раштркане а нема јединственог руковођења и заједничке акције, овај или онај вођа, кад му се пружи прилика, упушта се у борбу против непријатеља, наноси ударац, покушава нешто и враћа се у планину. Понекад и глад мори устанике, а прилика их искушава; читав тај кордон тврђавица, кула и караула што чувају границе према Црној Гори и Србији мора се снабдијевати, па га Турци обилазе, а њихови се транспорти нападају, док су они често присиљени да се на најтежим мјестима боре за пролаз. Крајем децембра, Љубибратић, у жељи да започне кампању 1876. године и да проведе зиму на стратегијским положајима који му осигуравају власт над Требињем кад непријатељства поново отпочну, настоји да се домогне Дријена и Царине, гдје су Турци подигли складишта; он се уједињује са

Иваном Мусићем и запосједа пут према Требињу; али подмукло отпадништво које је већ неко вријеме владало међу људима под његовом командом потврђује се одласком једнога од вођа, Мелентија, који је, и поред добијеног наређења да наступа према Дријену, повео своје људе у правцу Дужи. И Иван Мусић одлази на своју страну, па је Љубибратић присиљен да се 26. децембра склони у Дубровник, наредивши да се поруши пут према Требињу у кланцу код Дријена. Један Француз, чије смо име већ навели, г. Барбје, задужен за минирање, успио је да прикупи неколико људи, напао складишта у Царини и отео од Турака дио њихових залиха. То је посљедњи покушај у години; одсада ће се операције друге кампање усредсредити око Никшића. Сви ће напори Турака тежити снабдијевању града, као што ће напори устаника имати за циљ да их спријече да овај циљ остваре.

Кампања 1875. је завршена, војске остају једна према другој; упркос неслози која влада међу устаницима, упркос одлуци Аустрије да затвори своје границе, да оконча сталну опасност која пријети Далмацији и Војној крајини; упркос отмици најугицајнијег вође од стране аустријских власти, већ на самом почетку кампање 1876. унутрашња збивања дају устанку нову снагу, и све ће се завјерити у прилог овој шачици људи који држе Отоманску Царевину у шаху. (...)

И поред тога, устанак побјеђује већ самим тим што се одржао, тако да се дошло дотле да се преговара с непријатељем који није побједник, али чија је заслуга да није положио оружје и сигуран је да ће диктирати своју вољу. (...)

(*Bosnie et Herzegovine – souvenirs de voyage pendant l' insurrection* par Charles Yriarte, Paris, 1876; српски превод: Шарл Иријарт: *Босна и Херцеговина – путопис из времена устанка 1875- 1876*, прев. Владимир Осипов, Сарајево, 1981, стр. 151 – 159)

СУОЧАВАЊА

Херцеговци у засједи
(Србадија, Беч, 1875)

Васиљ Поповић

ЕВРОПА И ХЕРЦЕГОВАЧКИ УСТАНАК ОД 1875.

Француско-немачки рат од 1870—1871. имао је за последицу дубоке промене у европској дипломатској ситуацији. У том рату уништен је велики утицај Француске који је постигла за владе Наполеона III у европској политици. Њено место заузима ново немачко царство. Како у Европи, тако је и на Балкану ослабио француски утицај, а с њим и национално начело на којем се оснивала спољашња политика француског Другог царства.

Од 1870. до 1878. настаје период империјалистичких покушаја Русије да, ослобођена од француских запрека, у споразуму с Аустријом и у пријатељству с Немачком, реши питање балканских поседа Турске стварањем што ширег свог интересног подручја у облику једне Велике Бугарске. Руска политика не рачуна више, као за Михаилова времена, с тим да Србија постане стожер за окупљање балканских Словена у једну државу. Она је повела, место јужнословенске, руску интересну политику која ју је одвела до тога да, као у доба Катарине II, ствара своју интересну сферу на бугарском истоку Балкана, што је неминовно доводило до признавања аустријске интересне сфере на западном, српском делу Балкана. Опасност од Аустро-Угарске за суседне балканске земље постала је конкретнија, што се после победе Немачке над Француском Аустро-Угарска морала одрећи сваке помисли на реванш у Немачкој. Бизмарк ју

је гурао да тражи накнаду на Балкану. Представник политике реванша Бајст морао је уступити министарство спољних послова грофу Андрашију, који је био за активнију политику на Балкану. Избор Мађара да обрне аустроугарску спољну политику према Балкану имао је циљ да ослаби мађарски отпор против повећавања словенског елемента у монархији евентуалном анексијом суседних југословенских области турске царевине. Бизмарк је настојао да доведе у сагласност интересе Русије и Аустро-Угарске на Балкану и да их тим посредовањем веже уз Немачку да јој буду залеђе против француске политике реванша. Њега је исток интересовао само с те тачке гледишта нарочито да се Аустро-Угарска веже на Балкану тако да јој буде безусловно потребан савез с Немачком. Иначе је он немачки интерес на Балкану означио познатим речима, да не заслужује ни костију једног померанског гренадира. Енглеска спољна политика била је сва у традицији кримског рата, да заштити Турску против опасне руске експанзије. Побеђена Француска држала се повучено да се не излаже неуспесима. Млада Краљевина Италија била је још и сувише слаба у спољној политици а да би могла имати какав одлучнији утицај. Русија се троцарским споразумом од 1873. везала за Немачку и Аустро-Угарску. Тако је мислила да је осигурала залеђе за своју агресивну политику на Балкану, коју су пропагирали славенофилски кругови и цариградски посланик гроф Игњатијев, кога су Турци назвали Аб-ул-Кезб (отац лажи).

Панславистичка пропаганда захватила је седамдесетих година Словене у целој турској царевини, а ширили су је панславистички комитети и руски дипломатски представници у Турској и у суседним државама. Калуђери, свештеници, трговци и ретки школовани људи међу Србима у Турској постају сарадници те пропаганде. С друге стране Аустро-Угарска је ширила свој утицај, особито преко католичког свештенства, међу католичким живљем у Босни и Херцеговини. После пропасти Наполеона III устукнула је франкофилска струја међу босанским фрањевцима пред аустрофилском струјом, а ишчезао је и утицај Србије који је

била међу њима створила млада славенофилска фрањевачка интелигенција у вези с Гарашаниновом пропагандом.

Жариште босанско-херцеговачког устанка био је крај око Невесиња, које је било најистакнутији клин једне хомогене етничке масе и њених ослободилачких струјања од истока према западу. Радијус црногорске ослободилачке борбе протезао се постепено преко источне Херцеговине, Дробњака и Грахова док није пред 1875. допро до Невесиња. Тешке привредне, социјалне и политичке прилике створиле су повољно тле за буну. Агинска трећина била је тешка, државна десетина је повећана прирезом, а њено издавање у закуп чинило ју је несношљивом. За све тешке терете и кулуке народ није имао имовне безбедности ни грађанске сигурности, јер домаћи силници нису дозвољавали да се проведе ни оно мало савременијих рефорама које је Порта под притиском Европе уводила. Неуспела босанска аграрна буна од 1858. показала је да се сва питања могу решити само у целини: ослобођењем од несавремене и непоправљиве турске власти. Домаћи муслимански силници осујетили су интенције Порте, губили су хладнокрвност и светили су се, па су тим оправдали становиште херцеговачких првака да је немогућ даљи живот под турском влашћу. Порта није могла строгим мерама одбити од себе муслиманске феудалце на којима је оснивала своју власт у Босни и Херцеговини, па се слабост и корумпираност управе удружила са насиљем и самовољом ага, бегова и органа безбедности, пандура.

Међу организаторима невесињске буне билу су кнезови и народне старешине: Јован и Михајло Гутићи, Продан Рупар, Тривко Радовић, Тривко Бува, Илија Стевановић, Тривко Грубачић, свештеници Петар Радовић, Анто Глоговац и Ристо Гађиновић, а с њима у вези били су прваци околних срезова као: војвода Богдан Зимоњић, дум Иван Мусић, Лазар Сочица и др, а помагали су их у сваком погледу мостарски грађани Јевтан Мрав, Ђорђе Ћирић и Мијат Радовић.

Пролазак цара Фрање Јосипа кроз Далмацију покрај херцеговачке границе (у априлу 1875.) и његов састанак с кнезом Николом у Котору подигао је наде и православних и католика у

Херцеговини. Католичке депутације, предвођене свештеницима, поздравиле су цара Фрању као свога цара.

Крајем јуна 1875. стајала су два наоружана фронта један према другом у Херцеговини: хришћанска села и турске ва-роши. Државна власт била је немоћна да их умири и 9. јула 1875. дошло је до првог оружаног сукоба између невесињских Срба и Турака код Крекова. То је прва тзв. Невесињска пушка. Невесињска пушка претворила је херцеговачки покрет у отворену буну.

Црногорски кнез Никола одржавао је дотада угицај на незадовољне Херцеговце и чинио је притисак на Турску да испуни неке захтеве Црне Горе. Буна је почела без његова знања и пристанка. Настала је покретом из народа и таквим истим путем захватио је покрет Босну, Црну Гору и Србију и постао је општим српским покретом. Прихватила га је и руска интелигенција и претворила га је у општи словенски покрет за ослобођење балканских Словена. Самопоуздање и романтичарски занос захватили су народ и владе. С почетка скептични Милетић и подозрив на Аустрију, прихватио је убрзо ратне покличе српске јавности, огласивши: Брату брат, а Турчину рат! У Хрватској се такођер показало велико одушевљење за помагање устанка и пробудиле су се велике наде да ће се Босна и Херцеговина спојити с Хрватском.

У јесен 1875. чинило се Бизмарку још европско дипломатско небо ведро, сем мале црне тачке у Херцеговини која се од прошле јесени повећала и готово постала слична облаку. Тада је буна била захватила и Босанску крајину, а доцније и Подриње. Тако је ова херцеговачка буна изашла из оквира пређашњих регионалних побуна. Њено раширење и одржање на целом пограничном подручју Босне и Херцеговине тешко би се могло разумети без активног потицаја или бар без наклоног држања околних држава. Удео сваке од њих још није довољно јасно утврђен, али против воље Аустрије и Русије, и без помоћи Црне Горе и Србије тешко да би покрет узео толике размере. Кнез Никола је одржавао наде херцеговачких старешина и давао им уточиште, али га је почетак буне изненадио, како прича у својим мемоарима војвода Гавро Вуковић, бивши црногорски министар спо-

љашњих послова, који је, по кнежевој наредби, писао херцеговачким главарима да одустану од буне. То је било доцкан, па ју је кнез Никола морао прихватити да одржи свој утицај. И Милетићев негативни став према покрету у почетку био је диктиран страхом да то није вода на аустријски млин.

Порта је одмах довела у везу устанак са страним утицајима па је замолила лондонски кабинет да утиче првенствено на Беч, а према увиђавности и у Београду и на Цетињу да успешним мерама на граници спрече помагање устанка. Три северне велике силе предложише и Порта прихвати предлог да делегати сила лично саопште устаницима да им неће помагати ни силе ни околне државе, него нека саопште своје тужбе ванредном изасланику Сервер-паши, кога ће Порта послати (22. авг. 1875).

Порта и устаници стајали су на опречном становишту. Порта је хтела да реши тај спор као унутрашњу ствар, не мењајући дотадашње основе режима, а устаници, поучени лошом искуством прошлости, нису се задовољили таквим решењем, које је омогућавало да се доцније наставе злоупотребе, ако би се моментано и уклониле.

По налогу својих влада покушали су европски конзули да склоне устанике да директно поднесу своје тужбе Сервер-паши, али без успеха. Руски, француски и енглески конзул нису могли ни видети ниједног главнијег старешину, а аустријски, немачки и талијански састали су се с вођама устанка у близини Требиња. Од њих су вође тражиле примирје и европску гаранцију за реформе које се усвоје. Извештавајући то, енглески конзул Холмс, који је иначе слао својој влади врло исцрпна обавештења, подвлачи да, противно тврђењу многих новина, народ у Херцеговини не тражи нити жели неку немогућу аутономију, како би га хтели наговорити српски агитатори. Са тадашњим енглеским протусловенским осећајима он је јављао да је стварно незадовољство против турских ага, заптија и закупника пореза било пре изговор него узрок буне (the excuse rather than the cause of the revolt), што су удесили српски агитатори и извршили силом. Међутим, из меморандума од 17. септембра 1875. године који су устаничке вође предале представницима европских сила

Слика из Херцеговине: Башибозук у кафани испред капије у Требињу
(цртеж Ф. Каница)

у Херцеговини виде се стварна тлачења, злоупотребе и насиља органа власти и аграрних господара као и тешки неправедни намети и очајнички закључак да хришћани воле и изгинути у борби, него даље трпети то ропство или да ће се иселити ма куда, ако се Босни и Херцеговини не да аутономија са страним хришћанским кнезом на челу или бар војне посаде једне стране силе и представници сила у главним меџлисима као судије. Порта је узалуд обећавала ирадом од 2. октобра 1875. реформу пореза и управе и разна пореска олакшања. Устаници под командом војводе Пека Павловића водили су успешне борбе с турском војском. Да би предупредила интервенцију сила и проширење устанка на пролеће Порта је објавила ферманом од 12. децембра 1875. реформе за целу царевину.

Међутим, без обзира на Портина обећања, троцарски савез је развио живу дипломатску акцију. Кад није успело посредовање конзула, дали су се дипломате на рад око пројекта за реформу. Иницијативу је узео гроф Андраши. Он је од почетка устанка настојао да добије утицај и на устанике и на Порту и да постави Аустро-Угарску у први план при решавању о тој пограничној покрајини. Русија је од почетка сондирала терен да се то питање реши аутономијом Босне и Херцеговине, али се није хтела сва заложити за такво решење кад се тичало покрајине ближе Аустро-Угарској него њој, него је доцније жртвовала те покрајине Аустро-Угарској у будимпештанским конвенцијама од 1877. Поред свега тога покушала је у Санстефанском уговору да добије за те земље аутономију, али је на Берлинском конгресу најбрже напустила те области које су биле најудаљеније од њене интересне сфере.

Гроф Андраши је вешто водио од почетка борбу против идеје о аутономији Босне и Херцеговине и сузбијао је руску идеју која је била наишла на повољан одзив у европској јавности. Он је вешто реформним предлозима развлачио кризу тако да се покаже да је не може решити ни Порта, ни устаници, ни српске вазалне кнежевине и да се покаже да у тој земљи с дубоким верским и социјалним противностима не може успоставити ни одржати ред ни Порта нити икаква аутономна влада, него

једино суседна Монархија. Он је скренуо акцију троцарског савеза тзв. Андрашијевом нотом од 30. децембра 1875. на страну путницу унутрашњих административних рефорама у Босни и Херцеговини, за које се већ унапред могло знати да не могу значити решење проблема.

Босанско-херцеговачки устанак уздрмао је везе између аустро-угарског и руског члана троцарског савеза. Енглеска је прихватила ту прилику да разбије тај савез и ослаби Русију. Лорд Дерби је то вешто извео. Он се показивао склон за руску идеју о аутономији Босне и Херцеговине па је тим појачавао Русију у тој тежњи којом се све више отуђивала од Аустро-Угарске, а Аустро-Угарску је застрашивао да би је тако натерао на своју страну. Охрабрен енглеском предусретљивошћу, Горчаков је инсистирао на идеји аутономије Босне и Херцеговине по угледу на Србију и Румунију.

То размимоилажење Русије и Аустро-Угарске показало се јасно кад су на суторинском састанку с генералом Родићем устаничке вође тражиле 7. априла 1876. да се турска војска ограничи на градске тврђаве и да Аустро-Угарска и Русија даду гаранцију за извођење рефорама. Андраши је поручио Порти да су ти услови неприхватљиви, док је Горчаков сматрао да се о њима може расправљати. Горчаков је чак, ослањајући се на фиктивну помоћ Енглеске, покушао да берлинским меморандумом, који су прихватиле и остале две силе троцарског савеза, или тзв. Горчаковљевом нотом од 13. маја 1876, предузме вођство тог савеза у источној кризи из Андрашијевих руку у своје. У тај меморандум унео је поред програма Андрашијеве ноте главне устаничке захтеве у смислу суторинског програма.

Лорд Дерби је све до уласка Србије и Црне Горе у рат узнемиривао Андрашија идејом о аутономији Босне и Херцеговине, а онда је одбацио то решење и показујући аустро-угарском посланику Бајсту на географску карту бацио мамац за Аустро-Угарску подвлачећи да би Србија сједињена с Босном постала рђав сусед Аустро-Угарске. Та идеја је била популарна и у Енглеској, али је лорд Дерби изјављивао своју готовост да се споразумева с Аустро-Угарском. Дизраели је говорио Шува-

лову да се устаници не задовољавају реформама и да се не може спречити улазак Србије и Црне Горе у борбу па да их зато и не треба задржавати него им је потребно пустити крв. Ако устаници победе, моћи ће остварити своју жељу за аутономијом која је готово значила независност, а ако буду побеђени, добили би уређење слично критском.

Тако је Андраши добио подршку од Енглеске управо пред свој поход у Рајхштат, где ће му Горчаков почети да признаје аустроугарске претензије на Босну и Херцеговину, да их најзад потпуно призна у будимпештанским конвенцијама од 1877.

Кад је Бизмарк осетио да Русија хоће да води самосталнију политику мимо Немачке и да тражи споразум и с Француском о источном питању, приближио се Енглеској и набацио је, као *ballon d'essai*, мисао да Босна и Херцеговина при падне Аустро-Угарској, да Русија добије као накнаду Бесарабију, а Енглеска слободне руке у Египту. То су биле основице на којима је доцније Бизмарк неразлучно везао Аустро-Угарску за Немачку као залеђе за аустријски *Drang nach Osten*, а с Египтом је намеравао завадити Енглеску с Француском, од које му је реванш претио. Став Русије уз Француску против намераваног немачког превентивног напада, показао је Немачкој да не може безусловно рачунати на Русију па се зато Бизмарк у ликвидирању источне кризе нашао у заједници с Енглеском за Аустрију а против руских аспирација.

Русија и српске кнежевине нису дипломатски приправиле ратове од 1876. до 1878. Руска дипломатија је и овај пут, као чешће и пре тога, улазила у рат са претераним самопоуздањем, са фикцијама и вером да ће моћи обманути силе или изиграти своје обавезе. Та самообмана се тешко осветила, нарочито фикција о троцарском савезу, у којем се опречност интереса и супарништво покривало противуречним дипломатским фразама и формулама. Док су Русија и српске кнежевине проливали крв да реше балканско питање по начелу словенске самосталне акције, словенског *fara da se*, Аустро-Угарска је сузбила идеју о аутономији Босне и Херцеговине и вешто је спремила терен да дипломатским путем добије Босну и Херцеговину. Већ 1877. израдио је будући гувернер тих покрајина Калај мемоар, како ће

требати провести аустријску организацију управе и унутрашњу политику у тим покрајинама. Већ у том мемоару је он поставио смернице аустријске протусрпске и протужугословенске политике, коју је окупациона управа под његовом владом проводила по начелу аустријског *Divide et impera*. Он је ту написао да ће требати фаворизовати католике и приближити их муслиманима с циљем стварања протусрпског блока и с надом, која врло чудно звучи код овог иначе доброг познаваоца југословенских прилика, да ће с временом муслимани прећи на католичанство. Кад сам недавно открио тај Калајев програм у царевој војној канцеларији у Бечу, (види Календар „Просвјета“ Сарајево за 1936), он нам је објаснио сву ону прозелитску политику злогласног надбискупа Штадлера и сав онај инстинктивни страх босанско-херцеговачких муслимана од римокатоличке пропаганде и од оних неколико случаја покрштавања муслимана.

У дипломатској игри сила и у империјалистичком решењу источне кризе, изазване Херцеговачким устанком од 1875, у решењу против савременог националног начела, остао је квасац који се помешао с другим европским противностима да изазове после непуне четири деценије експлозију светског рата. (...)

(Васиљ Поповић: Европа и Херцеговачки устанак од 1875, *Гласник Југословенског професорског друштва*, Београд, 1937, стр. 906 – 912)

Божо Маџар

ПОКУШАЈ ПАЦИФИКАЦИЈЕ ХЕРЦЕГОВАЧКОГ УСТАНКА 1875. ПОСРЕДОВАЊЕМ ПРЕДСТАВНИКА ЕВРОПСКИХ ДРЖАВА

Херцеговачки устанак 1875. године прерастао је, убрзо након избијања почетком јула мјесеца, своје локалне оквире и скренуо пажњу не само Турске него и низа других заинтересованих европских држава, јер је на Балкану, најосјетљивијем дијелу Турског царства отворио тзв „источно питање”. У Цариграду се није одмах након избијања придавао велики значај устанку, јер се сматрало да је ријеч о немирима, какви су се и раније у том крају догађали, а да им је једини узрок повећана десетина и неки други порези, као и непризнавање неких феудалних привилегија. С обзиром на то да је појава одбијања плаћања обавеза била проширена у цијелом царству, међу припадницима свих конфесија, па и међу муслиманском, у Цариграду се рачунало да ће се комбинацијом силе са попуштањем, обећањима и преговорима сузбити устанак, па, као и у ранијим случајевима, опет наставити по старом. У сврху смиривања прилика послана је из Сарајева једна комисија, али ни она ни нешто касније изасланици валије Хасан-паша и Констан ефендија, нису успјели у свом покушају, па чак ни да ступе у контакт са вођама устанка. Тиме је први покушај смиривања устанка у Херцеговини пропао, а устаници су отворено ставили до знања да неће преговарати са изасланицима из Босне, него

желе да им султан пошаље комесара коме би изнијели своје жалбе. Након ових неуспјелих покушаја да се мирним путем сузбије устанички покрет, Турска је појачала војне акције и, мобилизацијом резервиста и довођењем нових регуларних трупа, покушава да силом угуши устанак.

Аустро-Угарска и Русија, двије најзаинтересованије велике силе за догађаје на Балкану, пожуриле су, плашећи се последица, да утичу на устанике како их догађаји не би изненадили. Аустро-Угарска, као сусједна земља, морала је пажљиво да прати догађаје у Херцеговини који су јој одмах од почетка устанка наметнули проблем пријема великог броја избјеглица који су се склањали у Далмацију, а, нешто касније, када се устанак проширио и на Босну, и дуж хрватске границе. Све је то од Аустро-Угарске изискивало знатне материјалне трошкове и сталну војничку будност дуж граница. Поред ових непосредних разлога, интерес Аустро-Угарске за стање у овом дијелу Турске произишао је и из њене освајачке концепције, јер је преко Босне и Херцеговине водио правац њеног продора на исток. Ипак, општи политички услови у то вријеме били су такви да се Аустро-Угарска није усуђивала да искористи прилику и силом освоји Босну и Херцеговину, него је настојала да удовољи и Турској и устаницима и, заузимајући став активне неутралности, прати ток догађаја у Херцеговини. Већ 10. јула Андраши је телеграмом јавио посланику Херберту у Цариград да, пошто је закључио из извјештаја да није ријеч о прогону католика, него о пореским питањима, Аустро-Угарска сматра да је то унутрашње питање Турске и да се неће у то мијешати нити ће предузимати војничке мјере. Херберт је у разговору са министром вањских послова Турске Сафет-пашом саопштио да његова земља ништа више не жели него мир, а да препушта Турској како ће тај мир постићи. За Турску је ова изјава била од великог значаја, јер се не само у Цариграду него и на Цетињу, па чак и у Милетићевој „Застави” посумњало да су у херцеговачки устанак уплетени прсти Аустро-Угарске. Аустроугарске власти у Далмацији добиле су налог да примају избјеглице, али под условом да на граници одложе оружје. Тако се сакупила огромна маса избјеглица

Са бојног поља: Заробљена раја
(Српска зора, Беч, 1876)

од Цавтата до Метковића, па је Родић већ 14. августа тражио предујам како би овим бескућницима пружио бар по 10 крајцара помоћи. Већ тада је у самом Дубровнику било 2191, а у Метковићу 1599 избјеглица. У септембру је број избјеглица у Далмацији досегао 30.000.

Извјештаји који су у Беч стизали од генералног конзула у Сарајеву Теодоровића, намјесника за Далмацију Родића, а и други извори указивали су да се устанак у Херцеговини шири, да грађански рат добива снажне димензије и пријети да се претвори у општи рат, чије се посљедице не могу унапријед предвидјети. Узалудни су били покушаји Родића да ступи у контакт са устаничким вођама да их покуша одвратити од устанка и упозорити да у својој борби не могу рачунати на помоћ Аустро-Угарске. Због свега тога, пред бечку владу поставило се врло озбиљно питање: шта предузети, држећи се принципа немијешања, да се устанак обузда и спријече немиле посљедице, прије него што буде касно.

Истоветну бригу бринула је и Русија. И она се бојала да се ширењем устанка и евентуалним укључивањем Црне Горе и Србије у рат не поремети равнотежа снага на овом подручју и не угрозе њени интереси на источном дијелу Балкана. Русија није била спремна за евентуални рат са Турском, него јој је више одговарало одржање *status quo*-а на овом подручју, па је иницијатива за дипломатско посредовање дошла управо од Русије, односно посредством њеног посланика у Бечу Новикова. Он је Андрашију указао на опасност која 'пријети уколико би дошло до спољних утицаја на устанак у Херцеговини и доказивао да се, уколико Турској не успије да скрши устанак, може очекивати улазак Црне Горе у рат. Зато је предложио да Русија, Аустро-Угарска и Њемачка, чланице Тројецарског савеза, предузму комбинирану акцију у циљу умирења хришћанског становништва у Херцеговини. Накнадно, прецизирајући ову замисао Петроградске владе, Новиков је објаснио да је ријеч о полуслужбеном посредовању три силе, чији би представници на основу идентичних инструкција колективно наступили са циљем да Порта прекине са војничким акцијама и објави реформе,

а с друге стране да три силе дају моралну гаранцију да ће се реформа спровести у циљу умирења устанка и успостављања мира.

Андраши је прихватио овај предлог, па је одмах дошло до тројног уговора (Андраши, Новиков и њемачки посланик у Бечу генерал Швајниц) на основу кога је израђена заједничка инструкција по којој су се морали владати сви представници сила. Требало је ријешити још и то да се и друге европске државе придруже овој акцији, затим добити пристанак Турске да дозволи рад Комисије за пацификацију и најзад одредити представнике у Комисији. Представници Енглеске, Француске и Италије убрзо су одговорили да се придружују овој акцији три силе и да ће делегирати своје представнике за Комисију.

Нешто спорије је ишло са добијањем пристанка Турске да дозволи рад Комисије. Велики везир је нерадо прихватио ово посредовање сила, па је аустроугарском посланику у Цариграду Зичију изразио увјерење да је ту ипак ријеч, с обзиром на форму дипломатске мисије, о мијешању у унутрашње ствари Турске, што се коси са Париским уговором. Тек када га је Зичи упозорио на озбиљност положаја у коме се налази Турска, па и Аустро-Угарска и припријетио да стрпљење његове владе има и крај, велики везир је попустио. Слично је поступио и руски посланик у Цариграду генерал Игњатијев. Крајем августа Министарски савјет је донио одлуку да прихвати предлог три силе, а султан је одредио министра Сервер-пашу као свог опуномоћеног комесара за Херцеговину чији је задатак био да сарађује са Комисијом за пацификацију. Сервер-паша имао је раније сличну мисију и приликом устанка на Криму. Султан је Зичију изразио наду да ће се устанак сузбити, дијелом путем акције великих сила, а дијелом мјерама које ће Порта предузети, али је упозорио да од заједничке акције неће бити ништа уколико Црна Гора и Србија не прихвате став неутралности. Такође је тражио да Аустро-Угарска спријечи долазак револуционарних елемената, нарочито из Италије који прелазе границу да би помогли устанак.

Истовремено, радило се на одабирању представника појединих земаља, учесница у овој мисији, за чланове Комисије за пацификацију. Андраши је одмах прихватио, а цар потврдио пред-

лог Зичија, да се за аустроугарског представника у мисији именује генерални конзул у Скадру Васић. Као бивши конзул у Босни и Херцеговини, Васић је добро познавао прилике и односе у овој земљи, а стекао је и искуство у посредовању за вријеме подгоричке афере, гдје је оставио добар утисак и код једне и код друге стране. Он је, како га је Андраши описао цару, наклоњен за мирну акцију.

Њемачка је прихватила акцију сила без нарочитог интересовања за догађаје на Балкану. Бизмарк је Аустро-Угарској препустио иницијативу за предузимање одговарајућих мјера и потпомагао њене освајачке тежње. Према извјештајима аустроугарског посланика у Берлину Зајлера, Њемачка је прихватила ову акцију само да би испунила своје обавезе као чланица Тројецарског савеза и помогла Аустро-Угарској, али је ипак захтијевала да се не врши никаква пресија на Турску и да се чува њена част. Приликом сусрета са српским кнезом Миланом цар Вилхелм је упозорио да се Србија према устанку у Босни и Херцеговини мора држати неутрално.

За представника Русије у Комисији именован је конзул Јастребов, који је, као и Васић, обављао своју дужност у Скадру. Остале три земље такође су именовале своје представнике, и то: Италија конзула Дурандоа, Француска конзула Дозона и Енглеска конзула Холмса. Сва шесторица чланова Комисије за пацификацију били су, дакле, конзули, па се зато ова акција и зове конзулска мировна мисија.

Заједничка инструкција предвидјела је да је Турска обавезна да обезбиједи личну сигурност чланова мисије и да створи услове и помогне да се остваре циљеви ове мировне акције. Осим тога, тражено је да Турска влада омогући устаницима да предају своје жалбе Портином комесару и да им омогући да са њим ступају у преговоре.

Према инструкцији, представници појединих сила се нису смјели упуштати у неовлаштене преговоре са турским поданицима, него су били дужни да их упућују на директне преговоре са турским властима. У свом писму упућеном генералном конзулу Теодоровићу у Сарајево барон Хофман је овако интер-

претирао задатке конзуларне мисије: „Њихов задатак треба да буде да објасне устаницима да они не могу рачунати на било какву активну помоћ од стране три силе (Аустро-Угарска, Русија и Њемачка), штавише, у њиховом је интересу да ступе у преговоре са Портиним комесаром и да са њим расправе своје жалбе и захтјеве. Истовремено конзули морају ставити устаницима у изглед да ће три владе заговарати у Цариграду задовољење њихових оправданих жеља, али без преузимања формалних гаранција за успјех ...”

Са оваквим, очигледно, веома ограниченим овлаштењима, почео је рад Комисије на пацификацији устанка у Херцеговини, и то одмах након доласка појединих конзула у Мостар. Васић и Јастребов су преко Бара дошли у Дубровник, а одатле су скупа са Линхтенбергом преко Метковића, гдје им се придружио и Сервер-паша, стигли 4. септембра 1875. године у Мостар. За дан-два дошли су и остали конзули, па су почели договори о модалитетима извршења мисије. Сервер-паша и конзул Холмс предлагали су да се вође устанка позову на преговоре у Мостар, али је то од осталих конзула одбачено као потпуно нереално. Зато су се договорили да Сервер-паша пође сам у Столац и Требиње и да покуша привољети избјеглице да се врате на своја огњишта уз гарантовање сигурности. Конзули су се подијелили у двије групе и кренули у два различита правца, јер, по инструкцији, они нису могли наступати колективно пред устаницима. Васић, Лихтенберг и Дурандо пошли су 10. септембра преко Метковића, Расна, Попова поља, Завале, Требињске шуме, Требиња, Билеће и Стоца да би се 23. септембра вратили у Мостар. Друга група: Јастребов, Холмс и Дозон пошла је најприје у Невесиње, а затим преко Стоца вратила се 22. септембра у Мостар.

Група на челу са Васићем сусрела се у Метковићу са двојицом устаничких вођа из Расна Ловром Маслаћем и Михом Брстином, а сутрадан и са око 30 устаника из Расна. Када су им конзули у складу са својим инструкцијама, саопштили да од великих сила не могу очекивати никакву помоћ ни гаранцију, устаници су остали горко разочарани и, како наводи Васићев извјештај, „код ове сцене ни једно око није остало суво.” Изјавили су

Турци са заробљеним Херцеговками (на одморшту), Јарослав Чермак

да они немају куд да се врате, јер је све порушено и попаљено, стока отјерана, а љетина уништена или лежи на пољу. Осим тога, ставили су одлучно до знања конзулима да они више не вјерују ни Турцима ни Сервер-паши, јер су дуго варани и трпјели освету, а ако Сервер-паша жели да преговара, они га позивају да дође код њих да му изнесу разлоге због којих су се дигли на устанак.

Упознали су даље конзуле да су они светом заклетвом везани за судбину свих устаника и да без пристанка свих не могу ништа сами учинити. Изразили су и своју одлучност да ће, иако напуштени од свих, радије умријети него опет примити стари јарам.

Путовање кроз Попово поље и Шуму праћено је стално истом сликом пустошења: попаљена села у којима, осим понеког старца и старице, није остао нико, јер су одрасли мушкарци били у устаничким јединицама, а жене и дјеца пребјегли у Далмацију. Васићева група очекивала је да ће из Требиња успоставити везу са устаничким вођама на Зупцима. Упутили су писмо Мићи Љубибратићу, Луки Петковићу и Трифку Вукаловићу у Зупце и замолили их да они одреде мјесто састанка гдје би разговарали „о садашњем положају Христјана у Херцеговини.” У писму се даље наводи: „... Ништа се од нас немојте бојати, него са пуним повјерењем с нама говорите. Ми ћемо доћи само сами као ваши пријатељи без икаква турскога мемура, аскера или заптије ...”

Знајући да ће вође устанка добити понуду за преговоре, црногорски војвода Петар Вукотић упозорио је једним писмом Мића Љубибратића да не преговарају док не чују мишљење и осталих вођа устанка из Херцеговине, па, уколико се сложе, да скупа преговарају са конзулима, али под условом да се за вријеме док трају преговори обезбиједи примирје и да се преговори воде на црногорској или аустроугарској граници. Упркос том упозорењу, Мићо Љубибратић је позвао конзуле да дођу на разговоре у Зупце, село Бравеник. Када су конзули дошли на уговорено мјесто, затекли су само Косту Грујића, који им је објаснио да су вође морали са војском отићи у Површ и Шуму, а да је он овлаштен да им изнесе устаничке услове. Остаје неразјашњено да ли су вође устанка, посебно Мићо Љубибратић, мора-

ли тај дан да иду на ратне задатке. Конзули то не коментаришу у својим извјештајима, али, с обзиром на став Црне Горе, која није са симпатијама гледала на акцију европских сила, може се закључити да је одсуство устаничких вођа са уговореног састанка било припремљено.

Главни циљ конзула био је да чују захтјеве устаника и да посредују у преговорима са Сервер-пашом. Захваљујући мостарском бискупу Краљевићу, устаници Расна и Габеле формулисали су своје захтјеве и у виду споменице предали их конзулима. У верзији коју је Васић послао Андрашију под називом „Попис жеља католичких устаника Херцеговине” устаници Расног и Габеле траже смањење или укидање неких врста пореза, смањење радних обавеза које су били дужни да дају феудалцима и држави, правну једнакост, слободу вјере и већу бригу државе за школе. Поред овога пописа жеља, које су устаници писмено предали Васићу у Метковићу, устаници Попова поља су усмено саопштили своје захтјеве, а устаници Љубушког и Мостара су предали писмене захтјеве конзулима и Сервер-паши. Сам бискуп Краљевић је обрадио и штампао жалбу католика његове дијецезе. Устаници Зубаца су само усмено, посредством Косте Грујића, саопштили своје услове које је Васић свео на слjedeће:

1. да мјесто преговора гдје би вође устанка изнијели своје захтјеве буде далматинска или црногорска граница;
2. да се за вријеме трајања преговора обезбиједи примирје под условима да турске трупе остану на затеченим мјестима и да им се дотура само неопходни провијант; и
3. да се преговори воде са турским комесаром уз присуство представника великих сила који би преузели обавезу гарантовања извршења реформи.

Васић је у својим извјештајима тврдио да ни у једном крају, куда је прошао, није од устаника чуо захтјеве који би оспоравали турски суверенитет, него само жеље да им се обезбиједи равноправност као сељацима у другим цивилизираним земљама. Ипак је о захтјевима устаника Зичи јавио Андрашију да су неприхватљиви, па чак да се о њима не може ни дискутовати.

Примирје, какво предлажу устаници, захтијевало би, по мишљењу Зичија, повлачење демаркационе линије и њен надзор, а то би, по међународноправном схватању значило признати устаницима статус ратне силе.

Васићева група вратила се са Зубаца практично необављена посла, нису видјели вође устанка нити су добили њихове писмено формулисане услове. На путу од Требиња преко Билеће и Стоца до Мостара пратила је ову групу конзула иста слика: попаљена села, несахрањени лешеви, уништена љетина и свуда трагови огорчених борби. У Мостар су дошли 23. септембра, а дан раније вратила се и друга група Јастребов, Холмс и Дозон. Група конзула на челу са Јастребовом наилазила је на готово исту ситуацију и добијала од народа готово исте одговоре. Када су дошли у Невесиње, још су горјеле куће и било је несахрањених лешева. И овдје су се на захтјев конзула да обуставе борбу могли чути одлучни одговори да они Турцима не вјерују, јер су дубоко увјерени да ће њихове притужбе остати без резултата и да су одлучни да више неће да живе под турском доминацијом.

Љубиње, 1875

Наводили су примјере да су се они и до тада жалили против варварских поступака власти, против администрације и неправде судова, али те тужбе никада нису биле саслушане, штавише многи су због тога трпани у затвор и били изложени свирепим егзекуцијама.

Тако је пропао покушај и једне и друге групе конзула да директно разговарају са вођама устанка и да посредују у разговорима између њих и Сервер-паше. По повратку у Мостар, неки чланови Комисије (Холмс, Дозон и Дурандо) сматрали су да је њихова мисија окончана и да за даљу активност немају инструкција од својих влада. Сложили су се, ипак, сви да Турска мора прихватити три основна услова, без којих није могло бити ни говора о пацификацији, а то су: признање дипломатске интервенције, примирје и преговори устаника са Портиним комесаром у Дубровнику, гдје би се уз присуство представника сила разрадили детаљи пацификације.

Сви су такође дошли до закључка да су њихова овлаштења била недовољна, јер устаници нису уопште хтјели преговарати без гаранције европских сила да ће Порта извршити своја обећања. То не значи да су устаници потпуно вјеровали и представницима сила. У Невесињу су устаници изјавили конзулима да су се они више пута обраћали Европи, али се она оглушила о њихове захтјеве. „Данас када смо узели оружје и кад се чују топови у нашим планинама, ви сте сами дошли да нас потражите. Али авај! Ви нам ништа позитивно не обећавате и ништа не гарантујете.” Устаници су у првим контактима прозрели да представници европских сила не желе ослобођење потлаченог народа од турског господства, него да су дошли да помогну Турској да, кад не може силом, мирним путем ријешити настали сукоб који је за све државе носио пуно опасних неизвјесности. Зато су невесињски устаници и изјавили групи конзула на челу са Јастребовом: „Уосталом, ми разумијемо да Европа не жели да јој ми кваримо њен мир. Ваши разни кабинети неће да имају потешкоћа због нас. Зато сте ви добили задатак да дођете овамо да гасите ватру ...”

Турска влада јавила је Сервер-паши да саслуша предлоге конзула, али да се не упушта у преговоре. Став Турске према

условима које су поставили устаници био је негативан, јер је Сервер-паша хтио само директне преговоре, на турском терену и без присуства конзула. То се могло закључити и по плану Сервер-паше да појача војничке акције, односно да за двије не-дјеље разбије устанак и тако умири Херцеговину и поврати послушност раје. Негативан став Турске према устаничким захтјевима означио је и крај ове међународне дипломатске интервенције, бар у оном смислу како је била замишљена заједничком инструкцијом. Ипак су се аустроугарска и руска дипломатија сложиле да би требало продужити рад комисије конзула, ако ништа друго оно бар да шаљу објективне информације о устанку. И њемачка дипломатија била је мишљења да њен конзул треба још да остане у Херцеговини. Конзул Васић остао је, по налогу Беча, у Херцеговини све до уласка Србије и Црне Горе у рат. Његов задатак је био да и даље контактира са турским комесаром за Херцеговину, да извјештава о ситуацији и даје предлоге мјера за смиривање устанка.

На свом путу по Херцеговини страни конзули су могли да утврде праве разлоге који су довели до устанка сељака. Извјештаји које су конзули слали својим владама, углавном се слажу у томе да је тежак општи економски и социјални положај хришћана довео до устанка.

И једна и друга група конзула закључила је да су један од главних узрока устанка тешке економске обавезе сељака, како према држави, тако и према феудалцу. Закуп десетине, праћен разним злоупотребама, помиње се у свим случајевима, али се нигдје не истиче као једини узрок устанку. Десетина је стално повећавана, тако да је, по мишљењу конзула Лихтенберга, износила уочи устанка око једне осмине, што потврђује и Јастребов, наводећи да је десетина повећана за 25%. У жељи да извуку што више, закупници су самовољно, без мјерења, процјењивали приносе, што би послуже њих искористио и земљовласник при одређивању трећине. Жалбе хришћана против самовоље закупника нису рјешаване, штавише било је, како тврди Лихтенберг, случајева да су сељаци због тога тучени или хапшени, јер су проглашавани као бунтовници.

Херцеговачка раја на далматинској граници
(Србадија, Беч, 1875)

Са истом бруталношћу убирани су и остали многобројни порези, новчани и натурални. Послије узимања десетине, од остатка је давана феудалцу трећина, која је у Поповом пољу и Требињу износила половину, а затим црквени порез, који је народу тешко падао, јер је ишао митрополиту који је био у служби Турака, порез за ослобођење од војне обавезе (аскерија), порез на козе и овце, на дуван, стоку итд. Кметовска имања била су ситна, јер је феудалац дијелио свој посјед на што више кметовских породица, како би већи број кметова учествовао у извршавању обавезе кулучења на беговском имању. Кад се, поред тога, има у виду слаба плодност херцеговачког земљишта и честе суше, онда би од скромног уroda, послије издвајања свих обавеза, остало кмету веома мало, недовољно да обезбиједи минималну егзистенцију.

Тако осиромашеном кмету биле су наметнуте и друге обавезе. Он је био дужан да храни и гости закупника и његову пратњу, да свом феудалцу 4 до 10 дана у години обрађује окућницу или врши превоз. Ни држава се није задовољавала само десетином, него је наметнула обавезу кулука на јавним радовима (цесте, мостове и сл), а понекад су ишли кулучити и у други срез. Тако су, радећи врло тешке послове и трпећи нехумане поступке, кметови губили често и по четрдесет дана у години. Конзул Јастребов помиње још једну врсту обавезе сличну кулуку, а то је превоз војних и других транспорта, без икакве накнаде. Сељацима би често коњи угинули на оваквом путу, али ни за то не би добили одштету. Ако би влада нешто и одобрила у ту сврху, та средства би остала чиновницима и заптијама.

Као посљедица сурове експлоатације и несигурности, долази до опадања заинтересованости осиромашених кметова за обраду земље, до бјежања преко границе, гдје су, као на примјер у Далмацији, под повољнијим условима обрађивали туђу земљу као закупници, затим, нарочито у горњој Херцеговини, оријентишу се више на гајење стоке, јер се на стоку није плаћала десетина, а обраду земљишта сводили би на минимум. Тиме се објашњава да ни муслиманска сиротиња није хтјела да обрађује земљу, јер је тај рад био веома оптерећен давањима, па је стога

радије служила код феудалаца или би тражила какав посао у државној служби. Тај систем у коме је терет обавеза носио онај који је обрађивао земљу, а не онај који ју је посједовао, упао је у очи страним конзулима, који из тог лавиринта нису видјели излаза. Зато је тежња кметова да дођу до парчета земље била веома изражена, али је на разне начине онемогућавана.

Чак је оспоравано и власништво над оним земљиштем које би кмет тешком муком искрчио и припремио за обраду, што се помиње у захтјевима католичког становништва Херцеговине. Конзул Васић је предлагао да турска држава помогне продају појединих парцела, како би настао већи број власника земље, а тиме би дошло и до неопходне конкуренције између рада и капитала у области пољопривреде. У томе је он видио шансу и за улагање аустроугарског капитала.

Поред економског, и правни положај хришћана био је несношљив. У судским савјетима (мецлисима) мајоритет су имали феудалци, а хришћани чланови мецлиса могли су судити и свједочити само својим истовјерницима, а нису могли бити ни свједоци против муслимана. Тако су многе жалбе на злоупотребе остале несаслушане, јер није било свједока. Даље тешкоће су произилазиле због тога што је суђење вођено на турском језику, а судске књиге такође нису биле преведене. Кад се овоме додају злоупотребе које су вршили заптије, регрутовани претежно из реда пропалих елемената, онда се може рећи да су хришћани били бесправни и да је и то такође један од главних узрока устанка. У устаничким захтјевима тражи се, такође, реформа судства и изједначавање свих становника пред законом, без обзира на вјерску припадност.

Страни конзули су дошли у Херцеговину у нади да ће саслушати жалбе устаника и привољети Турску да отклони неправде, те тако и умирити устанак. Међутим, након првог обиласка и упознавања са стварним стањем односа, могли су да утврде да је ту ријеч о трулости цјелокупног система турске управе. Упркос томе, Сервер-паша је увјеравао конзуле да хришћани немају разлога да се буне и, умјесто да испита стварне узроке устанка, он је вјеровао чиновницима да је устанак могу-

ће силом угушити. У разговору са Васићем Сервер-паша је читав покрет означио као штрајк сељака, каквих има и у другим земљама. Зато он упозорава конзуле да је ту ријеч о нападу беземљаша на посједнике и да он за љубав беземљаша неће ограничавати права власништва земљопосједника. Конзулу Лихтенбергу је рекао да је ту ријеч о социјалистичком покрету распиреном извана, па је чак и паљевину села тумачио као напад на приватно феудално власништво.

И сами конзули овај покрет често називају револуцијом, а неки извјештаји помињу „револуционарну опасност“, стање „револуционарног покрета“ и сл. Та опасност од ширења револуционарног покрета била је, поред осталог, још један разлог за заједнички наступ великих сила да угуше херцеговачки устанак, јер не смијемо заборавити да је сјећање на Париску комуно било врло свјеже. Из Рима је аустроугарски конзул Вимпен извјештавао да је мишљење Италије да устанак у Херцеговини треба угушити енергичним притиском на устанике, Црну Гору

Манастир Добрићево

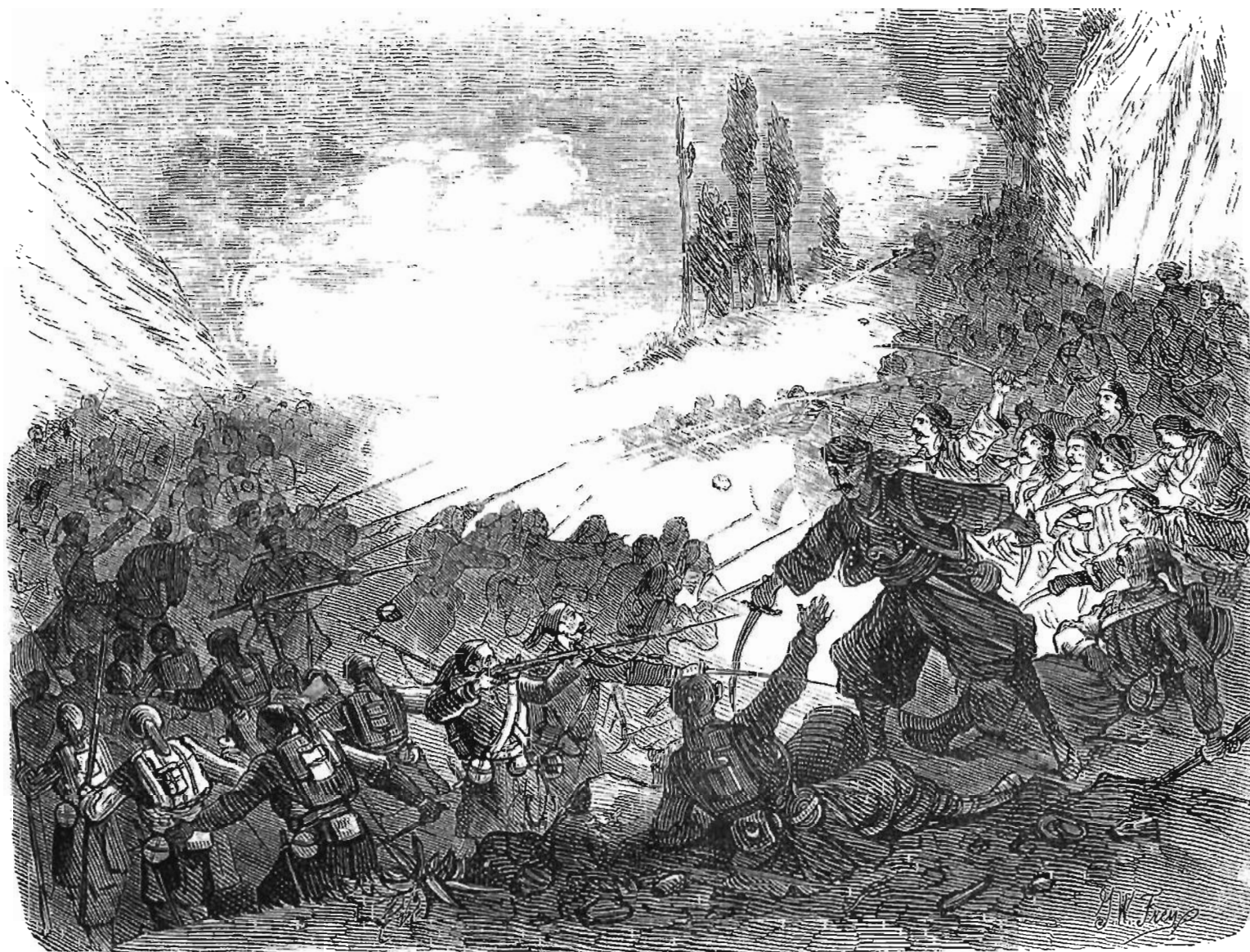
и Србију, јер „локални догађаји добијају повећано значење, пошто су међусобно повезани са међународном револуцијом”. Посебно за Аустро-Угарску било је важно да се спријечи и сваки покушај стварања аутономије, јер није хтјела да, поред двије, има још и трећу јужнословенску државу, које би уједињене представљале највећу сметњу њеним освајачким интересима. Идентичан став, што се тиче јужнословенских кретања, имала је и Турска. Андрашију је, чак, сметао и Васићев план пацификације по коме је овај предлагао да се у Босни и Херцеговини сазове земаљска скупштина, која би била састављена од представника свих конфесија, затим да двије трећине војске сачињавају хришћани и сл, јер му се то учинило као један вид самоуправе.

Устаници, као што је познато, нису имали свога револуционарног програма, нити су у почетку постављали као циљ обарање турске власти и подјелу беглучке земље. Чак су објема групама конзула изјављивали да се не боре против султана и не одричу његов суверенитет, али он не зна за злоупотребе својих чиновника, јер кад би знао „послао би војску против њих, а не против нас”. Како је устанак јачао, тако су и захтјеви устаника постајали све радикалнији. У почетку није било ни говора о основном проблему револуције – подјели беглучке земље, успостављању власти и сл, па је Васић и могао 30. септембра 1875. године да извијести Андрашија да у разговору са устаницима „независност и комунизам нису поменути.” Пола године касније, на Суторинском састанку, вође херцеговачког устанка истакли су и захтјеве за самоуправу и подјелу беглучке земље. Најчешћи одговор устаника конзулима био је да они више неће да трпе турску доминацију и да ће се, без обзира на то да ли ће их Европа помоћи, борити до краја. И овдје се може примјенити оцјена дата о босанском устанку, у којој се каже: „... Није устанак резултат извјесних програма, него је он сâм програм на тај начин што се на њега непосредно надовезује сваки могућ, сваки коначан захтјев, укључујући прије свега захтјеве за слободном земљом и захтјев за слободном државом као нужном организацијом те земље.”

Да се у оваквом широком покрету сељачких маса као природна последица, могао очекивати и захтјев за рјешење суштинског проблема односа бег – кмет, то се знало и у Цариграду. Најављујући свој реформни ферман, султан је Зичију рекао да не може, док се устанак не смири, прићи рјешавању тих односа, јер би изазвао револуцију муслиманских феудалаца, али да ће то учинити послѣје смирења устанка. Због тога односа су и пропали покушаји Комисије за пацификацију да путем посредовања између устаника и Турске постигну помирење, не рјешавајући, у ствари, ни једну од основних супротности и не отклањајући праве узроке устанка.

Покушаји Турске да путем реформи, тј. извјесних поправки једног преживјелог друштвеног система, смири устанак, такође су били осуђени на пропаст. Прокламација Сервер-паше од 27. августа 1875. којом се обећавало уклањање неправди због којих је дошло до устанка и тражено од устаника да се врате кућама остала је без икаква одзива. Такође није успио ни покушај Сервер-паше да путем једног изванредног суда, на челу којег је поставио Констан ефендију, рјешава о жалбама хришћана. Иако је у овом суду били и неколико хришћана, он није стекао повјерење код раје, па је стога нешто касније и укинут. Самом Сервер-паши нико се од устаника није обраћао, иако су конзули на томе инсистирали.

Притисак великих сила, прије свега Аустро-Угарске и Русије, натјерао је Турску да објави реформни програм – „ираду” 2. октобра 1875. године. Главни смисао „ираде” био је увођење пореских олакшица. Било је предвиђено смањење разних врста пореза у износу од 6 милиона фунти годишње. Између осталог, укинуо је и раније уведено повећање десетине од 2,5%. Предвиђено је било и укључивање хришћана у управу и реорганизација жандармерије. Страни конзули у својим извјештајима јављали су својим владама да турске реформе не наилазе на одјек код становништва, а посебно у устаничким подручјима. Нико није вјеровао турским обећањима. Конзул Лихтенберг сматрао је да Порта не може спровести најављене реформе, јер би тиме изазвала отпор фанатизованих феудалаца који у реформама виде

Борба у Дузу

(Moritz B. Zimmerman: *Illustrirte Geschichte des Orientalischeb Kriegs von 1876 – 1878*, Wien, Pest, Leipzig)

напад на ислам. Управо зато што је турска власт у борби против устаника неодговорно раширивала вјерску мржњу, створила је у Херцеговини такву ситуацију да су мјере за увођење реформи оштро нападане од стране оних снага које су представљале њен природни ослонац, а то су бегови и муслимански клер. На другој страни, због неповјерења у турска обећања, хришћанско становништво такође није прихватило сарадњу са турском влашћу на спровођењу реформа. Народ у устаничким крајевима добро је памтио обећања дата „Хати-шерифом” и „Хати-хумајуном” затим обећања Омер-паше после устанка 1861. године и др. од којих обећања се није ништа остварило, него је стање из дана у дан постајало све теже за потлачену рају.

Описујући тешко стање у Херцеговини и трулост турског система управе, конзул Васић је у својим извјештајима упозоравао да без отклањања стварних узрока постојећег стања нема ни говора о успјеху у спровођењу реформи.

Неповјерење у турске реформе и одбијање представника великих сила да преузму гаранцију за њихово спровођење у живот довело је до даљег ширења устанка у Херцеговини, што је још више забринуло велике силе, па су се и оне, нарочито Аустро-Угарске почеле бавити припремама за доношење свога реформног пројекта за који би ове силе биле гаранци. Андраши, главни актер у овом подухвату, предузео је мјере да Турска не објављује никакве нове реформе, прије него што велике силе не објаве свој програм, обећавајући при том да се неће ништа учинити, што не би било прихватљиво за Турску и што не би штитило њену част. Андраши је увјеравао Турску да ће успјети да до прољећа 1876. умири Херцеговину и тако избјегне компликације које би настале уплитањем Србије и Црне Горе.

Султан је предухитрио ову иницијативу великих сила објављивањем реформног фермана 12. децембра 1875. Осим фразе, карактеристичних и код ранијих ситних обећања, реформни ферман, који је иначе био намијењен за цијело царство, није доносио битно нове предлоге. По мишљењу Зичија, овај ферман обећавао је мање чак и од „Хати-шерифа” и „Хати-хумајуна”. Није било никаквих објективних услова да се у Херцеговини овај

турски програм оствари пошто је: како је и Андраши примијетио „... код устаника нада у побједу сада већа него раније ...” а и Црна Гора је повећала свој утицај на устанике. С друге стране, реформни ферман још је више појачао отпор у редовима феудалца, који су у томе видјели угрожавање њихових привилегија и основних принципа турског феудалног система.

Тек после реформног фермана, 30. децембра 1875. објављена је Андрашијева реформна нота, која ће доживјети исту судбину као и турски покушаји, јер није садржавала рјешење битних устаничких захтјева, него јој је главни циљ био да се путем административних реформи постигне умирење побуњене раје. Ово је био, у ствари, други неуспјели покушај великих сила, чланица Тројецарског савеза, да, предвођене Аустро-Угарском, посредују у устанку, овога пута не само у Херцеговини него и у Босни. Разлика је само у томе што су сада силе пружале гаранцију за спровођење планираних реформи, али битних измјена у ставовима према основним питањима устанка није било. Главни циљ је и даље био: смирити устанак и на тај начин очувати равнотежу, а Аустро-Угарској осигурати мир на границама.

(Божо Маџар: Покушај пацификације устанка 1875. посредовањем представника европских држава, *Гласник архива и Друштва архивских радника БиХ*, год. XIV-XV, књига XIV-XV, Сарајево, 1974 – 75, стр. 117 – 129)

Гргур Јакшић

ХЕРЦЕГОВАЧКИ УСТАНАК 1875. И АУСТРОУГАРСКА

Незадовољство против несносне турске управе које је, почетком седамдесетих година 19. века, стално расло у свима нашим покрајинама под Турском, нарочито у Херцеговини, претворило се у јулу 1875. у праву буну. То је био почетак великог Херцеговачког устанка, из кога се изродила и такозвана „Источна криза”, која је завршена тек 1878. године.

У том тренутку у Европи је водио прву реч Тројецарски савез. Владе држава, чланица тога савеза – а то су биле Аустро-Угарска, Русија и Немачка – које су се раније међусобно обавезале да ће заједнички решавати Источно питање, имале су да одреде своје држање према устанку. Оне су га осудиле и решиле да изврше притисак на турску владу у циљу да она спречи преношење немира у друге области царевине.

Међутим, аустроугарска влада је стрепела да се херцеговачки устаници не сједине са Србијанцима и Црногорцима, и да уз тајну помоћ руских агената, не оснују једну велику српску државу. Она је ту евентуалност сматрала као смртни ударац за монархију и решила је да у погодном тренутку поседне Босну и Херцеговину, које је одавно сматрала као неопходно залеђе за Далмацију и као заштиту монархије.

Услед тога она је тајно предузела потребне припреме за евентуални упад својих трупа у те покрајине. Те припреме биле су предвиђене за два случаја: 1) ако тамошњи хришћани сами,

или уз делимичну тајну помоћ Црногораца и Србијанаца, буду успели да се ослободе турске власти, или 2) ако се Црна Гора и Србија буду изјасниле за ствар хришћана и ако отворено, као самостални освајачи, буду ступиле у акцију.

Министар војни фелдцајгмајстор Колер сматрао је то владино решење за тако тајно да га није смео поверити хартији. Одредио је генералштабног мајора Антона Вернера, коме га је, с осталим објашњењима, усмено саопштио и наредио му (1. августа) да најбржим путем оде у Задар и да све што му је поверено, такође усмено, достави фелдцајгмајстору Родићу, гувернеру Далмације и генерал-мајору Стевану Јовановићу. Њима је стављено у дужност да се ограниче на припремне студије, уз помоћ тамошњег шефа генералштаба и интенданата.

Мисији мајора Вернера дат је карактер потпуне тајности. Стављена су му на расположење сва средства за најбрже путовање и препоручено му је да, у случају ако неко буде запитао где иде или зашто путује одговори „на краће одсуство, ради уређења неких важних и хитних породичних ствари”.

Друм из Дубровника у Херцеговину, 1875.

Саветовања о тој ствари одржана су у Задру 10. августа. У њима су узели учешћа, поред фелдцајгмајстора Родића, генерал-мајор Јовановић, потпуковник Давић, шеф генералштаба и мајор Вернер.

Извештај који је Родић после тих саветовања упутио министру војном, веома је интересантан и значајан. Окупација Босне и Херцеговине – писао је он – успела би, без сваке сумње, кад би била извршена одмах, у самом почетку устанка, или бар док још буде трајао отпор Турака. У том случају све хришћанско становништво тих земаља примило би аустроугарску војску као спасиоца од сваковрсних нечувених насиља. Осим тога и већи део муслимана, који сад с огорчењем води очајну борбу, радо би потпао под Аустро-Угарску, да би, најзад, после толике узалудне борбе, могао мирно поживети.

Али пошто то није могуће учинити, настављао је он, било би неизоставно потребно да се, пре почетка војних операција, утврди са Србијом и Црном Гором један потпуно јасан споразум о њиховом држању приликом упада аустроугарских трупа у Босну и Херцеговину. Иначе, отпор Србије и Црне Горе био би утолико сигурнији и, уколико би аустро-угарска војска касније ушла у акцију, утолико би тај отпор био јачи. Употреба силе против њих била би, не само у највећој мери, отежана, него би Аустро-Угарској одузели све симпатије хришћанског становништва на Балкану и шта више, и у њеним властитим пограничним земљама могло би изазвати опасно стање од недогледних последица.

Пошто разни дипломатски обзири не дозвољавају брзу окупацију, онда треба рачунати само са случајем у којем би се Црна Гора и Србија изјасниле за ствар хришћана и отворено би, као, као самостални освајачи, ступиле у акцију. Ако тај случај још не постоји у Херцеговини, онда ће у најкраћем року постојати. Према томе, било би неопходно потребно споразум с Црном Гором и Србијом закључити, а тако исто и војне операције према Херцеговини, с погледом на Црну Гору, на такав начин започети, који би без сваке сумње зајамчио брз и сигуран успех.

На првом месту било би неопходно осигурати строгу неутралност Црне Горе. За то би јој требало унапред зајамчити проширење територије, и то на тај начин што би јој обећали Никшићку област на херцеговачкој страни и дали јој реч да се Аустро-Угарска неће противити ако Црна Гора освоји земљиште на албанској страни, до Мораче. Да ли не би било у интересу монархије, с обзиром на традиционалну политику Црне Горе за добитак једног дела морске обале, да се кнезу Николи објасни да Аустро-Угарска неће бити противна заузимању обале Спич – Бар (Улцињ – Бар?), али да једна таква дозвола не би спречавала проширење аустро-угарске окупације на југ, преко привремено постављеног циља? С друге стране, уступак обале Спич – Бар Црној Гори учинио би да она много брже постане културан и миран сусед, а тако исто би и њени погледи на Боку Которску пре били скренути. него ако остане у садашњим границама у којима би се увек осећала притиснута и стешњена, што код ње подржава непријатељство према имућном суседу. У том случају, то јест ако се Црној Гори стави у изглед проширење граница до обале Спич – Бар, могло би се с правом тражити од кнеза уступање среза граховског и природна исправка границе с округом которским, јер је садања на више места бесмислена. Тај срез био би потребан Аустро-Угарској ради заокружења њених граница и ради лакшег саобраћаја између которског округа и Херцеговине, док с Цетињем нема непосредне везе, него најбржи саобраћај пролази преко аустро-угарског земљишта.

Тако гласи Родићево мишљење. На крају је замолио министра да се њему повере преговори с црногорским кнезом.

*

Остављајући на страну занимљиве појединости тога извештаја, овде ћемо истаћи само две главне ствари. У тренутку кад је, с једне стране, јавно водила дипломатску акцију са савезничким владама руском и немачком, за умирење устанка у Босни и Херцеговини, аустроугарска влада је, с друге стране, тајно покушала да припреми насилни упад својих трупа у Босну и Херцеговину. Један од највиших аустро-угарских чиновника, вој-

них и цивилних, који је, у исто време, био и један од најбољих познавалаца балканских прилика, уверен је био у августу 1875, да монархија (изузев препада у самом почетку устанка) не може извршити окупацију Босне и Херцеговине без претходног споразума с Црном Гором и Србијом, да би, у противном случају, изгубила симпатије, не само свих хришћана на Балкану, него и оних Југословена у својим границама, и да би то могло имати недогледних последица по њу. А то је врло важно за разумевање доцнијих догађаја.

(Гргур Јакшић: Херцеговачки устанак 1875. и Аустро-Угарска, *Политика*, 38/1941, број 11710, Београд, 6, 7, 8. и 9. јануар 1941, стр. 2)

*Смрт војводе Трифка Цаковића,
(цртеж Ф. Кикереца, загревачки Вијас, 1876)*

Радоман Јовановић

СУКОБ УТИЦАЈА ЦРНЕ ГОРЕ И СРБИЈЕ У ХЕРЦЕГОВАЧКОМ УСТАНКУ 1875-1876.

И прије Гарашанинова „Начертанија”, а особито послије 1845. године, српски политичари поклањају нарочиту пажњу оним областима које су биле потенцијална жаришта устаничког покрета. У настојању да постане центар и организатор ослободилачког покрета, а нарочито антитурске борбе, Србија је са нарочитим политичким осјећањем пратила све ослободилачке покрете које је могла уклопити у спољнополитички програм. У остварењу свог спољнополитичког програма Србија је морала, дакле, рачунати на све чиниоце који су јој у томе могли помоћи или, пак, испријечити се на том путу. Поред устаничких крајева, каква је, прије свега, била Херцеговина, српски политичари су нарочиту пажњу посвећивали Црној Гори, држави која је такође претендовала да око себе окупи ослободилачке снаге у том дијелу Балкана и тако, сасвим јасно, постане конкурент Србије у процесу осигуравања примата у српском ослободилачком покрету.

Иако су спољнополитички планови Србије и Црне Горе у основи били скоро идентични, разликовали су се у питањима тактике и времена вођења борбе. Чим су се државне организације и снаге које су требале да предводе националноослободилачки покрет у објема државама учврстиле, поставило се питање примата у ослободилачком покрету између Србије и Црне

Горе, а то је значило и превазилажење конкуренције међу њима. Србија је у склопу своје јасно фиксиране спољне политике, рачунала на све области које је сматрала српским, па према томе и на Херцеговину, која је била једна од најзначајнијих жаришта устаничког покрета на Балкану.

Средином деветнаестог вијека учврстила се државна власт у Црној Гори и коначно се оформио њен спољнополитички план, по коме је она претеновала на знатно проширење своје државне територије. Стијешњена на неплодном земљишту са оскудним условима за битисање њеног становништва, Црна Гора је, прије свега, претеновала на плоднију територију која је била у посједу Турака. Да би проширила своју територију, Црна Гора је разрађивала планове, истина са врло патријархалним и епским мотивима, за повезивање њене антитурске борбе са ослободилачким акцијама сусједних племена. Када се радило о борбеној, устаничкој и политичкој сарадњи, онда је Црна Гора, прије свих, упућена на Херцеговину. Традиција заједничког четовања, племенска и национална сродност и свијест о њиховој судбинској повезаности упућивала је Херцеговце и Црногорце на сарадњу. Био је то један од одлучујућих фактора који су врло чврстим везама повезивали нарочито источну Херцеговину са Црном Гором, особито у питањима национално-ослободилачке борбе.

Развијајући свој националноослободилачки програм, Црна Гора је увијек своју борбу повезивала са акцијама устаничких снага у свом сусједству. Упоредо са јачањем њеног утицаја на сусједне крајеве, својим уобичајеним методама Црна Гора је подстицала и инспирисала устаничке акције, које је увијек жељела да укључи у свој спољнополитички план.

Тако Црна Гора, као фактички независна држава, у XIX вијеку добија крупан значај у националноослободилачким покретима на Балкану. Као један од најистакнутијих центара ослободилачког покрета на Балкану, Црна Гора је увијек била једна од неуралгичних тачака у овом дијелу свијета. Њен политички и војнички утицај био је најизразитији и најутицајнији у источној Херцеговини и сјеверној Албанији. Није било могуће организовати било какав значајнији ослободилачки покрет у источној

Херцеговини без наде за помоћ Црне Горе и њене усмјеравајуће улоге. Престиж вјечитог борца за слободу српског народа давао је Црној Гори нарочити углед и врло важне позиције у конкретној борби са Србијом око примата у ослободилачком покрету на Балкану. Та конкуренција је нарочито изразита од 1858.године, од када се нагло развија устанички покрет у Херцеговини.

За српске политичаре, особито за Илију Гарашанина, било је врло неповољно јачање Црне Горе, а у том склопу и снажење њене пропаганде у Херцеговини. Плашећи се да Црна Гора не стане на чело ослободилачког покрета српског народа, српска влада је стално настојала да њену спољну политику потчини својим циљевима. Најважнија област за Србију, одакле је требало искључити утицај Црне Горе, била је Херцеговина у којој је устанички покрет био добро организован. Када је организовала мрежу својих тајних агената, српска влада је нарочиту пажњу посветила Херцеговини. Ширећи националну пропаганду у Херцеговини и припремајући тако пут за њено присаједињење у велику државу, српски агенти увијек су се супротстављали преовлађујућем утицају Црне Горе у овој области.

Та конкурентска борба између Србије и Црне Горе око примата у ослободилачком покрету, нарочито се изразито показала за вријеме херцеговачког устанка и црногорско-турског рата 1862. године. Помажући устанак Луке Вукаловића, српска влада прије свега је имала за циљ да из њега искључи преовлађујући утицај Црне Горе и својим утицајем омогући присаједињење Херцеговине Србији, а не Црној Гори, или стварање пак, једног облика полунезависне херцеговачке државе. И Србија и Црна Гора плашиле су се да Лука Вукаловић, као вођа устанка, не поведе једну самосталну, како се говорило "херцеговачку" политику и тако онемогући њено припајање и Србији и Црној Гори.

Међународни односи, у ово вријеме изразито динамични, битно одређују многе стране нашег националноослободилачког покрета. Незрела балканска средина није још била способна да у себе прими оне идеје које су покретале велике националне покрете у Европи, прије свега у Италији. Црна Гора и Србија и

Кнез Милан

ослободилачки покрети у Босни и Херцеговини исувише много, понекад и погрешно, рачунају на утицај општеевропске политике на њих. Луки Вукаловићу, свјесном да се сви ослободилачки покрети у источној Херцеговини не могу водити без ослонца на Црну Гору, није било лако подносити ту 'руководећу' улогу Црне Горе, али је то морао радити.

У оном времену, када обичан човјек није умιο прецизно одвојити изразе националних осјећања и дужности од конкретне политике Београда и Цетиња, било му је тешко схватити да се "два књаза" гложе око утицаја у Херцеговини. Ма колико био неодређен, појам *општи интереси српства* био је код обичног човјека присутан више као морална и друштвена категорија него као квалификатив политичких циљева. Обичан херцеговачки човјек сматрао је нормалним да му се притекне у помоћ, али, недовољно вичан политичким играма и закулисним борбама, није могао да схвати ривалство око утицаја у Херцеговини.

Кнез Никола

Ма колико био израстао као вођа ослободилачког и социјалног покрета у источној Херцеговини, Лука Вукаловић није смио повести и одвише самосталну политику у односу на званичну Црну Гору. Искуство заједничких четовања и судбоносна повезаност живља на црногорско-турској граници према Херцеговини упућивала је једне на друге тако да се граница скоро није ни осјећала. Када је званично Цетиње почело да сумња у неке акције Вукаловића и предосјетило да жели да се осамостали у односу на Цетиње, а посебно када је дознало да он прима агенте српске владе који настоје да га одбију од Црне Горе, показало се, као стварни руководећи центар устанка, способно да мијења и његове вође. Уз неке интриге, користећи политичку и борбену зависност устаника од Цетиња, књаз Никола је смијењено војводу Вукаловића са руководећих позиција у устанку. Тиме је јасно стављено до знања да Црна Гора свим средствима настоји да осигура свој утицај у Херцеговини.

Како је Илија Гарашанин желио да спољну политику Црне Горе потчини интересима Србије, упорно је настојао да искључи црногорски утицај из Херцеговине. Два основна разлога одређивала су овакву политику српске владе; бојазан да црногорски утицај не подстакне нове немире у Херцеговини и тако створи спољнополитичке тешкоће српској влади и настојање да онемогући припајање Херцеговине Црној Гори.

Напреднији људи у Херцеговини, кад год су планирали и припремали устанак, увијек су рачунали са подршком Србије и Црне Горе. Свјесни њиховог ривалства око Херцеговине они су покушали да их наговоре на солидарну акцију. И поред изјава из Београда и са Цетиња да ће Херцеговце братски помагати, тајни агенти обију држава добијали су инструкције да раде на искључивању супарничког утицаја. На томе се нарочито ангажовао, послије одласка са Цетиња у Београд архимандрит Нићифор Дучић. Он је у Херцеговини имао приличан број својих приврженика. Крајње искључив према црногорском књазу, Дучић је покушавао да га искључи из политичког живота, макар и по цијену подривања сваког споразума између Србије и Црне Горе. Он је подозрејевао од сваког човјека који је одржавао везе са црногорским књазом, одбијао сваку сарадњу са њиме и тако одиграо врло негативну улогу не само за односе Црне Горе и Србије већ и за националну пропаганду у Херцеговини.

Да та пропаганда, уперена у правцу истискивања утицаја Црне Горе из Херцеговине, није имала много успјеха, види се и по томе што је већи дио људи који су примали новац од српских агената долазио на Цетиње, јављао о томе књазу Николи и од њега тражио упутства.

Кад је у питању Херцеговина, црногорска пропаганда могла је имати више успјеха него српска, јер је, поред осталог, вођена на начин који је одговарао темпераменту Херцеговаца, а и званично Цетиње је умјело искористити традицију црногорско-херцеговачке борбене сарадње, да би и тиме учврстило свој апсолутни утицај у овом крају.

Центар националне пропаганде у Београду оптуживао је књаза Николу да подстиче Херцеговце на побуне и сваљивао кривицу на њега за све немире у Херцеговини.

Нормално је зато да је свака вијест о доласку српских агената у Херцеговину огорчавала црногорског књаза. Он је чак ангажовао руску владу да скрене пажњу српској влади на понашање и акције српских агената у Херцеговини.

Сукоб интереса Црне Горе и Србије у Херцеговини имао је тешких посљедица на национални рад. Расцјеп у национално-ослободилачком покрету, који се све више продубљивао, одвлачио је снаге и средства на међусобно искључивање Србије и Црне Горе. На рад српских агената у Херцеговини, књаз Никола је одговарао слањем својих људи у Босну да раде против интереса Србије у њој. Додуше, црногорски владар је то радио са много мање успјеха него српска влада, јер су и средства и људи које је слао у Босну били врло малобројни, а на томе се он и много мање ангажовао од српске владе.

Црногорски владар се нарочито плашио да се не оствари тешко остварљива идеја, која је дуго окупирала српску владу, да Србија добије на управу Босну и Херцеговину. Нетачне вијести да ће Србија добити на управу Босну и Херцеговину доводиле су до крајње огорчености књаза Николе према Србији. Он је био ријешо да се таквој замисли одлучно супротстави.

Када напреднији људи, нарочито омладина, почетком седамдесетих година XIX вијека преузимају у своје руке питање подизања устанка у Босни и Херцеговини, они траже од владе у Београду и на Цетињу да престану са трвењима око уплива на устанак. И без обзира на то, црногорска влада упорно настоји да осигура свој одлучујући утицај у Херцеговини, па су средства којима се ради тога користила понекад Херцеговцима изгледала као натурање црногорске власти. Та политика Цетиња изазвала је код неких млађих људи, који су сматрали да устанак треба дићи једино уз ослонац на Србију, врло тежак утисак. Један дио њих представљао је српској влади у Београду црногорску пропаганду као „тортуру”. Већи дио Херцеговаца није смио

предузети било шта што би се на Цетињу могло схватити као приближавање Србији и истискивање утицаја Црне Горе.

Тако коријени сукоба између Србије и Црне Горе око утицаја у Херцеговини вуку поријекло управо од формирања њихових спољнополитичких програма. Борећи се о примат у национално-ослободилачком покрету у овом дијелу Балкана, Србија и Црна Гора воде политику међусобног искључивања из политичког живота.

Стијешњена на оскудном тлу, Црна Гора се морала борити за проширење своје територије. Увиђајући борбени дух у Херцеговини, користећи се традицијом веза и узајамне упућености једне на другу, Црна Гора је прије свега сматрала да је Херцеговина најповољнији правац њеног територијалног проширења. Створила би се тако једна нешто проширена држава која би, по логици развоја и енергичности својствене њеном становништву, била упућена на врло динамичну политику. Ако би се у њој саздале околности за афирмацију оних услова који до краја уобличавају једну добро организовану државу, онда би Србији било теже изаћи на крај у конкурентној борби са том новом државом.

Били су, дакле, у питању животни проблеми опстанка Црне Горе као политичке цјелине и борбе за остварење пијемонтске улоге Србије у стварању југословенске државе.

Уочи устанка 1875. године црногорски књаз је настојао да српску пропаганду у Херцеговини истисне јачањем својих веза са Херцеговцима. Он за то ангажује Маша Врбицу, да ради на јачању искључивог утицаја Црне Горе у Херцеговини. Војвода Врбица је успоставио тијесне везе са херцеговачким главарима. За устанак који је требало подићи у прољеће 1875. била је нужна помоћ не само Црне Горе и Србије, већ и заштита Русије, пошто се знало да Црна Гора, без сагласности Русије није спремна да подржи устанак у Херцеговини. Због тога херцеговачки главари упућују молбу књазу Николи, који се тада налазио на свјетској изложби у Бечу, да код руског цара издејствује „дозволу” за устанак.

Када су год херцеговачки главари тражили помоћ од књаза Милана за дизање устанка, изазивали су подозрење код

црногорског књаза. Ови, политичким рачунима недовољно вични, људи нијесу добро знали какво је и колико велико ривалство Србије и Црне Горе око утицаја у Херцеговини. Црногорски књаз је гледао с неповјерењем на људе који су одржавали везе са Београдом, покушавао је да врбује школованије Херцеговце да раде за интерес Црне Горе, нудио им службу у Црној Гори, а када то није успијевао односио се према њима непријатељски. Црногорски књаз је знао да је српска влада свјесна јачине његовог утицаја у Херцеговини, па је чак сматрао да тај његов утицај она не може отклонити без његове физичке ликвидације.

Устанак у Херцеговини 1875. затиче у таквом стању борбу Србије и Црне Горе за престиж у Херцеговини, па ће се она по логици свог развоја, тако наставити у току устанка.

Вође устанка су знале да је устанак, без подршке Црне Горе, осуђен на пропаст. Већина Херцеговаца гледала је рјешење својих социјално-политичких питања и у јединству и уједињењу са Црном Гором, којој је по "народној жељи" требало да се прикључи Херцеговина „до Коњичке ћуприје”.

Плашећи се туђих утицаја у устанку, црногорски књаз је настојао да обезбиједи да се њиме руководи из Цетиња. У почетку устанка књаз Милан је у њему видио политику Црне Горе, па иако га у почетку није хтио подржати, српска влада шаље своје људе у Херцеговину да раде за интересе Србије, пошто се нарочито бојала да устанак не доведе до прикључења Херцеговине Црној Гори.

У српском јавном мњењу сматрало се да би прикључење Херцеговине Црној Гори појачало црногорски сепаратизам и потенцирало њено супарништво са Србијом. На тај начин Херцеговина би могла постати сјеме раздора између Србије и Црне Горе.

Премда су херцеговачки устаници, прије свега, очекивали помоћ од Црне Горе, сматрали су нормалним да и Црна Гора и Србија, ратом против Турске, помогну њихова настојања.

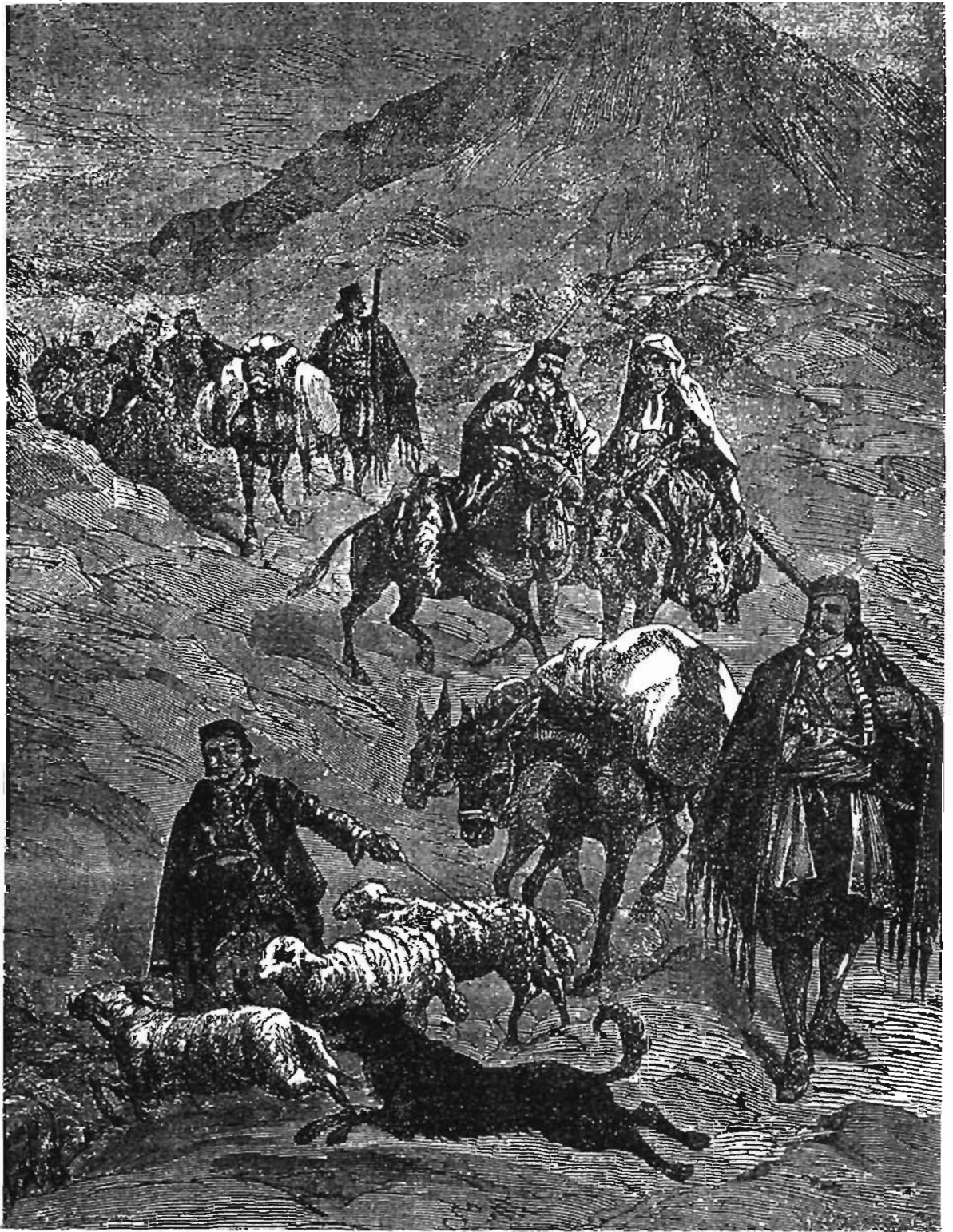
Црногорски књаз је настојао да Србија пружи помоћ устаницима, али да она не би довела до јачања утицаја српске владе на устанике хтио је да се та помоћ не пружа директно устаници-

ма, већ преко црногорских власти. На томе ће црногорски књаз касније приликом преговора о склапању споразума са Србијом посебно инсистирати.

Црногорски књаз није гледао благонаклоно на добровољце из Србије који су ускакали у Херцеговину, особито ако су они могли имати већу политичку улогу. У скоро све њих књаз Никола је подозревао као у агенте српске владе, који раде на прикључењу Херцеговине Србији. Да би њихов политички утицај искључио, књаз Никола настоји да их подвргне команди црногорских војних старјешина. Он није презао ни од разних других мјера према онима који су стајали на чело добровољаца из Србије или имали већу важност, макар они и не били отворени агенти српске владе. Ни већи број утицајних људи на Цетињу није гледао благонаклоно добровољце из Србије који су долазили у Херцеговину.

У омладинским круговима нарочито популарни капетан Ђоко Влајковић, слао је своје људе на Цетиње и покушавао да организује пребацивање већих група добровољаца у Херцеговину. У почетку устанка он је дошао на Цетиње са намјером да пређе у Херцеговину и тамо игра значајнију улогу. На Цетињу су га веома хладно дочекали. Од утицајних људи нико није хтио да са њим општи, па је Влајковић увидио да не може имати подршку Цетиња, те је одустао од намјере да пође у Херцеговину.

Много горе се поступило са Мићом Љубибратићем који је сматран за заступника политичких интереса Србије. Љубибратић је, уз Нићифора Дучића, био најактивнији агент Србије у Херцеговини. Већ дуго времена Љубибратић је радио на припремању устанка у Херцеговини, планирао начин и средства за истискивање утицаја Црне Горе из ње. По ранијим плановима Љубибратић је предвиђен за вођу устанка, који би, поред осталог, довео до прикључења Херцеговине Србији. У Херцеговину је послат с намјером да ради за интересе Србије са чијим књазом је одржавао пријатељске везе. Преко њега је требало да се постигне преовлађујући утицај на устанак у Херцеговини и тако, отуда, истисне утицај књаза Николе.

*Херцеговачко робље са својим малом силази у Рисан
(Из књиге А. Пајевића: Из Црне Горе и Херцеговине, Н. Сад, 1891)*

Књаз Никола се прибојавао Љубибратићевог утицаја у Херцеговини, па је будно пратио његово кретање према Херцеговини и чим је дознао да је он дошао у Ријеку обавијестио је о томе гувернера Далмације Родића и захтијевао да се Љубибратићу не дозволи прелазак у Херцеговину. Андраши је увиђао да боравак Љубибратића у Херцеговини може довести до сукоба у вођству устанка и до раздора између Србије и Црне Горе, што би само могло погодovati аустријским плановима за заузимање Херцеговине. Љубибратић је тако и несвјесно постао личност која је била потребна Аустрији, па му она и не онемогућава прелазак у Херцеговину.

Подозрење према Љубибратићу повећала су и нека обавјештења да он у Херцеговину иде по налогу српске владе. Неометан од аустријских власти, Љубибратић је, у јулу 1875, тобоже тајно, прешао преко Рисна у Херцеговину. Неке стране, а и српске новине одмах су почеле да пишу о Љубибратићу као вођи Херцеговачког устанка. Он није пошао прво на Цетиње, већ преко Кривошија директно у Херцеговину, што је повећало неповјерење званичних црногорских кругова према њему. Да би устанак узео у своје руке, Љубибратић је, преко својих људи организовао сазив скупштине херцеговачких првака у Врањској 27. јула 1875. Долазак Љубибратића, а особито сазив скупштине, јасно је показивао његово настојање да се стави на чело устанка. То је било супротно ономе што је желио књаз Никола, па је, по његовом наређењу, Пеко Павловић са својим људима омео рад те скупштине. Иако је из тога могао увидјети да књаз Никола настоји да омете рад у Херцеговини свима који нијесу радили по његовим захтјевима, Љубибратић је окупио око себе извјестан број устаника и добровољаца. На устаничке вође који су били под утицајем црногорског књаза гледао је са висине, понашао се скоро "диктаторски", па су по цјелокупном његовом држању и по савјету са Цетиња главари извели закључак да је он послат из Београда да се у име књаза Милана стави на чело устанка. То књаз Никола није хтио дозволити, па се од Љубибратића требало ослободити. По сугестији са Цетиња, људи Пека

Павловића онемогућили су рад Мићу Љубибратићу, па је он пошао у Дубровник.

Црногорски књаз је желио да са себе збаци одговорност за овај случај, па је на Цетиње позвао Пека Павловића, тобоже на одговорност, и упутио позив Љубибратићу да дође у црногорску престоницу. Кад је Љубибратић дошао на Цетиње, књаз Никола је настојао да поправи утисак који је произвео Љубибратићев случај са људима Пека Павловића, покушао је да га врбује да ради за његове интересе, дао му војводску титулу и упутио у Херцеговину, али без икаквог положаја у вођству устанка.

У херцеговачком устанку нашли су се добровољци са разних страна, а под тим именом су се крили и многи авантуристи, агенти, међу којима је било и аустријских. Међу њима је било и славољубивих људи, који су жељели да играју руководећу улогу у устанку. У устанку се појављују политичке струје, а у његовом вођству долази до сукоба, зависти и јаког супарништва који га разједају, па је врховну команду било тешко осигурати ма којем човјеку. То је тешко постизао и сам војвода Петар Вукотић, одређен од књаза Николе да руководи устанком. У тим споровима око команде у устанку учествовао је Мићо Љубибратић, али је увиђао да је врло мало оних који хоће да га слушају. Он је настојао да Херцеговину еманципује од црногорског утицаја, стварањем привремене владе којој би сам стојао на челу и организовањем херцеговачке војске.

Љубибратић је био више агитатор него војсковођа, па се није допадао ни самим устаничким вођама, није се одликовао нарочитим војним способностима, па није могао задобити пуно повјерење устаничких вођа.

Насупрот Љубибратићу стојао је Пеко Павловић, заступник цетињског двора који је Љубибратића доста лако потиснуо. То му је било тим лакше што је био обдарен несумњивим војним способностима, својим подвизима личио на старе јунаке, био чувен по четовању по Херцеговини и као личност одговарао психологији времена и устаничке масе. Нико, па ни Љубибратић, није се могао у херцеговачком устанку такмичити са Пеком

Павловићем. Видјело се то и по томе што је већи дио устаника и добровољаца који су се налазили под командом Љубибратића прешао у чете којима је командовао Пеко Павловић, тако да су у Љубибратићевим четама остали скоро сами интелектуалци и страни добровољци.

Љубибратић се вратио у устанак и у њему играо мању улогу. Њега је европска и наша штампа славила као вођу устанка, реформатора и предсједника херцеговачке владе и писала како га прогони званична Црна Гора. Љубибратићеву наметљивост тешко су подносили и Пеко Павловић и већина устаника. Они су се жалили црногорском књазу да Љубибратић приграбљује туђу славу и били највољнији да се он уклони из Херцеговине. Љубибратић је морао поново ићи на Цетиње, гдје му је књаз Никола скренуо пажњу на те жалбе. Са својом четом састављеном од људи из доње Херцеговине и нешто страних добровољаца Љубибратић је прешао на десну обалу Неретве да би формирао јачи одред, али је тамо наишао на жесток отпор и без веће муке је потиснут на аустријску територију, гдје су га аустријске власти ухапсиле код Имотског 11. III 1876, а његову чету интернирале.

Крајем 1875. већина добровољаца из Србије вратила се у Србију. Послије тога и хапшења Миће Љубибратића, утицај Србије у вођству устанка слабо се осјећао.

Из читавог сукоба у вођству херцеговачког устанка било је јасно да је званично Цетиње спремно да подржава и даје командне положаје у устанку само својим приврженицима, а и да из Србије у Херцеговину долазе већином они људи који раде по сугестијама српске владе.

Суревњивост и борба између династије Петровића и Обреновића и снага које су их подржавале имали су врло тешких последица за развој босанско-херцеговачког устанка. И једна и друга чувале су утицај у области у којој су га имале, настојећи свим средствима да онемогуће уплив супарничке стране у крајеве које су сматрали својом интересном сфером. То супарништво било је један од главних разлога што су пропали сви покушаји да се устанци у Босни и Херцеговини споје у један покрет

којим би се јединствено управљало, а што би било од велике важности за ствар устанка.

Такво политичко ривалство у Херцеговини оштро је критиковано од напреднијих снага. Јавност је упорно тражила да се рјешавање посебних интереса двију држава одложи за послје рата, а да се у датом моменту устаницима заједнички пружи енергична помоћ.

(Радоман Јовановић: Сукоб утицаја Црне Горе и Србије у Херцеговачком устанку 1875 – 1876, *Међународни научни скуп поводом 100-годишњице устанака у Босни и Херцеговини, другим балканским земљама и Источној кризи 1875 – 1878. године*, Сарајево – Илица, 1- 3. октобра 1975, том II, Сарајево, 1977, стр. 95 – 100)

Богдан Зимоњић

ОДЗИВИ

Босанске жене, Мића Љубибратић, пандури
(из књиге: Ш. Иријарт, *Босна и Херцеговина – путопис из времена устанка 1875–1876*, Сарајево, 1981)

Јован Јовановић

УЧЕШЋЕ РУСКИХ ДОБРОВОЉАЦА У ХЕРЦЕГОВАЧКОМ УСТАНКУ 1875–1878.

Бунтовна Херцеговина 1975. године поново је узнемирила европску јавност. Зависно од личних интереса и погледа на збивања на Балкану реаговања су била различита. У неким земљама народне масе – супротно званичном ставу своје владе – биле су на страни устаника. Такав је случај био у царској Русији.

Руска влада је о херцеговачком устанку обавијештена дипломатским путем а руски народи путем дневне штампе, и то – с обзиром на ондашње прилике – у релативно кратком року. Прву вијест о херцеговачком устанку објавио је лист *Одесски вестник* 4. јула 1875. (стари календар, а тако ће бити и у даљем излагању). А већ сјутрадан – 5. јула – лист је упозорио на тешке посљедице које ће снаћи херцеговачко становништво. Убрзо се показало да су ова предвиђања била тачна.

Руска влада је заузела категоричан – на жалост негативан – став према устанку. Забранила је све врсте помоћи устаницима али је дозволила руским хуманитарним организацијама да купе добровољне прилоге за пострадало херцеговачко становништво. Међутим, у Русији се и против званичног курса владе, врло рано, шири покрет за свестрано помагање устаничка борбе у Херцеговини, укључујући ту и слање добровољаца. На челу тих акција стоје демократски кругови у чији састав улази револуционарна руска омладина.

Тешко се може установити колико је руских добровољаца учествовало у херцеговачком устанку 1875. године. Наиме, добровољци су одлазили илегално и то појединачно или у мањим групама. По доласку у Херцеговину распоређивани су у неколико устаничких одреда и готово се губили у устаничкој војски.

Црногорски књаз Никола, на примјер, каже да су у херцеговачком устанку учествовала свега 2–3 руска добровољца. – Јасно се види да је књаз био погрешно обавијештен о броју руских добровољаца. Међутим у руском листу *Правда* (број 24/1875, стр. 986) објављен је податак који истраживача и читаоца може навести на погрешан закључак о броју руских добровољаца у Херцеговини. Наиме, тамо стоји да је у Херцеговини формирана "словенска легија" у којој је било око 300 Украјинаца, Срба, Чеха, Словенаца итд., чији је командир В. Јановскиј.

Међутим, добровољац Јановскиј који је, док је био у Херцеговини примао *Правду* послао је из логора под Ситницом (Херцеговина) допис којим је негирао ову изјаву.

"У 24. броју *Правде* за 1875.г. речено је да се мој одред састоји од 300 људи. Вас су погрешно обавијестили, јер мој одред има само 80 војника. Одред се овде назива Интернационално братство; иако је бројно мален, у њему има много народности: Украјинаца, Чеха, Словенаца, Хрвата, Срба, Босанаца, Црногораца, Грка и један Турчин. Други је италијански, трећи француски", вели Јановскиј.

Аутори текстова у руској и совјетској литератури под појмом „добровољац” подразумијевају једино оне Русе који су учествовали у оружаним устаничким одредима. Међутим добровољцима треба сматрати и оне Русе који су и као чланови санитетског одреда, дописници руских листова и представници руских хуманитарних организација добровољно дошли из своје домовине, трудећи се да сваки на свој начин користи великом дјелу – борби Херцеговаца за национално ослобођење.

Судећи по подацима до којих сам у току истраживачког рада дошао, број руских добровољаца у херцеговачком устанку 1875. – узевши у ширем смислу – кретао се око 50. Одлука царске владе о забрани помагања устаника немилосрдан обрачун

царске полиције са револуционарима у Русији, недостатак новчаних средстава без којих није било могућно путовати на тако далеки пут, разни гласови о карактеру устанка и други фактори утицали су на појединце да не пођу у Херцеговину, односно да број руских добровољаца не буде већи. Такође и недовољна повезаност оних Руса који су имали намјеру да иду на Балкан у неким случајевима била је пресудна. То се види по писму које је Иванчин – Писарев упутио добровољцу С. М. Кравчинском – Степњаку када је 1875. пошао из Париза у Херцеговину. "Прије свега Сергије – ти си свиња хиљаду пута свиња. Зар нијеси могао написати ни један редак у Паризу прије одласка у Херцеговину", љутито пише Иванчин – Писарев.

По садржини писма може се закључити да би он пошао у Херцеговину да га је Степњак прије одласка из Париза обавијестио о својој намјери.

Колико се негативно одразио недостатак финансијских средстава на смањивању броја руских добровољаца у Херцеговачком устанку убједљиво говори следећи случај.

Михаил Григоревич Черњајев (1828-1898), руски генерал у оставци, иначе један од познатих руских војсковођа који је учествовао у освајању Средње Азије, планирао је да формира одред од педесет руских добровољаца и десет официра којима би он руководио у Херцеговини. За помоћника је изабрао В. М. Комарова официра у оставци. Осим тога Черњајев је желио да купи оружје с којим би наоружао педесет херцеговачких устаника. За издржавање одреда и набавку оружја требало је 70 хиљада рубаља. Надали су се да ће богати московски трговци обезбиједити новац. Међутим, сумњајући у успјех они нијесу хтјели жртвовати толика средства. И тако је пропала племенита замисао генерала Черњајева да се на челу свога одреда бори против Турака у Херцеговини.

Међутим, 12. маја 1876. Черњајев је примљен у службу Књажевине Србије. Када је Србија ступила у рат с Турском (у јуну 1876) генерал Черњајев постављен је за команданта Тимочко-моравске армије и тако му се указала прилика да се бори против Турака.

Генерал Михаил Г. Черњајев

У Русији, нарочито код прогресивних елемената, вијест о херцеговачком устанку наишла је на симпатије и живо интересовање. "Вијест о ослободилачкој борби на Балкану љетом 1875.г. руски револуционарно-демократски кругови примили су с великим интересовањем. Руска демократска интелигенција сматрала је као прототип народнога покрета који је она тежила организовати у својој отаџбини", каже совјетски аутор В. М. Хевролина.

Покрет за помагање устанка и одлазак добровољаца шири се по читавој Русији. „Талас одушевљења разлијегао се у то вријеме над читавом Русијом у корист Словена, који су устали против вјековног турског угњетача”, каже револуционар Петар Кропоткин (1842-1921). "Моји најбољи пријатељи", наставља Кропоткин, "Сергеј Степњак, Дмитриј Клеменц и многи други пошли су на Балканско полуострво да се придруже устаницима”.

У Украјини су формиран илегални одбори који поред прикупљања новчане помоћи раде на придобијању добровољаца. У

тим акцијама истицао се револуционар Андреј Иванович Желатов, који је поред прикупљања новчаних прилога отпремао руске добровољце у Херцеговину.

Активно учешће у врбовању добровољаца узели су и студенти Москве, Петрограда и Кијева међу којима се ангажују и студенти поријеклом из наших крајева. "Пропаганду међу студентима за одлазак у Херцеговину почели су у септембру 1875. г. московски студенти – поријеклом Балканци. Примивши о овоме извјештај III одељење (царске жандармерије у Петрограду – J.J.) 29. септембра 1875. г. наредило је начелнику московске жандармерије генералу Слезкину да прати њихову дјелатност и да спријечи њихову агитацију. Међутим, и поред предузетих мјера од стране полиције том приликом је из Москве пошла у Херцеговину група студената (поријеклом из наших крајева) Московског универзитета.

Наши студенти који су студирали на Технолошком факултету у Петрограду: Сундечић и Зверовић, водили су пропаганду у корист Херцеговаца и спремали се за одлазак у Србију ради учешћа у херцеговачком устанку. Према извјештају III одјељења царске жандармерије ови студенти пропагирали су да њиховом примјеру треба да слиједи сва словенска омладина.

Руски револуционари, односно добровољци, прије одласка у Херцеговину интересовали су се о карактеру херцеговачког устанка. Жељели су да борба има социјални карактер. Пронесли су се разни гласови чак и такви да се борба вади под заставом Аустро-Угарске монархије. Уочавајући да устанак нема социјалне елементе један од вођа револуционарног покрета у Русији: Петар Лавров (1823-1900), отворено се изјаснио против одласка својих присталица у Херцеговину. Он је 15/27 августа 1875. у листу *Вперёд* (излазио у Цириху и Лондону 1873-1877) објавио чланак под насловом "Историјски фатализам" у којем подвлачи да је устанак на Балкану углавном националног, расног и вјерског карактера, послије чега ће се појавити јача експлоатација угњетених класа. Према томе, мисли Лавров, устанак наноси штету социјалној пропаганди у словенским земљама.

Степњак је, у ствари, изазвао Лаврова да овако оштро и негативно оцијени херцеговачки устанак. Наиме, Степњак је прије одласка из Париза затражио од Лаврова сагласност и препоруку. Лавров га је истина препоручио својим пријатељима у Београду, али је у исто вријеме и реговао против одласка његових људи на Балкан. Међутим, Степњак му није остао дужан. Он је путем писма (примљено у Лондону 30. октобра 1875. Тада се Лавров налазио у емиграцији у Лондону) приговорио листу *Вперёд* за изостајање од живота, и револуционарне праксе као и за одсуство револуционарног инстинкта”

“Ми хоћемо бржу и одлучнију акцију, хоћемо директно буну, устанак, каже Степњак. Наша се акција састоји у организовању устанка... У ваше празне ријечи ми не вјерујемо. То је исто као туцати воду у авану”, закључује Степњак. Степњакови погледи на борбу и револуцију били су знатно шири од погледа његова учитеља Лаврова, јер Сергеј Михајлович Кравчинскиј – Степњак држао се принципа: треба ићи тамо гдје пушка пуца за слободу.

Обично се наглашава да су руски добровољци одлазили у Херцеговину ради тога „да се навикну на оружану партизанску борбу” (В. М. Хевролина), или како каже револуционар Н. А. Драгоманов да се припреме за борбу „против унутрашњих Турака” (тј. против руског цара и руских спахија – Ј. Ј.).

И добровољац Степњак, иначе истакнути револуционар и теоретичар, истицао је потребу да се руски револуционари непосредним учешћем у борбама припреме за борбу која их очекује у својој земљи, да се не би нашли у ситуацији да се зауставе „раширеним рукама и разрогаченим очима пред свакодневним устанцима, који се све чешће јављају по читавој нашој земљи. Знаће они тада да је потребно хватати се за ножеве, а не за пера за писање”, каже Степњак.

Међутим, долазак руских добровољаца у Херцеговину треба посматрати и у другом свјетлу. Наиме, њихов одлазак је истовремено израз њихове револуционарне свијести и чврсте одлуке (која изискује напоре и страдања) да помогну херцего-

вачким устаницима у крвавој и неравној борби за национално ослобођење.

Када бисмо тврдили да су руски добровољци дошли у Херцеговину само ради стицања навика у партизанском ратовању то би значило, у неку руку натрунити чистоту њихове револуционарне етике и свијести и тиме умањити њихову револуционарну улогу. Активност истинских револуционара прелази границе њихове земље, што су, уосталом, историја и пракса више пута потврдили. Велик је бој револуционара који су живот положили у борбама ван граница своје домовине. Према томе, истицање да су руски добровољци долазили у Босну и Херцеговину ради стицања искуства у партизанском ратовању треба схватити као један од главних али не једини разлог.

Социјална пропаганда у програму руских револуционара 70-их година прошлог вијека имала је примаран значај. Управо, сматрало се да се социјалном пропагандом утире пут револуције. Руски добровољци су мислили да је оружана борба у Херцеговини подесан тренутак да развију социјалну пропаганду. О томе аутор В. М. Херволина каже: „Револуционарна омладина, која је пошла у Херцеговину, сматрала је да ће учешће у непосредној борби више послужити ствари социјалистичке револуције него мирна пропаганда. Надали су се да ће политичка борба примити карактер социјалне борбе, јер револуционарна пропаганда има више успјеха у вријеме устанка него у вријеме мира.”

Руски добровољци су се, истина, увјерили да херцеговачки устанак нема социјалне елементе, како су они мислили. Међутим, постали су свјесни да је у Херцеговини социјализам немогућ прије него што се ослободе од Турака. Према томе по мишљењу руских добровољаца, први је задатак словенских народа на Балкану да извојују политичку слободу.

У Србији и Црној Гори као и у Босни и Херцеговини жељно су очекивали руске добровољце и ангажовање Русије у корист устанка. Српска демократска омладина у Београду, захваљујући везама које је одржавала са руском револуционарном омладином, била је обавијештена да ће руски добровољци доћи у Херцеговину. Поводом тога написали су писмо које је у септембру

1875. објављено у женевској ревији „Работник”, гласилу руских бакуњиста. У овом писму, између осталог, су унијета и нека погрешна схватања о херцеговачком устанку, а која су се појавила у иностранству. С обзиром да и ово може послужити за проучавање херцеговачког устанка цитираћемо писмо о којем је ријеч.

„Чули смо да и руски добровољци иду на мјесто устанка. То је добро. Многи вани кажу да не треба помагати овај устанак зато што се може десити да се радни народ чак и послјије побједи неће знати ослободити и умјесто Турака изабраће себи нове господаре који ће га исто тако пљачкати. Али то се још не зна: па и ко може сачувати народ од нових погрешака ако не онај ко је схватио ове погрешке. Не, онај у кога бије живо срце у грудима не може се стрпјети, не може равнодушно гледати на очајну борбу радног народа. Зар најважнији посао у својој земљи може задржати таквог човјека да не учествује у тој борби”, закључују писмо београдски студенти.

Војвода Машо Врбица, један од водећих главара у Црној Гори, у разговору са руководиоцем руског санитетског одреда у Црној Гори П. А. Васиљчиковом отворено је изразио жељу да Русија ступи у рат с Турском. Разговор се водио на Цетињу у мјесецу мају 1876. године. Васиљчиков се спремао на пут за домовину. Прије његова одласка из Цетиња за Русију у Солуну су 1. маја 1876. убијени француски и њемачки конзул. У разговору са Црногорцима поводом овога случаја Васиљчиков се изјаснио „да би било добро када би и њега Турци ухватили на граници и одсјекли му главу, јер би то”, мисли он, „приморало Русију да се ангажује на страну Херцеговаца и Црногораца против Турске”.

На то је војвода Машо Врбица одговорио Васиљчикову: „Ах, када би тиме било могућно изазвати помоћ Русије, ја бих вам лично одсјекао главу”.

Руске добровољце су у Херцеговини жељно очекивали и срдечно дочекали. "Њихов долазак у одреду Пека Павловића изазвао је велико одушевљење, припремили су им величанствен дочек, према њима су се најљубазније и на дирљив начин односили", вели аутор В. Бугачарскиј.

Готово шездесет година касније (1970) совјетски аутор М. Ј. Голберг на сличан начин описује дочек два руска добровољца - Емељанова и Лепешинског – у Херцеговини . "Њихов неочекивани долазак у одреду Пека Павловића изазвао је ванредно одушевљење; приредили су им свечани дочек, најљубазније се и на најдирљивији начин према њима понашали."

Међутим изјава добровољца Јановског је најрјечитији и најбољи доказ о високом изразу поштовања и захвалности које су њему и његовим друговима добровољцима указали херцеговачки устаници. Сусрет с устаницима Јановски овако описује:

„Са три часа лаганог хода ми смо најзад, дошли до херцеговачког лагера. Тамо су нас већ очекивали. Око три стотине Херцеговаца изашло је да нас сrete и стали су у два реда узевши пушке на поздрав. Пеко Павловић и командири других одреда поздравили су нас као рођену браћу. Љубили су нас тако као што се код нас љуби на Васкрс а љубећи говорили: „Хвала вам, браћи Русима, хвала”.

Устаници су имали дубоко повјерење у руске добровољце. Давали су им командна мјеста, повјеравали израду планова за извођење ратних операција и трудили се да их у датим моментима заштите од ратне одмазде.

Одговор на питање: ко су били руски добровољци – учесници у херцеговачком устанку – у неку руку освјетљава њихово мјесто и њихову улогу у руској револуционарној епохи 70-тих година прошлога вијека. Они су, да се послужимо ријечима Лењина она „блистава плејада руских револуционара 70-тих година”.

Наравно, њихова револуционарна свијест, није достигла (нити се то од њих, с обзиром на вријеме у којем су дјеловали, могло очекивати) оне врхове до којих се попела свијест изграђених револуционара – слѣдбеника Марксове, Енгелсове и Лењинове науке. Али револуционари добровољци су се ријечју и дјелом активно борили против царског режима и за успостављање новог друштвеног уређења са елементима социјализма.

Руски добровољци су учесници у револуционарној акцији, револуционарном су ријечју припремали руске народне масе на

*Башибозуци воде херцеговачке дјевојке на пазар у Једрене,
Јарослав Чермак (1863)*

устанак против режима, који нажалост, није успио. Због револуционарног дјела тешко су страдали: тамновали су по затворима, осуђивани на робију или прогонство у Сибир – тадашњи пакао на земљи.

Међу добровољцима било је искусних револуционара, прекаљених бораца који су испод бича жандармерије бјежали из Русије и тумарали по свијету настављајући, без предаха, револуционарну активност (Степњак, Сажин, Клеменц и други).

Руски добровољци у херцеговачком устанку су већином млади људи: ученици средњих школа, студенти, официри, професионални револуционари који су напуштали службу, остављали породицу, прекидали школовање, одлазили, и то илегално, из отаџбине на пут пун опасности и ризика. Ето, то би била у најкраћим цртама карактеристика ових људи који су дошли у нашу земљу да се боре против нашег вјековног непријатеља. У наставку овог текста биће нешто више ријечи о појединим добровољцима на основу чега ће се моћи створити јаснија представа о њима. На жалост аутору ових редака није пошло за руком да за неке добровољце пронађе бар најосновније биографске податке.

Сергеј Михајлович Кравчинскиј – Степњак

Степњак (1851-1895) је завршио гимназију у Орлову а артиљеријске академије у Москви и Петрограду. Увидјевши да је његово политичко увјерење у супротности са његовом официрском службом, даје оставку на положај поручника. Уписао се 1871. на Шумарски факултет у Петрограду. Међутим, кроз годину дана напустио је студије и посветио се револуционарном раду. У ствари, Степњак се револуционарним радом бави од гимназијских дана до смрти. Првих година усвајао је политичке идеје Петра Лаврова (1823-1900) и Михаила А. Бакуњина (1814-1876). Али што је више сазријевала његова револуционарна свијест све се више приближавао учењу Маркса и Енгелса. Степњак и Енгелс били су лични пријатељи. Кравчинскиј – Степњак написао је више дјела: *Подземна Русија, Бајка о*

капјејки, Мудрица Наумова (преко које су се читаоци први пут упознали с именом Карла Маркса), *Из огња у пламен, О правди и неправди, Русија под влашћу цара, Страшна руска олуја, Руско сељаштво, Цар – балван – цар – чапља*, (ријеч је о цару Александру III и цару Николи I), *Кућа крај Волге, Андреј Кожухов, Штундист Павел Руденко, Смрт за смрт* итд, и много чланака. Нема сумње да би још приличан број радова објавио да није релативно млад – у 44 години – трагично изгубио живот у Лондону.

Његови радови су много утицали на ширење социјалистичке мисли у Русији и ван ње. На његовим дјелима васпитало се више генерација. Перо Слијепчевић каже да је Степњакова књига „*Подземна Русија*” утицала на васпитање чланова „Младе Босне”.

У вријеме избијања херцеговачког устанка 1875. Степњак је живио у Паризу као емигрант. У исто вријеме у Паризу се налазио руски револуционар и емигрант Сажин. Његов предлог да иду у Херцеговину Степњак је одмах прихватио. Он је пошао преко Италије а Сажин преко Ломбардије.

Степњак у писму својим пријатељима у Русији (претпостављам да га је послао из Београда или из Херцеговине) даје упутства добровољцима како треба путовати у Херцеговину и како се треба за тај пут спремити. Предлаже: треба путовати у малим групама – до три човјека; од оружја узети само револвер: купити географску карту Херцеговине, Црне Горе и Босне; узети компас, двоглед и деку. Такође даје инструкције о тајним одборима који ће добровољцима указивати помоћ приликом путовања у Херцеговину.

Степњак је по доласку у Херцеговину примљен у одред Пека Павловића. С обзиром на његово стручно знање и војничко искуство, стечено у периоду служења у руској војсци, Степњак је постављен за команданта једног артиљеријског одреда. Разрадио је и план борбе који је одобрио штаб устаника. Одредом је руководио пола године, учествујући у ратним окршајима. Пошто су борбе услијед зимског периода углавном престале Степњак је напустио одред и пошао у потрагу за Сажиним којег је

пронашао у Херцег-Новом. Наиме, на подручју града био је стациониран одред страних добровољаца (командант Мићо Љуби-братић) међу којима се налазио и Сажин. Оба су пошла да зиму проведу у Италији с тим да се на прољеће 1876. – када ће борбе поново планути на устаничком бојишту – врате у Херцеговину. Међутим, животни пут одвео их је на другу страну, тако да се у наше крајеве више нису вратили.

Степњак је, на жалост, као готово и сви други руски добровољци, био врло шкрт у давању података о својим акцијама у Херцеговини. Једино један детаљ из тих борби изнио је у писму револуционару Л. Б. Гољденбергу (1846-1916). „Дошли смо у подножје стрмог брда. Требало је оружје извући на његов врх. Али колико год смо се трудили да га изнесемо нијесмо успјели и закопали смо га. Такође ни ја нијесам могао да се попнем на брдо. Срби – искусни горштаци – и један од њихових вођа, Пеко Павловић, носио ме је на својим леђима до врха брда”, саопштава Степњак.

Степњак је по ријечима енглеског социјалисте Џона Бернса (1858-1943) био пријатељ потлачених у свим нацијама и „крупна личност у европском револуционарном покрету”.

Михаил Петровић Сажин – Арман Рос

Сажин, познат под псеудонимом Арман Рос (1845-1934), студирао је на Технолошком факултету у Петрограду. Али је због револуционарне активности 1868. искључен и осуђен на прогонство. Успио је да 1869. утекне у Америку одакле се 1870. вратио у Швајцарску, која је у то вријеме била „гнијездо руске емиграције”, али недовољно организоване. Сажин је међу својим земљацима емигрантима развио револуционарну активност и убрзо постао централна личност међу њима. У то вријеме у Швајцарској је као емигрант живио вођа револуционарне организације народњака, такозвани „бакуњиста”, Михаил Александрович Бакуњин, чији је најинтимнији сарадник и управо његова десна рука био Сажин.

Сажин је један од оних славних бораца који су се у периоду Париске комуне борили с оружјем у рукама на париским барикадама. Успио је да се из Париза пребаци у Цирих гдје је наставио револуционарни рад.

Херцеговачки устанак Сажина је затекао у Паризу. Прије одласка из Париза у Херцеговину Сажин је учинио значајан потез у корист херцеговачког устанка. Наиме, упутио је неколико писама у Одесу и Кијев на адресу својих другова из револуционарног тора, позивајући их да узму учешћа у херцеговачком устанку. О томе Сажин пише В. Богучарском:

„Пред мој одлазак из Париза написао сам у Русију неколико писама с предлогом да иду у Херцеговину. Од мојих другова одеских и кијевских у Херцеговину је пошла група од шест људи, и то послје нас (мисли на себе и Степњака – Ј . Ј.) и, према томе, у вријеме, врло неподесно за војне експедиције. Колико се сјећам они нијесу учествовали у неким крупнијим акцијама. Међу овим људима били су моји пријатељи: Иван Дебагориј – Мокриевич, Орест Габел, Пимен Енкуватов”.

Према неким подацима у овој групи добровољаца налазио се и Вл. Дебагориј – Мокриевич, брат Ивана Дебагорија – Мокриевича.

Сажин и Степњак су у мјесецу августу 1875. пошли у Херцеговину. Сажин је пошао преко Швајцарске с тим да обавијести Бакуњина о својој намјери. Бакуњин је одобрио његов одлазак. Његов долазак у Загреб изазвао је сензацију. Био је први руски добровољац и први „бакуњист” који је стигао у Загреб на путу за Херцеговину. Одбор за прихватање добровољаца желио је да у његову част припреми неку врсту банкета. Сажин, међутим, није на то пристао. Умјесто банкета приређен је ручак у приватној кући, којем је присуствовало 5-6 особа. Одбор и грађани Загреба желећи да остану што дуже са Сажином, нијесу га упутили у Херцеговину у првој групи добровољаца.

Када је дошао у Херцег-Нови, распоређен је у одред Мића Љубибратића. Учествовао је у акцији чишћења пута од непријатеља на релацији Невесиње – Требиње и неким мањим окршајима.

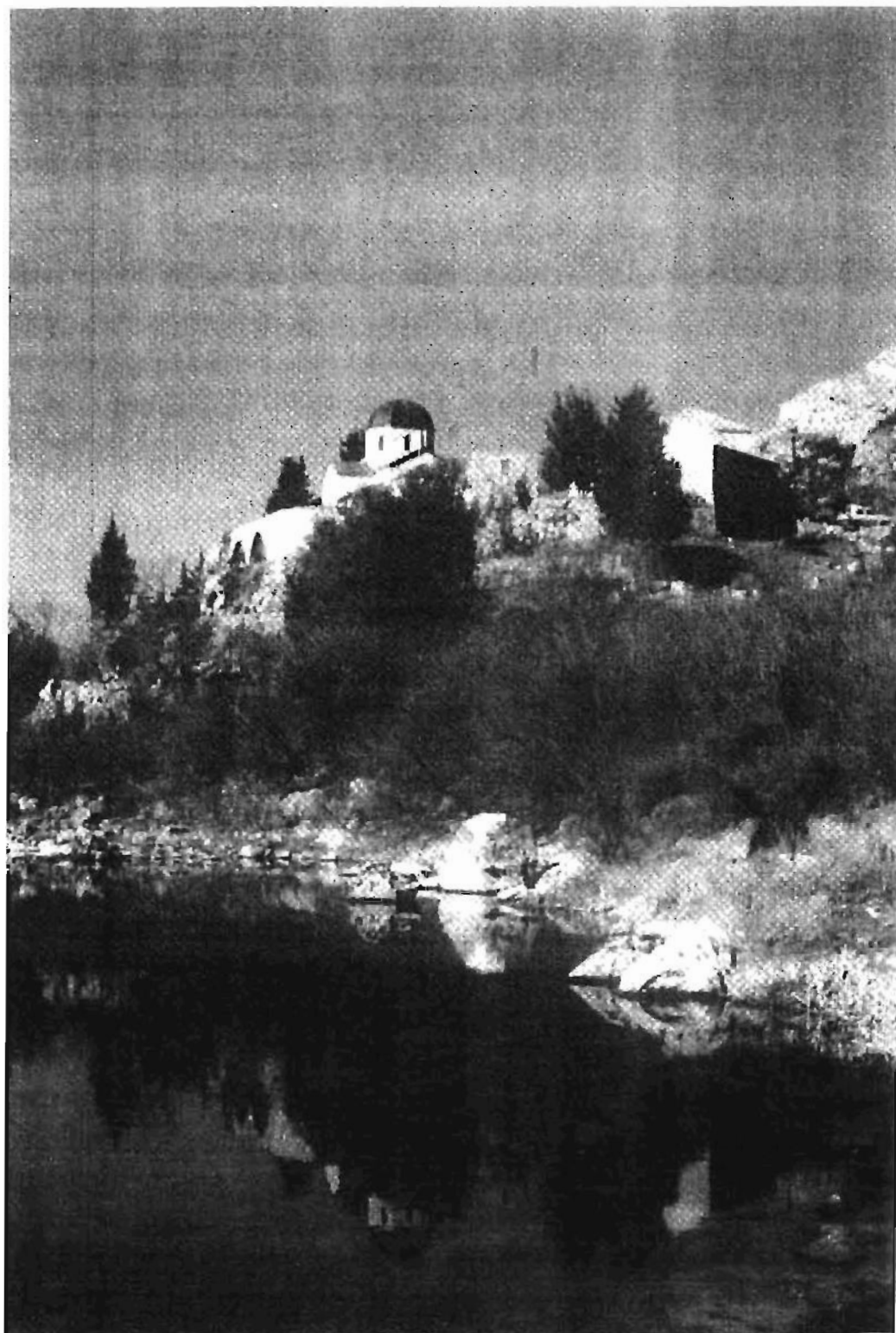
И на овом сектору борбе су, услијед климатских услова, јењавале. Сажин и Степњак су, као што је речено, пошли у Италију и стицајем околности више се нијесу вратили на херцеговачко бојиште.

Сажин се с групом руских добровољаца илегално вратио у Русију ради подизања устанка. Том приликом је ухваћен и осуђен на пет година робије које је провео више у оковима него без њих у по злу чувеној Петропавловској тврђави и Харковском централном затвору. Послије издржане казне протјеран је у Сибир из којег се вратио тек 1890. Издржао је многе патње и доживио пропаст царизма против којег се читавог живота борио.

Сажин је једини руски добровољац у херцеговачком устанку који је објавио осврт, макар и кратак, на боравак у Херцеговини. Ти подаци, објављени у његовој књизи, *Воспоминаниџ*, иако непотпуни, користан су прилог историографији о херцеговачком устанку 1875. године.

Дмитриј Александрович Клеменц

Дмитриј А. Клеменц (1848-1914) гимназију је завршио у Казану, а четврту годину Математичког факултета у Петрограду. Послије тога посветио се револуционарном раду и постао централна фигура у редовима револуционарне организације познате под именом „чајковци”. Прерушен у просјака, радника, богомољца, кочијаша, сељака, инжињера раскољника итд. и снабдјевио лажним легитимацијама прокрстарио је готово читаву Русију, ширећи револуционарне идеје и и припремајући народ за устанак против царског режима. Полиција је стално у потјери за њим. И када је 1874. извршила хајку на „чајковце” и ухапсила многе чланове ове организације Клеменц је био принуђен да напусти отаџбину. Преселио се у Берлин, а 1875. долази у Париз. Договорио се са Степњаком и Сажином, приликом њиховог одласка из Париза у Херцеговину, да га писменим путем обавијесте о карактеру и току устаничке борбе. А он је, и поред велике опасности да ће га полиција ухватити, пошао у Русију да испита расположење и став према устанку, одзив добровољаца и вјеро-

Манастир Тврдош

ватно да поради на томе да се одазове што већи број. Када је дошао на Урал уочио је да херцеговачки проблем не долази у обзир. Људи су били окупирани проблемом аграрне реформе. Беземљаша су тражили подјелу земље услијед чега су шиканирани и затварани. Међутим, по казивању Клеменца, кроз мјесец дана ситуација се измијенила у корист херцеговачког устанка, односно „добровољачки покрет се снажно развијао”. Мишљења сам да је Клеменц, с обзиром на његове духовне способности и револуционарну активност, овоме доста допринио.

Клеменц је, изгледа, у другој половини 1875. отпутовао у Херцеговину. Дошао је у Београд а одатле са револуционарем и добровољцем Грјачовим, пробио се пјешке до Цетиња. Претпостављам да је имао намјеру да се одатле пребаца у Херцеговину.

У опширној литератури о Клеменцу као и у свим совјетским енциклопедијама стоји да је Клеменц учествовао у херцеговачком устанку али нигдје нема података о томе на којем је сектору био, па чак ни податак да ли је стигао на фронт. Међутим, зна се да је из Цетиња пошао у Женеву гдје остаје до краја 1877. када је по задатку партије пошао у Петроград ради припремања демонстрација против министра унутрашњих дјела Палена. Вршећи револуционарну дужност одлази у Швајцарску и враћа се у Русију. Полицијски апарат у Русији мобилисан је у потрази за њим. За његово хватање лично је заинтересован и цар Александар II. Послије великих напора полиција је успјела да га пронађе у једној кући у Петрограду. Затворен је у Петропавловској тврђави у којој је тамновао двије и по године. Један полицијски службеник уништио је компромитујући материјал пронађен код Клеменца. Но и поред тога што нијесу постојали материјални докази против њега, полиција га је казнила на петогодишње прогонство у Сибир. Казну је издржао од 1881. до 1886. Распоређен је на рад у Минусинском музеју и постао, захваљујући његовој огромној енергији и интелигенцији, вишеструки научник: геолог, археолог, географ, антрополог, биолог, скупљач народних пјесама итд. Написао је много чланака (на разним језицима). Из тог периода његова најзначајнија дјела су: *Древности Минусинског музеја* и *Туфан и его древности*.

С обзиром на његове заслуге на културном и научном пољу, Клеменца је 1902. министар двора (и поред тога што је био отворени непријатељ царизма) поставио за руководиоца чувене институције – Етнографског музеја цара Александра II у Петрограду. Међутим, ова висока функција није утицала на политичко увјерење Дмитрија Клеменца. Под утицајем слабог здравља он је 1910. дао оставку, и преселио се у Москву, гдје је умро 8. јануара 1914.

Николај Дмитриевич Долматов

Међу првим добровољцима био је 34-годишњи Николај Дмитриевич Долматов, потпоручник у оставци. Син имућног спахије. Свој релативно велики земљишни посјед – 1200 десетина (десетина 1,09 ха) дао је другима. Сељацима, које је пустио на слободу, дао је 1000 десетина, а властима 200 десетина за градњу школа. Његово имање налазило се у Нижегородској губернији.

Хроничар је забиљежио да је Долматов са војницима коректно поступао. Пошто је напустио службу у војсци уписао се у Петровско – Разумоску академију ради изучавања пољопривреде. Школу није завршио. Запослио се као надзорник у фабрикама. Чувши крајем 60-тих година да се припрема бугарски устанак против Турака пошао је у Бугарску да као добровољац узме учешћа у њему. Постављен је за команданта једног одреда. Али како до устанка није дошло Долматов је прешао у Србију. Запослио се као радник у државној фабрици муниције у Београду гдје је радио двије године. Послије тога вратио се у Русију и у граду Одеси запослио се као бравар у фабрици. Вијест о херцеговачком устанку затекла га је у мјесту Конотопу као бравара. Одмах је напустио посао и отпутовао у Херцеговину. „У редовима устаника Долматов се храбро борио са Турцима. 18. децембра 1875. године био је тешко рањен и, не опоравивши се од рана, вратио се у строј. Кроз мјесец дана, 20. јануара 1875. године, Долматов је погинуо”.

На крају треба напоменути да се Долматов бавио новинарством. Радове је објављивао у листу *Русское слово*. Његови чланци су излазили под насловом „Неријешени проблеми”.

Васо Чубриловић је мишљења да је Долматов погинуо у Босни.

Ходко, „Василек” Лепешинскиј, Емељанов

Демократски кругови у Украјини са задовољством су примили вијест о херцеговачком устанку. Убрзо су основали одборе за слање добровољаца. Сматра се да су први добровољци пошли из Кијева, и то: Ходко, „Василек” Лепешинскиј и Емељанов с којима је пошло још пет добровољаца. Емељанов је био студент медицине Универзитета у Кијеву. Ова група добровољаца дошла је преко Аустрије у Херцеговину и ступила у одред Пека Павловића. Њихов долазак, као што је већ речено, изазвао је одушевљење. Послије неколико дана учествовали су у борби против Турака.

В. Јановскиј

Доброволац В. Јановскиј је Украјинац, официр у оставци и бивши полтавски спахија. И он се налазио у одреду Пека Павловића. Својим средствима издржавао је један мањи одред добровољаца у Херцеговини за који је купио оружје у Трсту.

Јанковскиј је био дописник листа *Правда*. Дописе је слао са херцеговачког бојишта потписујући се понекад иницијалом В.

Теофан Василевскиј

Теофан Василевски је 20-годишњи младић из украјинског града Кијева. Потиче из племићке породице из Кијевске губерније. Послије завршене семинарије студирао је на Технолошком факултету у Кијеву и Одеси. За њега П. А. Васиљчиков каже да је био „прави тип нихилисте” и храбар доброволац. Налазио се

у одреду Пека Павловића у својству ађутанта. У Херцеговину је дошао у јесен 1875. године.

У Љвовској државној народној библиотеци – Одељење за рукописе – чува се писмо Теофана Василевског, постало 1/13. децембра 1875. из Бањана (Херцеговина). Писмо је упутио редакцији листа *Правда* које, из нама непознатих разлога, није објављено. У писму, између осталог, Василевскиј пише: „Ја сам сада у одреду Пека Павловића, као доктор за рањенике; овај посао обављам од скоро. Још нијесмо пошли у зимски стан, али ћемо кроз десет дана”.

У ствари Василевскиј је стицајем околности вршио и санитарску дужност. На име, није било медицинског особља које би указивало помоћ рањеним устаницима. У таквој ситуацији пет добровољаца (три Руса и два Србина који су такође дошли из Русије) примило се да превијају рањенике.

Василевскиј је био дописник листа *Правда*. Текстове је потписивао иницијалом Б и псеудонимом Софрон Курт. Дописе је слао из Херцег-Новог, Грахова и мјеста Сверчуге (?). Писао је о борбама у рејону ријеке Требишњице, Радован Ждријела и Глухе Смокве. Описао је погибију војводе Максима Баћевића итд. Према оцјени аутора М. Ј. Голберга Василевскиј је догађаје на Балкану оцјењивао с позиција револуционара демократе. Дубоко је осјећао национално-ослободилачку борбу Јужних Словена. Сматрао је да борбе у Босни и Херцеговини треба да прерасту у борбу за социјално ослобођење, односно у револуцију демократског духа. Истовремено Голберг тврди да је Василевскиј оставио најљепше успомене у Херцеговини.

Баратинскиј

За добровољца Баратинског кажу да је био „политичар мислилац”. Већ је био у зрелим годинама када је 1875. дошао у Херцеговину. Том приликом је са собом донио нацрт устава о будућем уређењу Босне и Херцеговине, тј. када ове земље постану слободне. Нијесам наишао на податак који би говорио о томе да ли је ко помогао Баратинском у састављању овог доку-

мента. Бартинскиј је свакако био убијеђен да ће се борба у Босни и Херцеговини завршити побједом устаника када ће ове земље бити национално ослобођене. Баратинскиј је дошао из Русије на Цетиње одакле је под врло тешким условима, трпећи разне невоље, путовао у Херцеговину и посетио све логоре вођа херцеговачког устанка. Упознао их је са пројектом устава. Међутим, војводе нијесу показале неко посебно интересовање, што је на Баратинског неповољно утицало. Равнодушан став војвода нијесу одобрили ни други руски добровољци. Изгледа да је једино добровољац Васиљчиков нашао оправдање за такав став херцеговачког руководства. По његовом мишљењу војводе су још прије доласка Баратинског у мислима разрадили концепцију о будућем уређењу Босне и Херцеговине.

Ф. В. Костјурин

Добровољац Костјурин је припадао револуционарној руској организацији народњака. У Херцеговину је дошао из Кијева са седам добровољаца. Путовали су преко Аустрије. Распоређени су у одред војводе П. Павловића. Били су „топло примљени”. Учествовали су у јуришима на Турке.

Костјурин је описао извођење ратних операција од стране херцеговачких устаника. С обзиром да текст о начину ратовања садржи неке елементе по којима се може добити представа о томе због чега су руски добровољци релативно рано напуштали херцеговачко бојиште, биће цитиран при крају овог рада. После повратка у Русију Костјурин је због револуционарне активности осуђен на робију.

П. А. Монтеверде

Добровољац П. А. Монтеверде је руски пуковник у оставци. Налазио се у одреду Пека Павловића. Служио се псеудонимом Петар Петров. Њемачки војни историчар Фридрих Вилхелм Ристов (Rustow) (1821-1878) у свом дјелу *Воина в Турци в 1875 и в 1876. годах*. СПб 1876 ВЗН I стр. 98. каже да се међу словен-

*Херцеговачки устаници у очекивању наређења за покрет
(цртеж дописника The Illustrated London News)*

ским устаницима појавио „образован војник који је био нека врста начелника у главном штабу. Представљао се ко де Монтеверде; кажу да је то руски официр Попов”.

Монтеверде је био дописник руског листа *Русскиѐ мир* и француских листова.

Када је руски дипломатски чиновник Гаврило Веселитскиј Божидарович 1875. године дошао из Париза у Дубровник, односно на Цетиње, трудио се, између осталог, да се укаже помоћ рањеницима у Херцеговини, који су страдали и умирали без лекарске помоћи. Међутим, било је врло тешко остварити ову замисао. Наступило је невријеме тако да је горња Херцеговина била под снијегом. Турске страже на подручју Херцеговине биле су честе и на малом одстојању, тако да је човјеку било готово немогуће између њих проћи непримијећен. На тај тешки и опасан пут одлучио се храбри добровољац Монтеверде. Будући да је често крстарио по Херцеговини добро је познавао терен и, тако рећи, стазе и богазе. Веселитскиј му је ради указивања помоћи рањеницима, дао пољску апотеку. Послије пет дана напорног и по живот опасног путовања Монтеверде је стигао у Муратовицу – у мјесто на којем се почетком новембра 1875. тј. прије његова доласка, одиграла крвава борба између устаника и турске војске. Смрзнути лешеве били су по бојишту. Рањенике за четрнаест дана, колико је прошло од битке на Муратовици, нико није превијао. Сада када је дошао Монтеверде из добровољачког одреда који се налазио ту на лицу мјеста пријавили су се пет добровољаца који ће у својству болничара указивати санитетску помоћ рањеницима. Међу њима су три Руса: Теофан Василевскиј (о којем је већ било ријечи), Николај Русов и Стефан Волосовскиј и два Србина добровољаца који су дошли из Русије: Василиј Пиперин (Пипер) и Љубомир Милосављевић. Они су превијали рањенике и према потреби транспортовали их за Црну Гору, гдје се настављало болничко лијечење. У ствари ово је прва санитетска помоћ рањеним устаницима у Херцеговини, и то захваљујући на првом мјесту Монтевердеу и Гаврилу В. Божидаревичу.

Монтеверде је присуствовао састанку вођа херцеговачког устанка с аустријским генералом Гаврилом Родићем, гувернером Далмације, одржаном у Суторини од 23. до 26. марта 1876. (стари кал.) у својству тумача, а вјероватно и дописника.

Монтеверде је формирао неку врсту артиљеријског одреда од Корзиканаца и Срба. Артиљеријско оружје куповао је од добровољних прилога скупљених у Русији. На његову адресу сти-зали су топови из Русије за наоружање устаника.

Евгениј Максимов и Савељев

Штапски коњички капетан 13. гусарског Нарвског пука Евгениј Максимов од септембра 1875. до априла 1876. ратовао је у Херцеговини.

Он и руски официри: Савељев и Далматов, о коме је већ било ријечи, посљедњих мјесеци 1875. кретали су се и по Босни, Србији и „српским градовим под Аустријом”. Руски конзул у Београду Карцов обавијестио је своју владу да се ова група официра спрема да се врати у Русију ради врбовања добровољаца за херцеговачки устанак. Цар Александар је ове официре већ био огласио за емигранте. Руска полиција је строго пазила на њихов повратак. „Али и поред свих предострожности Максимов је успио да у априлу 1876. дође у Русију и врбује младе људе за добровољце у Херцеговини, Босни и Бугарској.

Кузминскиј

У октобру 1875. упутио се у Херцеговину одред добровољаца од 15 људи. У његовом саставу налазили су се: Кузминскиј, Головин, Саврасов – официри коњичке гарде.

Кузминскиј је туркестански капетан. Хроничар за њега каже да је био „познат по својој храбрости”.

Кузминскиј је у Херцеговину дошао из Париза, гдје се налазио на одсуству. Дошао је против одлуке своје владе која је будно пратила слична путовања и пријетила да ће овакве официре прекомандовати у санитарску службу, односно одред. Због та-

квог става владе више особа одустало је од своје намјере да иду у Херцеговину.

Николај Русов

Доброволац Русов је бивши руски официр. У Кијеву је оставио жену и дијете и дошао у Херцеговину. Налазио се у одреду Лазара Сочице, гдје је уживао добар глас. Совјетски аутор Н. Н. Јаковљев каже да су с Русовом у Херцеговину дошла још 2-3 руска официра који су били на одсуству или у оставци. Али на жалост, не наводи њихова имена.

Приликом излагања о добровољцу Монтевердеу речено је да је Николај Русов вршио и дужност болничара на херцеговачком бојишту.

Головин

Головин је млади коњички гардијски официр. Под утицајем догађаја у Херцеговини дао је оставку на официрски чин у руској војсци и као доброволац дошао код нас. Трудио се да убједи устанике да треба прекинути „ратне грозоте”.

Вјероватно да је ријеч о обустављању начина ратовања – рубљење глава и кидање носева.

Саврасов, Ебергардт

Руски официри Саврасов и Ебергардт су такође дошли као добровољци у Херцеговину. Али у литератури коју сам имао на располагању никаквих других података о њима нијесам нашао.

Стефан Волосовскиј

У одреду војводе Лазара Сочице налазио се и руски доброволац Стефан Волосовскиј. И Волосовскиј је као и његови земљаци добровољци, Василевскиј и Русов, поред борбених зада-

така, вршио и санитарску дужност – превијање рањених херцеговачких устаника.

Иван Дебагориј – Мокриевич, Вл. Дебоагориј – Мокриевич, Орест Габелъ, Енкуватов

Ови руски добровољци су, као што је већ напоменуто, дошли из Кијева и Одесе заслугом добровољца Михаила Петровића Сажина. Наиме, он их је, док се налазио у Паризу, писмом позвао да иду у Херцеговину да као добровољци ступе у устаничке одреде. Сажин није знао да ли су се одазвали његовом позиву прије него што се вратио из Херцеговине у Швајцарску, гдје су и они стигли приликом повратка из Херцеговине.

С. Ф. Шарапов

Добровољац С. Ф. Шарапов је руски војни инжињер. Он се није налазио у херцеговачким, већ у босанским устаничким одредима, што наводи и Васо Чубриловић. И још додаје да је Шарапов био руски новинар, касније уредник часописа „Рускоје дјело”. И ништа више.

Но и поред тога што овај добровољац није био, колико се може видјети из литературе која ми је при руци, у Херцеговини, мишљења сам да ће истраживачу добро доћи неки подаци о Шарапову до којих је дошао аутор ових редака. Тим прије што се често у штампи доводе у везу устанак у Херцеговини и Босни, иако су се посебно развијали. Осим тога, мало је вјероватно да ће истраживач посебно проучавати руске добровољце у Босни с обзиром да их је, како констатује В. Чубриловић, било врло мало. Свега три.

Шарапов се у почетку налазио у одреду Лазара Миодраговића, вође босанских устаника. Миодраговић је био војвођански Србин. Заједно са Миодраговићем израдио је ратни план о заузимању турског града Приједора.

Када је Миодраговић напустио одред Шарапов је прешао у одред попа Ђока Карана, гдје му је повјерено да руководи топом и с два топовска постоља.

Шарапов је уживао велики углед међу устаницима у одреду. То се може установити на основу тога што га устаници моле да се у име њихово обраћа организацијама за помоћ. Наиме, устаници су, између осталог, оскудијевали у оружју и новцу. Замолили су Шарапова да се у име њихово обрати хрватском Главном одбору за помагање устанка, чије се сједиште налазило у Загребу, за помоћ. Међутим, Одбор није изашао у сусрет Шараповој молби, односно молби устаника.

Другом приликом одред је замолио Шарапова да се обрати Ђузепу Гарибалдију, који се налазио на челу италијанског покрета за помагање устаницима да за потребе устаника купи топове.

За добровољца Грјачова, на жалост, нијесам успио пронаћи податке о томе у којим је добровољачким јединицама био. Једино, као што је већ напоменуто, зна се да је са добровољцем Клеменцом пошао из Београда на Цетиње гдје су заједно стигли, и то пјешке.

„Малорус”

„МАЛОРУС” је надимак који су херцеговачки устаници дали једном руском добровољцу. На жалост, ни до данас није познато његово право име. Међутим, од свих руских добровољаца који су учествовали у херцеговачком устанку 1875. највише је он дао података о овоме бурном периоду.

„Малорус” је приликом боравка у Херцеговини водио хролошке биљешке које је у рукопису предао руском добровољцу у херцеговачком устанку 1875. Теофану Василевском (познат под псеудонимом Софрон Курт) приликом сусрета, мислим у Београду, пошто су напустили Херцеговину. Василевскиј за живота није успио, из мени непознатих разлога, да објави овај рукопис. Умјесто њега то је 1905. учинио Иван Франко. Он је на украјинском језику те године у граду Львову објавио књигу *„Записи украјинца в побуту мих полудневними славјанами.”*

Аутор књиге је, у ствари, „Малорус”. Једно поглавље књиге (која има више од 200 страна) од три (колико их има) посвећено је догађајима у Херцеговини у периоду херцеговачког устанка 1875-1878.

Досад нијесам имао прилике да видим да су се наши историографи користили овим извором за проучавање херцеговачког устанка.

„Малорус” је 1875. (почетком мјесеца ...) био у Риму одакле је отпутовао пјешке – у херцеговачким опанцима – у Херцеговину, и то у село које он назива Брусци, а које ја нијесам пронашао на картама Херцеговине, из периода до 1859. године. На том путу који је трајао неколико дана „Малорус” је имао доста неприлика. Ненавикнут на херцеговачку обућу и наше врлетне стазе добио је пликове на ногама што га је јако бољело, пекло, мучило. Трпио је и глад и жеђ. Жали се на црногорског секретара – официра Врбицу да му једном приликом није дао воде, које, истина, није било довољно.

Међутим, истиче пажњу и дарежљивост према њему једне групе заробљених Турака против којих је и он дошао у Херцеговину да се бори. Турци су били заробљени заједно са таином који су гонили за турску војску. Иако руски добровољац није тражио, они су му давали довољне количине хране коју он није имао.

Све до сусрета са војводом Пеком Павловићем у селу Брусци (у ствари он је ишао код Пека Павловића) добровољац „Малорус” није имао пријатних доживљаја. Чак је имао доста неприлика у току путовања од Рисна до штаба поменутог војводе.

„Малорус” прича да га је Павловић љубазно и културно дочекао. Приликом њихова сусрета Пеко се налазио заједно са неколико главара у једној сеоској кући у селу званом Брусци. Када је „Малорус” ушао у кућу војвода је устао, с њим се љубазно поздравио дајући му мјесто поред њега да сједне.

Добровољац истиче да га је Павловић неколико пута својим снажним рукама пригрлио понављајући ријечи: „А, Рус, Рус”.

Пеко, очигледно, не знајући ни руски ни украјински језик на овај начин је изражавао своју љубав и радост што у својем

одреду устаника види још једног руског добровољца, чије је присуство била јака морална помоћ за херцеговачке устанике.

Лично учествујући у борбама, „Малорус” изнио је доста корисних података о крвавим сукобима устаника и Црногораца с Турцима на Муратовици, код Плевне, на Равну, на Шубатића кули, Крсцу, Глухој Смокви, Радован Ждријелу, под Никшићем, на простору између Горанског и Метохије итд.

„Малорус” је имао прилике да се сусрете са херцеговачким и црногорским главарима. О неким је изрекао врло оштар суд и тако рећи тешке ријечи. Посебно негативно говори о попу Мињи Радоњићу с којим се видио у селу званом Коњско и војводи Богдану Зимоњићу. О посљедњем дословно каже: „Колико је год Зимоњић био висок и здрав човјек толико је био слаб карактер” (стр. 103).

Није искључено да се Зимоњић нешто замјерио овом добровољцу када га је овако оцрнио. Јер има руских добровољаца, међу којима се истиче Атанасије Васиљевић Васиљев, који су рекли све најљепше о војводи Богдану.

Такође, „Малорус” оштро критикује политичку игру црногорског књаза Николе око Херцеговине и другог.

Нема сумње да излагање „Малоруса” у књизи коју смо поменули захтијевају дубљи и оштрији осврт уз критичку анализу, што овом приликом није могућно учинити. Тим прије, што је ријеч о једном важном документу за историографију херцеговачког устанка 1875.

Гејслер, Р. Циклинскиј, Кирпичев, Деминцкиј, И. Семенов, С. Семенов, Иљухин, Матјак, Жељезнов, Шајурскиј, Јашке

Руски добровољци – официри и редови – артиљеријски капетан Гејслер, артиљеријски капетар Р. Циклинскиј, војни инжењер капетан Шајурскиј, наредник Кирпичев, подофицир Јашке и редови: Деминцкиј, С. Семенов, И. Семенов, Иљухин, Матјак и Жељезнов нијесу били припадници херцеговачких устаничких јединица, али су се храбро борили са Турцима приликом заузимања херцеговачких градова: Никшића, Билеће и других мјеста

*Херцеговачки устаници у засједи
(цртеж Ф. Кикереца)*

од стране црногорске војске. И с обзиром на тако важну историјску чињеницу мишљења сам да и њихова имена треба унијети у овај рад.

Ова група руских официра и редова прије напада црногорске војске на Никшић и Билећу обучавала је у Црној Гори црногорске војнике у руковању оружјем добијеним из Русије, после чега су заједно са црногорском војском учествовали у крвавим борбама са Турцима, све до краја рата. Учествовали су приликом заузимања Никшића, Билеће и тврђава такозваног Душког кланца и Суторине.

У борбама приликом освајања Никшића, капетан Гејслер је руководио одредом који је имао задатак да уништи артиљеријска гнијезда на тврђави око Никшића. Свој задатак су и Гејслер и одред часно извршили.

Капетан Циклинскиј је такође командовао одредом који је рушио куле на тврђави, од чијег су се прецизног гађања куле рушиле. Циклинскиј је такође руководио борбом приликом освајања утврђења Душки кланца.

При заузимању Билеће заједно са црногорском војском учествовао је руски војни инжињер, капетан Шајурскиј и подофицир Јашке, припадник инжињерске јединице, у рушењу тврђава и освајању града.

У почетку овог рада напоменуто је да у руске добровоље треба уврстити и оне Русе који нијесу учествовали у устаничким редовима, али је њихова мисија и активност везана за херцеговачки устанак 1875. Наиме, они су добровољно, у име руских хуманитарних организација, дошли у наше крајеве и, с обзиром на повјерену им мисију, посредно или непосредно помагали устаничку борбу. Неки су на дипломатском пољу доказивали оправданост устанка, залагали се за аутономије Босне и Херцеговине; помагали устанак новцем, оружјем и другим средствима; лијечили рањене и болесне борце, ублажавали патње херцеговачког народа у периоду устанка итд. И с обзиром на њихово дјело ови добровољци заслужују пажњу и осврт као и они Руси који су заједно са устаницима учествовали у оружаном борби против Турака.

Гаврило Веселитскиј Божидарович

За Гаврила Веселитског Божидаровича историограф Васо Чубриловић каже да је био „повјерљива личност руске владе и словенофилског комитета” додајући уз то да је помагао усташе: храном, одјелом и осталим потребама. Овом оцјеном наш угледни научник истовремено је, ненамјерно, Божидаровичу одредио мјесто и у овом тексту.

Веселитскиј се школовао у руском Пажевском корпусу и Хајделбергу. Једно вријеме служио је у гарди и Министарству спољних послова као руски дипломатски чиновник. Претежно је живио у иностранству бавећи се новинарством.

Веселитскиј је као члан „Међународног одбора за помагање устаницима” (основан у Паризу 16/28. августа 1875) 17/29 августа 1875. отпутовао из Париза у Далмацију, односно у Црну Гору да проучи положај херцеговачког избјеглог становништва. Свесрдно се ангажовао на помагању избјеглица. Обраћао се „на све стране” тражећи помоћ за њих. Отворио је болницу у Рисну и Херцег-Новом за рањене устанике, а за избјеглу херцеговачку дјецу оновну школу у Дубровнику. Прва санитетска помоћ рањеним устаницима у Херцеговини указана је његовим залагањем, и то онда када је руски добровољац, пуковник Монтеверде дошао у Муратовицу крајем новембра 1875. као нека врста мисионара Гаврила В. Божидаровича.

Веселитскиј је у јануару 1876. путовао у Петроград и Москву да тражи помоћ за устанике и избјегло становништво. Поводом његова доласка у Москви је 17. јануара 1876. (у московском Политехничком институту) Словенски добротворни комитет одржао ванредну сједницу. Том приликом Веселитскиј је одржао подуже предавање о трагичној судбини херцеговачког становништва. Предавање је одржао и у Петрограду.

Према подацима које саопштава совјетски аутор С. А Никитин Веселитскиј је од Петроградског комитета добио на име помоћи за херцеговачко становништво, а изгледа и за устанике, 60 хиљада рубаља, а од Московског комитета 30 хиљада. За те

новце могло се купити двије хиљаде пушака и три милиона метака, тврди С. А. Никитин. Када се Веселитскиј вратио из Русије у Црну Гору наговијестио је да ће устаници ускоро добити: пушке, топове, муницију и брашно. Овај податак говори да је Веселитскиј своју мисију у Русији искористио за прикупљање помоћи и за херцеговачке устанике. Такође је помагао и босанске устанике. Васо Чубриловић каже да је Веселитскиј „дао у прољеће 1876. босанским усташама као помоћ 15.000 форинти”.

Да се истраживач не би нашао у недоумици о висини новца који је Веселитскиј у Русији добио на име помоћи за херцеговачко становништво, напомињем да се податак који наводи совјетски аутор Н. Н. Јаковљев не слаже са горњим податком. Наиме, Јаковљев каже да је Веселитскиј добио 50 хиљада рубаља, а не 90 како тврди аутор Никитин. Податак је Никитин објавио двије године касније од Јаковљева и свакако користио извор који Јаковљев није имао при руци.

Веселитскога је у време његова боравка у Русији (јануар 1876) примио у аудијенцију руски министар вањских послова Александар Михајлович Горчаков (1798-1883) и водио с њих разговор о херцеговачким устаницима и проблемима у Херцеговини. Њихови ставови о устанку и устаницима као и о судбини Босне и Херцеговине били су различити. Док је Веселитскиј заступао принцип да Босни и Херцеговини треба дати аутономију, Горчаков је инсистирао на ноти аустријског министра вањских послова барона Андрашија у којој није било ни ријечи о самоуправи ових земаља. Веселитскиј је у исто вријеме упозорио Горчакова да устаници без чисте рачунице и гаранције неће положити оружје.

Послије разговора у току којег је дошло до неких приближавања у гледиштима, али не о кључном проблему, Горчаков предлаже Веселитском:

„Вратите се к њима (устаницима – Ј. Ј.) што прије и изложите им ово што сам сада вама изнио – важност заштите коју ће наћи код великих држава које су им наклоњене и опасност због њихове даље упорности која ће их лишити ове заштите и кори-

сти. Потрудите се да приме ове реформе и да се покоре вољи Европе”.

Међутим, Веселитскиј од свога става о Босни и Херцеговини није одступао. Када се вратио из Русије присуствовао је 20. марта 1876. састанку херцеговачких главара у Грахову и приликом одржаног говора дао им инструкције „како да се држе на састанку” у Суторини.

Веселитскиј је присуствовао од 23. до 26. марта 1876. састанку у Суторини и том приликом саопштио жеље свога министра Горчакова, додајући да се он с њима не слаже. „Лично сам помагао и увијек ћу помагати (устаницима – Ј. Ј.) у борби”, изјавио је Веселитскиј. О његовој дипломатској мисији коју су му повјериле три царске владе биће ријечи другом приликом.

Руски санитарски одред састављен од добровољаца

Тежак положај рањених устаника у Херцеговини чији се број сваког дана повећавао, захтијевао је хитну љекарску помоћ. Међутим, санитарске службе на херцеговачком бојишту готово није постојало услјед недостатка медицинског особља. Словенски добротворни одред у Петрограду, Руски црвени крст и Друштво за старање о рањеним и болесним војницима ријешили су да пошаљу санитарски одред у Црну Гору који ће лијечити рањене и болесне Херцеговце. Јавио се толико велики број добровољаца да су се могле формирати 2-3 санитарске екипе. Међутим, образован је само један одред у који су ушла четири љекара: Алишевскиј, Коваљевскиј, Жужукин и Богојављенскиј; десет медицинских сестара, међу којима: Е. П. Карцова, Е. Корољева, У. Корољева, М. Кочкина, Попова, Сципура, Терпиловскаја, Харламова и Надеждина. Помоћно особље формирано је од студената медицинско-хируршке клинике. Члан Петроградског добротворног одбора, кнез П. А. Васиљчиков, изабран је за руководиоца одреда и истовремено ће имати функцију представника Добротворног одбора и Црвеног крста. За његова помоћника одређен је Г. О. Бабриков, а за секретара Н. Н. Трегубов..

Одред, снабдјевен довољном количином санитетског материјала и новцем, кренуо је на пут 15. децембра 1875. године. Крајем децембра одред је стигао у Дубровник. Ту су отворили болницу за рањене и болесне устанике у којој су остали на раду љекар Богојављевскиј и сестре Терпиловскаја и Надеждина. Остали чланови санитетског одреда распоређени су по болницама у Црној Гори које су отворене још раније за лијечење херцеговачких рањеника (Цетиње, Грахово, Жупа, Андријевица, Шавник).

Нешто касније дошао је добровољац Полисадов, млади руски љекар који је, часно вршећи своју дужност, изгубио живот. На Грахову је лијечио херцеговачке избјеглице обољеле од тифуса. Заразивши се овом опаком болешћу умро је 1876. године. Полисадов је сахрањен поред цркве на Грахову.

П. А. Васиљчиков

Добровољац кнез П. А. Васиљчиков је, као што је већ напоменуто, у својству руководиоца руског санитетског одреда и члана Словенског добротворног одбора у Петрограду, односно Руског црвеног крста стигао у Дубровник у децембру 1875, а на Цетиње у јануару 1876. По доласку на Цетиње изабран је за члан Добротворног одбора за расподјелу добровољних прилога добијених из Русије. С обзиром да је Васиљчиков имао титулу „кнез” Херцеговци и Црногорци су вјеровали да је утицајна политичка личност у Русији и агент руске владе. Као таквом обрађали су му се и једни и други за помоћ, тражећи понекад од њега и оно што он није био у могућности испунити. У Дубровнику и Цетињу од њега су тражили да помогне херцеговачке устанике и новцем и оружјем. Одбор на Цетињу од њега је захтијевао да новац добијен из Русије на име помоћи херцеговачким избјеглицама даје за издржавање устаника и италијанских добровољаца – гарибалдинаца. Обраћао му се чак и књаз Никола да херцеговачке устанике новчано помогне. Међутим, Васиљчиков се строго придржавао овлашћења која је приликом одласка из Петрограда добио од Добротворног одбора и Црвеног крста: пома-

гање херцеговачким избјеглицама, издржавање санитетског одреда и набавка санитетског материјала. Другим ријечима, он је новац трошио у намјенске сврхе. Васиљчиков је сматрао да би компромитовао Руски црвени крст уколико би се умијешао у херцеговачки устанак. Таквим ставом изазвао је против себе негодовање и Херцеговаца и Црногораца.

Већ прве сједнице Одбора у којему је био потпредсједник задале су му главобољу. Јер, с обзиром на проблеме којима се Одбор бавио, Васиљчикову је изгледало као да је члан „устаничког одбора”, а не Добротворног одбора за помагање херцеговачких избјеглица. Одбор је и поред тога што се Васиљчиков није слагао један дио новца намијењен за избјеглице давао за потребе устаника, правдајући тај расход фиктивним рачунима. Због таквог пословања Васиљчиков је послје мјесец и по дана по доласку на Цетиње дао оставку на чланство у Одбору, која гласи:

„Друштво Црвеног крста у Русији као и свуда у свијету, не смије занимати се политиком. Цетињски комитет по свом позиву принуђен је потпомагати буну у Херцеговини. Сљедствено он је једна више политичка, него хуманитарна установа. Друштва Црвеног крста имају искључиво једну задаћу, његовати болне и рањене без обзира на вјеру и народност који падају на бојним пољима у ратовима или бунама”.

У мјесецу мају 1876. Васиљчиков се вратио у Русију.

Атанасије Васиљевич Васиљев

Атанасије Васиљевич је као делегат Словенског добротворног одбора у Петрограду дошао у Дубровник 4. јануара 1878, а 4. фебруара 1878. на Цетиње. Црну Гору је напустио 1. јуна 1878. године. У том релативно кратком периоду много је учинио на помагању херцеговачког становништва и устаника Босне и Херцеговине. Отварао је школе и домове за њихову дјецу. Указивао је помоћ и школама отвореним за њих прије његова доласка. Васиљевич је имао високо мишљење о Херцеговцима. „Херцеговци су предусретљиви и гостољубиви; готово сваки од њих је пјесник у души и оратор. Херцеговци су патриоти у најширем општесловенском смислу. И ето, овај високо надарени,

поштени, пожртвовани, храбри и несебичан народ, народ искрено одан општој ствари Словенства, народ који од Косова до данас непрестано ратује за ослобођење отаџбине, је непрестано играчка у рукама сусједа”, истиче Атанасије Васиљевич.

Васиљевич се лично познавао са свим херцеговачким вођама, осим са војводом Лазаром Сочицом. Велики пријатељ био је са војводом Богданом Зимоњићем, а с његовим сином Стеваном био је побратим. Свакако да његово познанство и чести сусрети с херцеговачким главарима нијесу били израз обичне куртоазije. Политички разлози, наравно, играли су једну од главних улога, због чега га је Аустрија, и то не без разлога, оптуживала. Атанасије Васиљевич је у мају 1878. присуствовао на скупштини херцеговачких главара у Грахову када су издали протест против уласка Аустрије у Херцеговину. „Овај протест, повраћања Херцеговаца у завичај без Портине питања и сав рад на спремању херцеговачког отпора против аустријске окупације водио је Атанасије Васиљевич, словенофилски агент у Црној Гори. Он је наговарао Херцеговце да се мире са муслиманима и с њима заједно да иду против Аустрије”.

Према томе било је довољно разлога да аустроугарске власти буду убијеђене да у Црној Гори дјелује словенофилски комитет преко Васиљевича.

Васиљевич се и после повратка у Русију отворено изјашњавао против окупације Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске Монархије. У реферату одржаном 14. фебруара 1879. (на свечаној скупштини Словенског добротворног одбора у Петрограду) оштро је напао став аустријског генерала Стевана Јовановића намјесника Далмације, према устаницима и Аустрији која је, према његовој оцјени, ријешила да херцеговачко становништво умори глађу.

Овим завршавајући излагање о појединим добровољцима чији је долазак у Херцеговину, Далмацију и Црну Гору везан за херцеговачки устанак 1875 – 1878. године поставља се питање: који су мотиви утицали да руски добровољци – учесници у оружаном борбама – рано напуштају Херцеговину.

Узрока за такорећи њихово пријевремено напуштање херцеговачког бојишта – већ крајем 1875. – има више. У јесен 1875. борбе су почеле јењавати. Повремено су се водиле само чарке. Жестокe борбе и тако рећи фронтални ратни судари између устаничке и турске војске, према концепцијама устаничког командног апарата, требале су се обновити у прољеће 1876. Ни временске прилике у периоду јесен – зима 1875. нијесу биле наклоњене устаницима. Честе кише и снијег који је релативно рано покрио херцеговачка брда не само да су ометали борбу него су на руске добровољце негативно дјеловали.

На херцеговачке врлети – кршевита, стрма и висока брда – по којима су се борци морали пентрати и понекад борбу водити руски добровољци нијесу били навикли. Такве напоре није могао, као што смо видјели, издржати ни 24-годишњи добровољац Степњак – момак атлетске грађе.

Такође ни ноћни јуриши, а понекад и пљачке које су у то доба имале одређено мјесто у етици ратовања, као и сам начин ратовања нијесу одговарали представама руских добровољаца о револуционарном раду. „Сукоби су се сводили на то што су саборци Пека Павловића, скривајући се међу камењем, изненада као лавови, огромним скоковима нападали на Турке и, употријебивши јатагане, поново сакривали међу камењем, одлазећи брзим корацима у безопасно мјесто. Наши добровољци за такве операције показали су се, разумије се, потпуно неспремни”, изјављује руски добровољац Костјурин.

У периоду херцеговачког устанка још су владали сурови ратни обичаји, рубљење глава и кидање носова непријатељу. Књаз Никола је тек у мају 1876. године забранио сјечење глава.

За руске добровољце – људе школоване, васпитане у демократском духу и сасвим другим условима, за њих као народњаке, активисте и поборнике социјалистичке револуције – такав поступак према непријатељу био је не само несхватљив него и грозан. Добровољац Сажин био је изненађен када је у рукама младих устаника видио „вијенац” нанизан од турских носова. За њега је то био прије злочин него ратни трофеј или витештво, како су му то представили људи из околине.

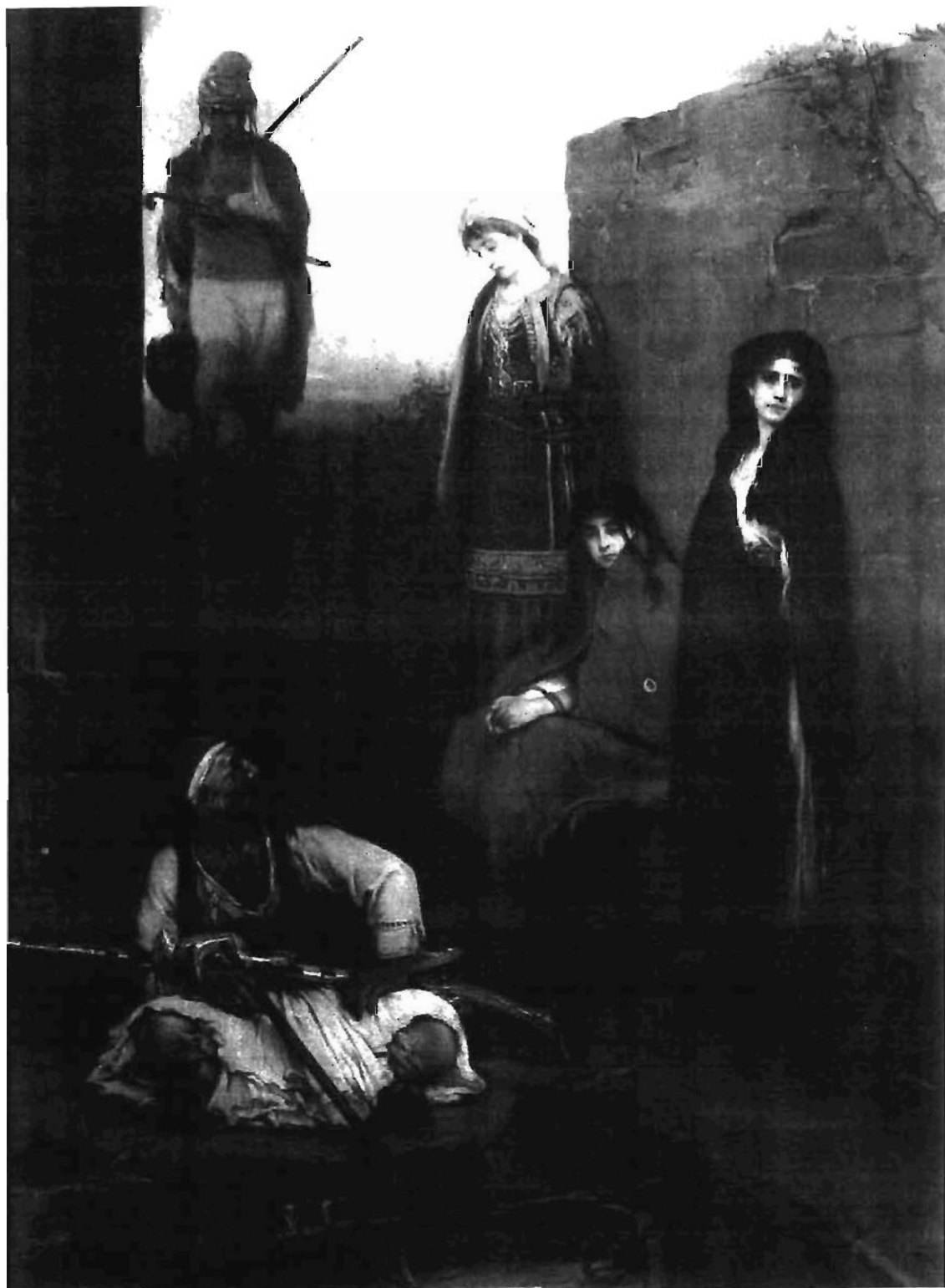
Руски добровољци нијесу равнодушно примили индиферентан став устаничког руководства према нацрту устава о будућем уређењу Босне и Херцеговине, који је донио добровољац Баратинскиј. Такође и неуспјех у погледу развоја социјално-револуционарне пропаганде међу устаницима, који су били заузети сталном борбом с непријатељем, добровољци нијесу примили лака срца.

Сви ови разлози утицали су на руске добровољце да релативно рано напуштају херцеговачко бојиште.

Међутим, потребно је нагласити да они нијесу напуштали крваво поприште као плашљивци. Руски добровољци су се храбро борили, пожртвовано вршили повјерене им дужности и часно напустили наш простор.

Ми се с дужним поштовањем и захвалношћу сјећамо руских и свих других добровољаца који су се борили за социјално и национално ослобођење наших народа у Босни и Херцеговини.

(Јован Јовановић: Учешће руских добровољаца у Херцеговачком устанку 1875–1878, *Међународни научни скуп поводом 100-годишњице устанака у Босни и Херцеговини, другим балканским земљама и Источној кризи 1875–1878*, Сарајево-Илица, 1-3. октобра 1975, том III, Сарајево, 1977, стр. 167 - 186)

Херцеговачко робље, Ј. Чермак

Грга Новак

ГАРИБАЛДИ И ХЕРЦЕГОВАЧКИ УСТАНАК

(...)

Кад се у Италији дознало право стање на Балканском полуострву, нашло се брзо одушевљених младића, који се бејаху решили да пођу устаницима и да им помогну у њиховој борби за слободу.

Гарибалди се све више заносио за борбу устаника, он, највећи херој уједињења Италије, најистакнутији поборник национализма, видео је у покрету на Балкану поновно оживелу борбу између народа који хоће своју сопствену слободу и господара, који му те слободе не да. Због тога се он импулсивно ставио на страну устаника против Турака.

По разним градовима Италије јављали се добровољци, спремни да пођу у Херцеговину међу устанике да се заједно с њима против Турака боре. Особито се истицао одбор у Венецији под председништвом Галија. Тај је одбор основан у сврху помагања рањених устаника и избеглих породица, спремао и одашиљао четнике у Херцеговину. У том раду поступао је он врло савесно. Према извештају аустријског конзула у Венецији од 22. септембра 1875. г. узимали су се за четнике само они, који би доказали да су служили под Гарибалдијем. Они, које би одбор примио, путовали су преко Далмације у Херцеговину без оружја, преобучени као надничари.

Симпатије и рад Гарибалдија осетили су дубоко херцеговачки устаници, он им је дао нове подстреке и они су видели да се

за њихову праведну ствар, уз лорда Расела и друге, заузима и великан талијанског народа не само речју и својим силним ауторитетом, него да, потакнути његовом жељом, долазе синови уједињене Италије да се заједно с њима боре у дивљим брдима Херцеговине. Они су сада гледали на њега са пуно вере, а њихова адреса, коју су му 27. августа 1875. г. управили, показује, с коликим су му се поуздањем обраћали. „Јурве четири је вијекова прошло – тако почима адреса – да нас турски јарам немило тлачи. Да народи пропасти могу као поједини људи, нас јаднијех херцеговачкијех хришћана, давно би већ нестало било трага и спомена! Повиједат Ти, ужасну повијест страшног нашег мучеништва не знамо!...”

Из усташке скупштине у Косијереву, на 27. августа. У име устале Херцеговине: Софроније Спремо, Ђорђе Радуловић, Вучко Вулетић, Јоко Ћуртовић, Михајло Гутић, Трипко Грубачић, Михајло Брстина”.

Гарибалдинци дошав међу устанике показаше одмах делом да нису то само онако мислили, него да се хоће да одлучно боре заједно с устаницима. У мало времена они су стекли симпатије и признање устаника. Један од устаника пише о том „Обзору” од 2. септембра 1875. ово: „Јунаштво је на ових странах управо поетично. Тко га не види, једва може да представи. То што се чита у „Црногорцу” и других наших листових, вјерујте, мање се каже него је. Добровољаца од многих страна јатомице придолази у помоћ, као на пир а не као на бојиште, и већ чисто видимо, да просвиећени свиет правду наше борбе уважава, које борцем двостручи храброст. *Гарибалдинаца је силесија, управ војска, све ваљаних, све изабраних. Боре се, као да би се борили за чаробну своју Италију; боре се као честити синови свете слободе, – као који потпуно схваћају узвишени значај ове животворне светиње. Па су у нашој сиромаштини стрпљиви, а с нашими су љубезни за дивоту, једном риечи, тако су, да морамо казати, е је Италија сретна и честита мајка. Слава Италији, која их соколи! Слава овако врлим заштитником свете слободе! Праведно је и захвалност хоће да овако кличемо”.*

Гарибалди је својим примером показивао Талијанима, како треба да помажу устанике. Он је у августу дао за устанике 100 лира, а његов син Меноти 50, а онда соколио непрестано оне, који су хтели да пођу у Херцеговину као четници.

Сам је владин „Il Diritto” забележио почетком септембра да, се у Риму сакупило много бивших гарибалдинаца, који ће до који дан отпутовати к осталима у Херцеговину. Међу њима је било и официра. Сви су ови ишли о свом трошку. „Стигла су писма од оних – каже „Diritto” – који су отишли са последњом отпремом, из којих се види, да су талијански добровољци примљени у редовима устаника са братском љубављу и са живим исказима захвалности”.

У допису, што га 6. октобра посла „Народном листу” из Клобучке планине један устаник, каже се: „Кад вам стигне ово писмо наша чета овдје већ добро уређена и многобројна, бит ће се окрварила с вјечним душманом крста и слободе. – Има овђе и ватрених Талијана и Црногораца и Далматинаца”.

У октобру 1875. године било је већ толико четника Талијана, да су, уз потпуно одобрење Љубибратића, уредили посебну чету. Вођа талијанских добровољаца бејаше конте Карло Фаела, а његов заменик Андреа Фракароли, син гласовитог миланског кипара.

У октобру је и Гарибалди одговорио на адресу, коју му бејашу послали херцеговачки устаници. Његов одговор гласи: „Браћи у Херцеговини и потлаченим племенима источне Европе! Турчин мора отићи у Брусу. Дошуљао се као вук и прешао Босфор, харао је, клао је и скврнио она красна племена, која нам дадоше Пелазге, који су били можда први просветитељи Европе. Он не сме данас више тлачити тај део света, који он држи у несрећи”.

Сјајан доказ свог јунаштва показали су гарибалдинци у боју на Зубцима 22. октобра, који бејаше један од најважнијих бојева, што су их устаници имали до овог времена с Турцима. Ту је Љубибратић са својом четом, „која се састојала од Херцеговаца и од мале, али храбре стране легије, састављене понајвише од Талијана, испуцавши барут, навалио голим сабљама на Турке, који забезекнути од толике смелости, почеше одмах да узмичу.

Ђузепе Гарибалди

Већ се узмак претварао у нередно бежање, кад надође са својом четом Пеко Павловић и претвори то бежање у потпуни пораз”.

Већ смо говорили о писму што га је римски одбор послао војводи Љубибратићу. То је тај одбор учинио приликом доставе Гарибалдијева писма, управљеног Љубибратићу и његовим друговима, под датумом, Рим 28. октобра 1875:

„Моји драги и славна пријатељи – пише им Гарибалди – Ви сте предузели себи мисију смелу, али лепу, поносну, свету, наиме мисију еманципације робова од најбруталнијег тиранства.

Ја вам завидим, и никад ми нису године биле толико тешке као данас, кад не могу да делим с вама погибел и славу. Већ сам се обратио свим племенима која крваре под османским јармом, и ја не сумњам да ћу видети где се придружују вашим заставама они који броје међу своје Леониде, Спартаке и Скендербеге.

Мислим да је ваше решење, да се борите и преко зиме, најбоље, *ваша је будућност*, а трули полумесец хита свом крају. Сваки човек, који није перверзан, сматраће вашу ствар својом, а

исто онако као што ћете се ви веселити славном свом тријумфу, веселиће се у њему – Ђузепе Гарибалди.

Три дана после овог писма, писао је Гарибалди, 31. октобра 1875. год. из Рима једном свом пријатељу у Трсту: „Драги мој... – каже он у том писму – *кад би остао само један четник у Херцеговини треба да га помажемо.* Надам се да ће Љубибратић и његови другови истрајати све до пролећа. *Ипак ваља радити за њих свом силом.* Кажите црногорским соколима да свет обожава њихово јунаштво. Поздравите их срдечно. – Увек Ваш – Ђ. Гарибалди”.

Почетком децембра 1875. год. посла Гарибалди свог побочника конта Вивалдија Пасква у Херцеговину. Вивалди је имао дугу конференцију са Љубибратићем а онда пође да проучи терен устаничке борбе.

После тога пошао је конте Вивалди на Цетиње. Из Цетиња јављао је „Народном листу” његов дописник, да се конте Вивалди враћа у Италију, да доведе на бојиште још 200 талијанских добровољаца.

Међутим је у Дубровнику уређивао француски капетан Барбије, прослављени четник који бејаше дигао у ваздух турску кулу на Пресједи, посебну чету на трошак француских патриота. До 15. децембра бејаше у ту интернационалну чету за борбу за слободу потлачених Југословена уписано 284 Француза, 390 Талијана, 53 Енглеза, 2 Американца, 1 Швед, 83 Грка и 22 Немца. Ови су се добровољци имали сви да нађу 1. марта 1876. год. на Суторини. Тог дана имала је да буде посвета и благослов заставе и свечана присега.

Гарибалди, увек настојећи да помогне устанак пратио је живо сваки покрет у Италији, који је за том цели ишао. Кад је сазнао да се у Фиренци образовао одбор под председништвом Пизинија, председника августинске братовштине, у сврху да сакупља приносе за подупирање босанско-херцеговачких рањеника, писао је Гарибалди Пизинију: „Драги мој Пизини! Не подвојих никада да се неће тај бедем слободе што породи Феруција, одазвати сужњима источне Европе, који сад ратују за своју златну слободу и независност. – Пошто млетачки „Темпо” тако

снажно брани ствар устаника, то Вас молим да му се обратите. Уз срдачни поздрав одбору вазда Ваш – Ћ. Гарибалди”.

Већ смо споменули, како је турски амбасадор у Риму интервенирао код талијанске владе да спречи оснивање одбора замагање рањених устаника и како није у томе код Висконти-Веносте успео. Интересантно је забележити да је управ и Аустро-Угарска била она, која је Турској давала податке о талијанским четницима и потицала је да због тога предузме кораке код талијанске владе. Гроф Зичи обавештавао је још у октобру 1875. године Сафвет-пашу о спремању добровољаца у Италији, који су имали да пођу у Херцеговину. Он га је уверавао сем тога да ће аустријска влада вратити натраг оне талијанске четнике, који би дошли у Далмацију да преко ње крену у Босну. Због тога је Сафвет-паша одавао преко Зичија своју благодарност аустроугарској влади, извештавајући је да је због тога већ предузео кораке код талијанске владе.

Колико је дејствовао Гарибалдијев рад на устанике види се најбоље из писма од 16. јануара 1876. год., у ком се војвода Мића Љубибратић опрашта од својих другова. У том писму каже Љубибратић и ово: „Племенитијех и храбријех добровољаца дође нам у помоћ са свију страна и у том општем покрету за љубав истине морам признати, да са задовољством видим уpletено моје име. – На послетку не могу премучати, да су ме ријечи, које је славни старац из Капрере више пута удостојао се управити на мене, храбрећи ме да се чврсто борим против незгодама, биле од неисказане утјехе у жалости срца мога”.

Интернационална добровољачка чета, која се формирала недалеко Ерцег-Новога бивала је непрестано већа. Дописник из Ерцег-Новога јавља 11. фебруара 1876. године задарском „Народном листу”, да ће до 15 дана она бројити 600 људи. „Добровољци Талијани – каже дописник – долазе сваким паробродом. Конте Вивалди стиче изврсно име у народу и јуначки удара на Турке”.

10. фебруара прошло је преко Задра за Ерцег-Нови, да пођу на херцеговачко бојиште 18 талијанских добровољаца из Ливорна под вођством мајора Згаралине. Та је чета носила писмо

генерала Гарибалдија кнезу Николи. Уреднику Народног листа изјавише ови добровољци да ће до који дан проћи још 150 добровољаца из Италије за херцеговачко бојиште.

Аустријска влада није дозволила овим добровољцима прелаз преко Далмације у Херцеговину, него их поврати натраг. Гарибалдијево писмо одузеше власти и послаше кнезу Николи.

Слична је судбина задесила и другу једну чету талијанских добровољаца. Њих шеснаесторица стигоше, без оружја, 16. фебруара у Дубровник на путу за Котор, да онда преко Црне Горе пођу у Херцеговину. Политичка власт присили их да се искрцају у Груж, саслуша их и осуди на изгон.

Још горе се десило једној чети од 10 талијанских добровољаца, који 19. фебруара стигоше у Дубровник. Њих је власт просто затворила у жандармеријски затвор. Згранути над таквим поступком аустријских власти, они управише молбу да им се дозволи да ступе у додир са бранитељем адвокатом др Лујом Маротијем у Дубровнику. Тој њиховој молби имамо да захвалимо да су нам се сачувала њихова имена. Они бејаху: Algise Đurović, Calcedonio Cantini, Alessandro Bortilloni, Dario Frediani, Giovanetto Cesare, Fabbri Fortunato, Corrado Anduovi, Giovanni Petracchi, Olinto Marchi, Andrea Cavinelli. Ови бејаху пуштени из затвора, а онда у пратњи стражара отпраћени за Трст, да буду онда повраћени у Италију. Путем им аустријске власти нису дозволиле да се искрцају ни у једном месту, у ком се пороброд задржавао.

20. фебруара приспеше паробродом у Задар на проласку за Црну Гору италијански добровољци: Manzini Giuseppe iz Pistoie, Pucini Cesare, Tarabugi Arnoldo, Bardini Aristide, Stefanini Carlo iz Livorna, Cattani Lodovico iz Bologne i Sormanni Alessandro iz Milana. Они имађаху сви уредне пасоше и довољно новца за храну, сви бејаху непорочни, а ипак их је аустријска полиција одмах на пароброду ухапсила и 21. фебруара отпратила преко Ријеке на талијанску границу. Сви њихови протести бејаху узалудни, јер је полиција имала налог од бечке владе да спречи пролаз талијанских добровољаца преко Далмације.

10. марта бејаху од аустријских власти заробљени близу Имотског, на турској територији: Љубибратић, Холандешкиња Маркус, талијански добровољци конте Фаела и Цезари, Љубибратићев секретар Паја Божић. Из Имотског их спроведоше преко Сиња, Сплита, Шибеника и Задра у Трст. Њихов пролаз кроз ове градове бејаше прави тријумф. Свугде их је народ одушевљено дочекивао, клицао им и обасипао их цвећем. У Солину се сакупио народ из целе околине и уз велико одушевљење поздрављао ове борце за своју слободу. На путу од Солина до Сплита бејаху праћени непрестаним поздравима и клицањем те певањем националних песама и вештачким ватрама. „Наша света ствар – тако пише дописник – Народном листу – славила је прави тријумф. Сплићани су чекали читава два дана, 13. и 14. марта, долазак Љубибратића, Маркусове, Фаеле, Цезарија и Петровића. 16. марта укрцаше се они на пароброд. Огромна маса од хиљада људи пратила их је на одласку, а онда се отиснуше многобројне лађице пуне најодличнијих грађана и госпођа да их допрате до пароброда, док је на обали огромна маса света ентузијастички поздрављала и клицала борцима за слободу. Слично славље доживјеше они у Шибенику, уз све могуће сметње аустријских власти. Пролаз пароброда мимо места: Првић, Водице, Тијесно, Муртер, Биоград на мору, Свети Филип и Јаков и Турањ бејаше праћен одушевљеним и великим овацијама народа, који је под заставама и певањем патриотских песама поздрављао своје миљенике. У Задру је велика маса народа чекала на пароброд, а кад је власт забранила пристанак пароброда уз обалу, пошла је депутација најодличнијих грађана на пароброд да их поздраве. 18. марта приспеше они у Трст дочекани и поздрављени од одушевљеног народа, премда је власт спречавала сваку манифестацију.

Било је и других згода, кад су Далматинци дочекивали са слављем и одушевљењем талијанске добровољце, уза све то што је аустријска влада ширила гласове, да је њих слао Рим да створе терен за освојење ових крајева од талијанске стране.

Почетком 1876. године спремали су талијански добровољци упад у Херцеговину са ушћа Неретве. Генерал Canzio, Baizzoni,

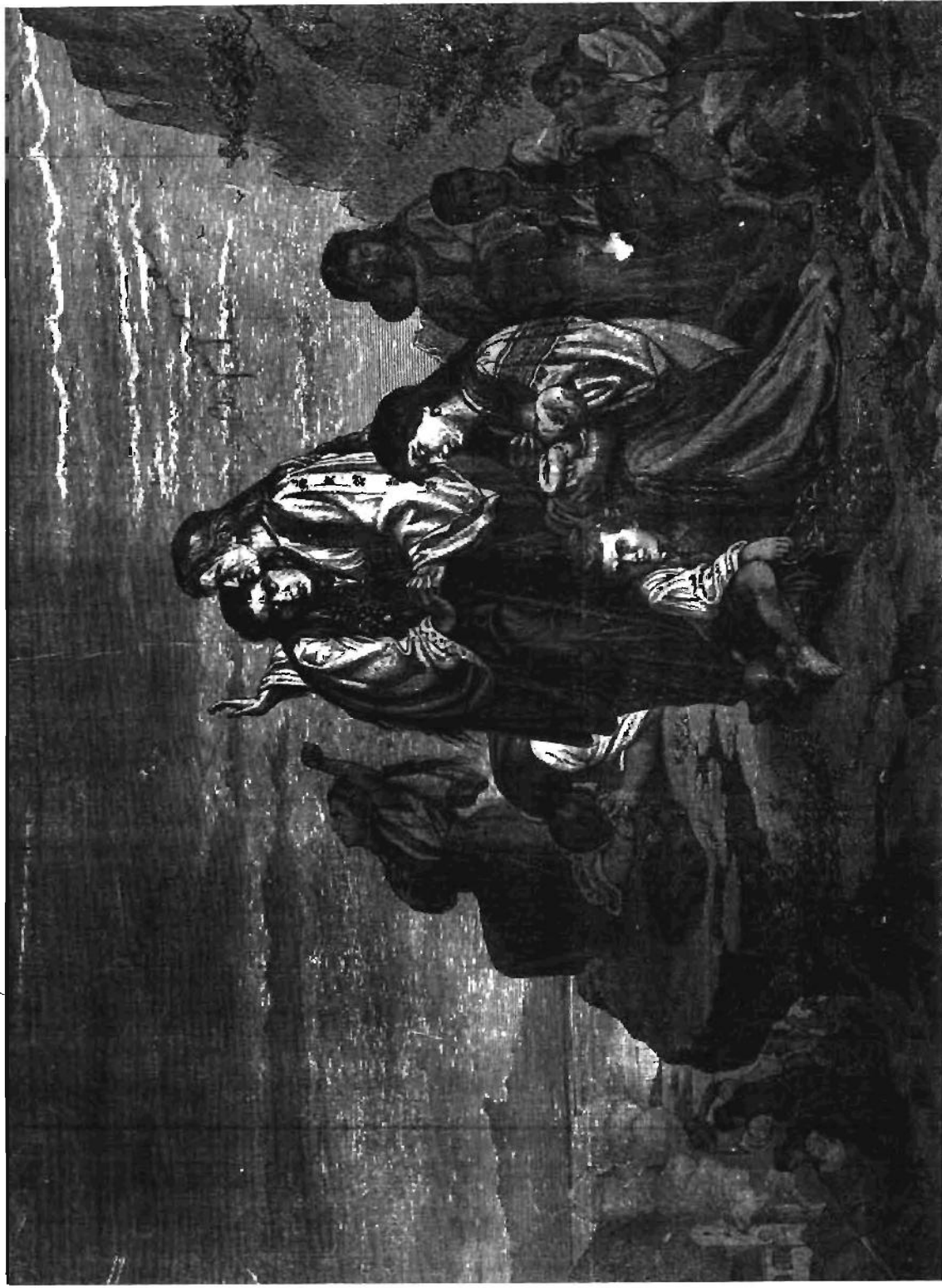
Seretti и још други Талијани спремаху у договору са неким Далматинцима тај упад. Али је акција аустријске владе, која је оштро иступила против прелаза талијанских добровољаца преко њене територије, то у заметку омела. Какав је био дух талијанских добровољаца међу херцеговачким четама у октобру и новембра 1876. види се из дописа, што га је један четник послао „Народном листу” из Граховца, под датумом 1. новембра. У том допису, говори се и о четницима Талијанима овако: „И Талијани, који су овде осећају се одлично и понашају се још боље”. (...)

(Grga Novak: Dva Pijemonta, *Jugoslavenska njiva*, Zagreb, 11/1925, str. 386 – 389)

Богдан Зимоњић

ИСКУСТВА

*Херцеговачка нејач уклонила се од турског зулума
(Нацртао Хугари – Србадија, Беч, 26. 10. 1875)*

Петко Луковић

ВОЈНА ОРГАНИЗАЦИЈА У ХЕРЦЕГОВАЧКОМ УСТАНКУ 1875. ГОДИНЕ

НЕОРГАНИЗОВАНОСТ УСТАНИЧКИХ СНАГА У ПОЧЕТКУ УСТАНКА

Одмах после пуцња знамените „Невесињске пушке” крајем јуна 1875. године (по старом календару), почела се, по примеру Невесињаца, дизати на оружје по племенима раја и у осталим крајевима Херцеговине, првенствено тамо где је израбљивање и угњетавање турских феудалаца било неподношљивије. Тада су устаници углавном усредсредили своја дејства на то да поседну већ раније припремљене метеризе, које су направили непосредно пред устанак „обично са стране кланцима и богазима”, да би могли из заседа дочекивати непријатеља те му тиме онемогућити да снабдева посаде у градовима и караулама, да доводи појачања и уопште да изводи успешан маневар са својим снагама у циљу интервенције против устаника. Такав задатак, који су себи поставили устаници још пре првог сукоба са Турцима изнад Крекова, био је нужен јер је требало непријатеља тући изнуравањем, на што се у датој ситуацији једино могло рачунати, с обзиром на бројно слабу и деморалисану турску посаду у караулама и градовима. С друге стране, морало се рачунати на постепени прилив устаничких снага па и притисак према племенима која су оклевала са диза-

њем на устанак. Ове околности, без обзира на племенску изолованост, имале су пресудан значај за бројни састав првих устаничких јединица. Оне су условиле појаву низа малих чета, различитих како по бројном саставу тако и по борбеном квалитету људства. (...)

Крајње слабу војну организацију херцеговачких устаника у почетку устанка потврђује садржај једног писма ондашњег повереника унутрашњих послова Црне Горе, војводе Маша Врбице, који је с обзиром на свој положај и личну заинтересованост, био најбоље упознат са ситуацијом у Херцеговини. Писмо је упућено почетком августа 1875. године „Јовану Зотовићу, Глигору Милићевићу, Луки Дангубићу и свијема главарима кадилука требињског и билећкога”. У њему им Врбица, поред давања упутстава за евакуацију „нејачи у Бањане”, саветује да учине следеће: „А ви што сте јунаци ко(ј)и оружје имате и ко(ј)и би га могли (носит(и) кад би га имали останите тамо, уредите се по војничком реду. На стотине метните добре стотинаше стотинама, метните на сваке девет војника десетог војника али најбољега десечара онијех девет. Ово све попишите и уредите”. На крају истога писма, војвода Машо Врбица упозорава Јована Зотовића и остале главаре да се састану са војском војводе Богдана Зимоњића, коме је, како Врбица напомиње, „обширно писато како ћете се уређивати и бити се са турском војском”. (...)

Ова два писма војводе Маша Врбице, недвосмислено упућују на закључак да како у Доњој тако и у Горњој Херцеговини, упркос томе да је протекло нешто више од месец дана борби устаника са Турцима, нису биле предузете озбиљне мере у смислу организације устаника у војне јединице. Чак нису нигде у Херцеговини тада биле оформљене ни најелементарније јединице по десетинском војном систему, типичном за племенску војну организацију: десетине и стотније, нити су постављене одговарајуће старешине: „десечари и стотинаши”. Преовлађивала је произвољна организација и то у том смислу што су главари командовали устаницима из својих братстава и племена и од њих и њихових братственика зависило је хоће ли се подврћи вишој команди која се протеже на једно или више племена. (...)

Тешко је реконструисати мере старешина устаничких снага у почетку устанка, усредсређене на уређење устаничких јединица. Из неколико штурих података могло би се закључити да су неки устанички вођи ипак још у почетку покушали да нешто учине у том смислу. Мислим да су снаге устаника у Горњој Херцеговини у том погледу биле у повољнијем положају неголи оне у Доњој Херцеговини, и то из разлога што је овде Црна Гора још од почетка устанка била више ангажована. Непосредно иза Невесињске пушке, одаслат је од стране књаза Николе у Горњу Херцеговину одани му чевски командир Пеко Павловић, који је најбоље познавао и Херцеговце и Херцеговину. Доласком у невесињски крај он постаје необично активан како на политичком пољу, јер утиче на главаре да у свему слушају Црну Гору и раде за рачун њених интереса, тако и на војничком јер живо ради на формирању чета не само од својих „јајоша”, којих је под његовом командом до краја јула (по старом календару) било у Херцеговини око 200 људи, него и херцеговачких устаника. Он у својим извештајима нарочито истиче слабу војну организацију устаника и предлаже потребне мере за њено унапређење. Тако у писму од 20. (1. августа) јула 1875. између осталог, каже да су „Невесињци јако побркани и нема од њи(х) по 30 заједно окупљених”. У истом писму Пеко предлаже да пође кришом 100 Бањана Невесињцима, који су ипак направили неки ред па би им могли бити од користи и помоћи да се што пре организују по војничким јединицама. Овај Пеков извештај као и нешто каснији (од 23 /3. августа/ јула 1875), у коме истиче да „војске бањске, коритске, невесињске, гатачке неће да знају за ничије наредбе”, јасно указују на околност да је устанак у почетку, упркос успеха на бојном пољу, ипак био без јединствене војне команде и скоро без икакве војне организације. Као највећа сметња за постизање напретка у овом правцу свакако је била самовоља главара, који нису хтели знати ни за какву вишу вољу од своје. Они су, било као старешине племена или братства, захтевали да се устаници повињавају њима и никоме више, како је у почетку устанка и било. Та племенска подвојеност била је главна сметња да устаничке снаге у почетку устанка ко

Лука Петковић

ординирају своја дејства у смислу предузимања снажнијих напада у циљу заузимања важнијих турских упоришта, која су брањена бројно слабом и деморалисаном посадом.

То значи да је почетак устанка био у стању неорганизованости, нарочито у питању војне организације устаничких јединица. Раја се дизала на оружје у склопу својих племена и братстава, где је било, разуме се, појава да сви братственици па и читава племена и братства нису хтели да приступе устаницима. Они су се организовали по „четама“, које су с обзиром на број устаника у њима, подсећале на хајдучке чете, чији је „број у Херцеговини и Црној Гори био, како каже Богишић, од 10 до 15 друга највише, а може бити и од 20 до 30“ када су намеравале извести какву озбиљнију акцију. Било је сасвим природно да се отпочне са овим малим четама, које су послужиле као основа за даљи развитак. Није искључено да су на томе радиле и неке угледније устаничке старешине, који су пре устанка предводили хајдучко – ускочке чете у Херцеговини и подстицали народ на оружану борбу против Турака. Они су, боравећи дуго у Црној Гори, ус-

пели да се добро упознају са организацијом и формацијом црногорске војске и, враћајући се у Херцеговину, били спремни да раде на постепеном подизању војне организације херцеговачких устаника на степен црногорске војске. Поред „чете”, помиње се као крупнија јединица „одељење” и то како у првом месецу устанка тако и нешто касније. Мислим да се овде ради о повременом здруживању „чета” у склопу једног или више племена под командом најистакнутијег главара — капетана или војводе. Ове јединице се јављају почетком августа 1875. како у Доњој тако и Горњој Херцеговини. Није искључено да је било појединих племена код којих је владало боље војно уређење од наведеног у смислу веће бројности „чета” као и дисциплинованијег односа потчињених према претпостављеним. Али то су били изузеци, који не могу побити напред изнето када је у питању устаничка војска као целина.

НАСТОЈАЊА ЗА ПОБОЉШАЊЕ ВОЈНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ ХЕРЦЕГОВАЧКИХ УСТАНИКА

Још пре тајног Ловћенског скупа (8/20 августа 1875), Црна Гора је преко Пека Павловића вршила снажан утицај на ток догађаја у Горњој Херцеговини. Осим тога, она шаље, разуме се тајно, своје људе и у Доњу Херцеговину да будно пазе на ток догађаја, а нарочито на агенте Србије и Аустро-Угарске и да о томе благовремено обавештавају. У овом раду је најактивнији војвода Машо Врбица. Он даје упутства за рад Пеку Павловићу, саветујући га, поред осталог, да се прикључи војводи Богдану Зимоњићу. Иако му Пеко у извештају од 26. (7. августа) јула 1875. одговара: „Ви знате попа Богдана да је у овакве ствари кратак”, ипак, на крају, извештаја, каже да ће се његовој наредби покорити. Овај податак очито сведочи да је Пеко Павловић у свом раду око формирања устаничких јединица био у више махова несмотрен, радећи на своју руку и мимо вољу и жељу главара, као и то да је Цетиње још тада имало устанак у својим рукама, па да је и давало Павловићу упутства за рад. Црногорци који су одмах пошли Херцеговцима у помоћ, нису били само

под командом Пека Павловића. Да би утицај Црне Горе био што већи, Цетиње је издавало директиве, према којима су се Црногорци стављали директно под команду херцеговачких главара у чију се оданост према Црној Гори није могло сумњати. Тако, на пример, војвода Машо Врбица пише 28. (9. августа) јула 1875. три писма скоро истог садржаја „капетанима Живку Шибалији у Језера, Мирку Маловићу на Дужи, Грубану Церковићу у Тушину (Дробњак)” у којима им наређује „да одмах по својим капетанијама јаве да онај који је вољан да носи оружје нека се оружа”, након чега се има јавити на Троглав код Лазара Сочице и Вула Ацића. Врбица на крају писма наглашава да ово наређење важи и за све херцеговачке ускоке, који су у Дробњацима, као и то да су сва три писма састављена „по највишој наредби.” По овом наређењу се одмах доследно поступило јер већ 7/19 августа 1875. године Дробњаци и Језерци, заједно са четама из Пиве, нападају на „све турске фортице од Гацка до Горанска”.

Крајем јула (по старом календару) послат је од стране Црне Горе Лука Петковић, познати јунак из устанака под Луком Вукаловићем, са потребним упутством за рад како за дизање народа у Доњој Херцеговини на устанак тако и ради унапређења њихове војне организације. Његов рад се, како изгледа, имао усмерити на Зупце, Крушевице, Шуму, Корјениће и евентуално Попово. Из писма без адресе од 29. (10. августа) јула 1875. године, види се да је Лука већ обишао Крушевицу, Суторину и Зупце, али да у овим племенима, због пасивног става према устанку истакнутог зубачког главара Беле Спаића, народ се још увек налазио код својих кућа. Лука је одмах после тога, како се из писма види, кренуо у манастир Дужи да се стави на чело тамошњих устаничких снага које су држале у опсади Требиње. Какви су били резултати рада Луке Петковића, по доласку у манастир Дужи, не могу одређено рећи, пошто за то не поседујем потребне податке. Но ипак претпостављам да Лука Петковић за оних неколико дана, колико је имао на расположењу, до доласка Мића Љубибратића у манастир Дужи и преузимања команде над устаничким снагама, није могао ништа учинити на по-

бољшању војне организације устаника којима је командовао. Мићо Љубибратић је покушао да заведе међу устаницима минимум војничког реда. Он је 6/18. августа 1875. године, када је устаницима представљен од стране Луке Петковића, одржао саветовање са главарима, пред којима је иступио са својим предлогом да се формирају јединице и сачине спискови људства по јединицама. Мићо је, ради спровођења у дело своје одлуке, установио и неке врсте канцеларију са звонцетом и одредио за свога „ађутанта” Косту Грујића, коме је наредио да сачини спискове људства. У овом свом подухвату, Љубибратић је наишао на жесток отпор главара. Догађаји који су непосредно иза тога уследили: борба са Турцима 8/20 августа 1875, његов одлазак из манастира 14/26 августа на најављену скупштину херцеговачких главара у манастиру Косијереву, деблокада Требиња и пад манастира Дужи, осујетили су спровођење у дело овог Љубибратићевог подухвата.

Напред наведена два упутства војводе Маша Врбице, упућена војводи Богдану Зимоњићу и Јовану Зотовићу, срачуната су на то да се херцеговачки устаници у војничком погледу организују на десетинској основи ниже форме, која је била на снази у Црној Гори од „Добровољног подписивања Црногораца на војску” 1853. године па све до 1. јануара 1871, када је уведена трајнија формација у црногорској војсци на племенско-територијалној основи. Сасвим је природно да је Херцеговини погодовао више систем војне организације из времена књаза Данила, јер је она, за разлику од Црне Горе, била под турском влашћу и у свима дотадашњим устанцима против Турака, учествовала по племенима која се, због племенско-партикуларистичких тежњи, никада нису ни окупила и ступила у борбу под једном командом. Поред тога, формација коју је тада имала војска Црне Горе, захтевала је и војну обуку, коју Херцеговци, као поробљена раја, нису имали могућности да изводе. Машо Врбица, држи се правила Данилове војне реформе јер је иста одговарала Херцеговцима који су, живећи по племенском уређењу, били навикли да и у рату буду и боре се у склопу свога племена и братства и да буду предвођени углавном истим старешинама који су и у

миру били њихови главари. Војвода Машо Врбица је од војних старешина узео главне репрезентанте десетинског система: стотинаше и десечаре. док је испустио „војводу или хиљадаша” старешину на 1000 људи и барјактара „на сваке 50 људи” које је поставио књаз Данило у договору са капетанима, приликом „добровољног подписивања Црногораца на војску” почетком 1853. године, како тврди Вук Врчевић. Ово је и разумљиво, јер постављање војвода, као највиших војних старешина, Цетиње је резервисало за себе. Било је најважније у датом моменту средити питање нижих војних старешина: „стотинаша” и „десечара” којих, судећи по наведеним извештајима Пека Павловића и упутствима Маша Врбице војводи Богдану Зимоњићу и Јовану Зотовићу, тада још није било у устанничким јединицама. Што се тиче барјактара, њихово питање није било горуће јер та војничка дужност, иако врло важна и скопчана са великом опасношћу по живот, решавала се лако, пошто је махом најближи сродник замењивао погинулог барјактара братства или племена или га је постављао надлежни војвода, када се указала потреба за то.

Нимало више података који се тичу унапређења војне организације херцеговачких устаника не пружа инструкција, састављена на Цетињу 1/12 августа 1875. године, која се односи на рад најављене скупштине херцеговачких главара у манастиру Косијереву за 15/27 августа 1875. године. У овој инструкцији без потписа, која садржи 16 тачака, иде се у првом реду за тим да скупштина „узме правац ко(ј)и ће како у политичком тако и у војничком погледу одговарати интересима Црне Горе и цијелог србства” (члан 4)”. Што се тиче руковођења устанком, у 12. тачци се изричито наглашава „да буду усташи руковођени упливом црногорским тако, да ничији други не може међу усташима маха узети”. Уређењу војске херцеговачких устаника посвећене су две тачке схематског садржаја. Тако у 1. тачци се каже: „Организовати херцеговачку војску, строго војничком дисциплином, довести је к реду и послушности”; у 3. тачци је постављен захтев „да се херцеговачкој војсци стави главни вођа, човјек од повјерења и енергије, ко(ј)и ће знати да развија чет-

Машо Врбица

нички рат и по околностима удара и ударце одбија”. Ова инструкција је, како изгледа, брижљиво и опрезно припремана крајем јула (по старом календару) 1875. године. На њеном састављању је сигурно узео видног учешћа и војвода Машо Врбица, који је у то време у Црној Гори био један од најбољих стручњака за војна питања. Уосталом, упутства Маша Врбице војводи Богдану Зимоњићу и Јовану Зотовићу, која су рађена истих дана када и ова инструкција, судећи по њиховом садржају, представљају прву фазу разраде инструкције и њеног постепеног спровођења у дело. Самим чином одласка војводе Петра Вукотића на Грахово за тајног заповедника свих устаничких снага у Херцеговини, па још непосредно пред одржавањем Ловћенског скупа било је загарантовано спровођење ове инструкције у дело, нарочито што се тиче војних питања.

У исто време, ако не и нешто пре, појавио се један други пројекат сасвим супротног садржаја, чији је аутор свакако био Мићо Љубибратић. Док напред наведена инструкција настоји

да се ток рада скупштине у манастиру Косијереву сведе на потпуни утицај Црне Горе на развој херцеговачког устанка, овај пројекат захтева да поменута скупштина изабере „земаљску управу” под именом: „Привремена (влада) управа херцеговачка» на челу са Мићом Љубибратићем, који као војвода уједно постаје и главни заповедник војске. Овај опсежан пројекат је предмет посебне студије. Ја ћу се, због тога, осврнути на одељак који додирује питање војничког уређења херцеговачких устаника. Пројекат не поставља дефинитивну војну формацију устаничких јединица него једноставно истиче да ће војска »бити раздјељена у одијеле« па одмах затим, после уметнуте у загради речи „зависи”, која још више уноси пометње у овај, иначе пометени параграф, каже да ће земаљска управа дати дефинитиван облик овој подели и одредити заповеднике овим „одијелима”. На истом месту се каже да до тада „остаје уредба и заповједи појединих чета како је и до сада.” То значи да је Љубибратић мислио на војну реорганизацију, пошто се није могло остати при формацији „чета” које су биле и по квалитету и квантитету неуједначене. Због схематске ноте, која провејава читав пројекат, поготову дела који се односи на војну организацију, немогуће је установити да ли је Љубибратић имао у виду формацију ондашње српске или пак црногорске војске као узор за извођење реорганизације војске херцеговачких устаника. Из пројекта се јасно види да се захтева од војника безусловна послушност у односу према претпостављеним; такав однос се захтева и од читавог становништва према „Земаљској управи”. Но, ипак се обезбеђење војничке дисциплине ставља на прво место јер је пројектом предвиђено низ казни за непокорност, које су изнете у опсежном поглављу „Војнички суд.” Због енергичног става Црне Горе, после тајног скупа најугледнијих и најповерљивијих главара на Ловћену, овај пројекат је остао само пројекат и ништа више.

Предузимањем команде од стране војводе Петра Вукотића над херцеговачким устаницима, после његовог дефинитивног пресељења на Грахово, наступају сређеније прилике у редовима устаничке војске. Он је био, због одмерености и одлучности,

најпогоднија личност за постепено спровођење у дело повереног му задатка. Уз то, он је уживао велики углед међу херцеговачким главарима и то је била најбоља гаранција да му се потчињавају и извршавају његова наређења. Њему се, штавише, потчињава и Мићо Љубибратић, извршавајући његова наређења, која се односе на рушење турских кула и касарне у Суторини крајем августа (по старом календару) 1875. По наређењу Петра Вукотића, почетком септембра 1875, пребацују се Пеко Павловић са око 300 и Миња Радоњић са око 40 црногорских војника и официра у Доњу Херцеговину да деморалисана племена дижу на устанак и да контролишу рад Мића Љубибратића, који је, после пада манастира Дужи (17/29 августа 1875), имао под својом командом само десетак Херцеговаца, својих личних пријатеља и око 30 добровољаца. Деловање ове двојице, нарочито Пека Павловића, имало је за последицу оживљавање устанка у племенима Доње Херцеговине, а нарочито у Зупцима, Крушевици, Суторини и Корјенићима. Поменута племена се дижу на устанак, организују по компактним и бројно јачим стотнијама (четама), добијајући постепено изглед какав је имао каснији Зубачки батаљон у почетку 1876, како се види из „Протокола народа зубачког батаљона”, који је саставио почетком 1876. Ристо Богићевић, тадашњи учитељ у Крушевици.

У јесен 1875. године, међу херцеговачке устанике долази све више Црногораца, међу којима су и војне старешине: официри, водници и десетари. Њихов број је немогуће тачно установити. Но свакако да их је могло тада бити око 1.500 људи јер их је у бици на Муратовици (30 (11 новембра) октобра 1875. било скоро половину од 4.000, колико је било укупно устаничких снага које су узеле учешћа у овој бици. Тада су устаничке снаге већ биле уређене по компактним стотнијама (четама), повезане у већа или мања „одељења” односно одреде. Тачну реконструкцију броја одреда, назива и њиховог бројног стања у месецу октобру 1875, када су устаничке снаге биле најјаче, нисам у могућности извести због тога што не располажем списковима устаничких снага као најпоузданијим историјским извором у овом случају; што су биле честе борбе због којих су се бројна

стања и брзо и осетно мењала; што су устаници и тада повремено одлазили својим кућама било са дозволом својих претпостављених или самовољно.

Овај кратак преглед одреда (...) треба схватити као поставку „релативног карактера”, пошто се заснива на комбинацијама којима сам, немајући изворних података, морао прибећи. С обзиром на то да се војводски чин додељивао од стране црногорског књаза најспособнијим главарима, као и то да је било врло често груписање устаничких снага у веће и мање одреде, мислим да су војводе командовали јачим одредима, попуњаваним било снагама из Црне Горе или из суседних мањих племена. Тај чин су крајем 1875. имали, како се види из званичне наредбе, упућене свима херцеговачким главарима од стране војводе Петра Вукотића са Грахова 1. јануара 1876. године, следећи устанички вођи: Богдан Зимоњић на челу Гатачког одреда (око 1200 устаника), Максим Баћевић на челу Бањанског одреда (око 1000), Лазар Сочица на челу Пивског одреда (око 1500), Трипко Вукаловић на челу Зубачког одреда (око 600), Петар Радовић на челу Невесињског одреда (око 1000). Осим ових у поменутој наредби се спомињу без чина као главари Глигор Милићевић на челу Завођског одреда (око 400) и Мелентије Перовић на челу Шумског одреда (око 300). Поред тога је потребно споменути дон Ивана Мусића на челу Поповског одреда (око 400), Јована Цомбету на челу Дабарског одреда (око 300) и Рада Алексића на челу Рудинског одреда (око 200). Овим снагама треба додати око 1500 Црногораца и домаћих хајдука под командом Пека Павловића, Пера Тунгуза и других као и чету Мића Љубибратића, која је у септембру бројала око 90 људи, углавном добровољаца. Према томе, устаничке снаге су октобра 1875. у Херцеговини имале око 8.500 бораца.

Одреди чије је бројно стање износило више од 500 бораца, како изгледа, дељени су на мање одреде по племенима, и братствима. Њихов број је износио од 200 – 300 бораца, што је зависило од броја устаника и величине појединих братстава и племена. Те деобе су биле постојаније код одреда са преко 1000 бораца. На челу тих мањих одреда су били капетани. Уствари,

ови одреди су имали изглед каснијих батаљона, чије је бројно стање било од 400 – 800 бораца. Мањи одреди – јединице испод 500 бораца – делили су се на стотније (чете) а ове на десетине. Није искључено да су одреди Лазара Сочице, Богдана Зимоњића и Максима Баћевића а поготову Пека Павловића, имали готово исту формацију као и ондашња црногорска војска из разлога што је у њихове јединице био највећи прилив старешинског кадра из Црне Горе: официра, водника и десетара, који су могли знатно допринети организационом учвршћењу и унапређењу војне организације устаничких јединица. На такав закључак упућује и списак погинулих на Муратовици где се од војних старешина наводе капетани, официри и барјактари.

Према томе, бројно јачим одредима су били на челу војводе. Њима су били непосредно потчињени по неколико капетана, заповедника мањих одреда. Непосредно подређени капетанима су били стотинаши (официри), а овима одређени број »десечара«, што је зависило од броја устаника у стотнији (чети). На челу одреда испод 500 бораца стајао је капетан коме су били непосредно подређени стотинаши (официри) а овима „десечари”.

Што се тиче чете под командом Мића Љубибратића, може се са сигурношћу тврдити да она, због сталних промена у броју људства и успеха Пека Павловића да поткопа његов ауторитет код народа у Доњој Херцеговини, није могла ни добити онакву организациону форму нити постојаност као устаничке снаге у Горњој Херцеговини. Истина, Љубибратић се приликом посете књазу Николи крајем јула (по старом календару) 1875, залагао за стварање „једног корпуса војске”, како се види из његовог „меморандума”. Но, Књаз се томе одлучно успротивио јер је знао да би тиме Црној Гори било онемогућено да има водећу улогу у стварима Херцеговачког устанка. Касније, у октобру 1875, Љубибратић долази на идеју да у Херцеговину доведе „легију странаца” састављену поглавито од гарибалдинаца. Он поверава извођење овог плана своме „ађутанту” Кости Грујићу и шаље га због тога у Италију. Извођење овог плана је осујетила Црна Гора. Ова би »легија« по Љубибратићевој рачуници, требало да му поврати углед код херцеговачких устаника и да

потисне утицај Црне Горе из Херцеговине. Како би у организационом погледу изгледали овај „корпус” и „легија странаца”, с обзиром на расположиви материјал, немогуће ми је установити.

Устаничка војска није била подељена на родове. Пешадија је била и остала једини род војске од почетка па до краја устанка. Такво стање су условили низак степен производних снага и патријархално-племенски односи у друштву, потхрањивани разним мерама турских феудалаца, које су биле основна кочница сваког напретка. Али других родова војске није могло бити и због околности што су устаници били наоружани застарелим пушкама кременачама и каписларама разних система и калибра, због чега су морали употребљавати хладно оружје: јатаган и нож. Пород тога, сам топографски створ земљишта и недостатак путева оправдавали су такву концепцију рата по којој се захтевало брзо пребацивање устаничких снага са једног на други крај Херцеговине по тешко пролазном земљишту без обзира на атмосферске прилике и доба дана и године. Тај напор је била кадра једино пешадија издржати.

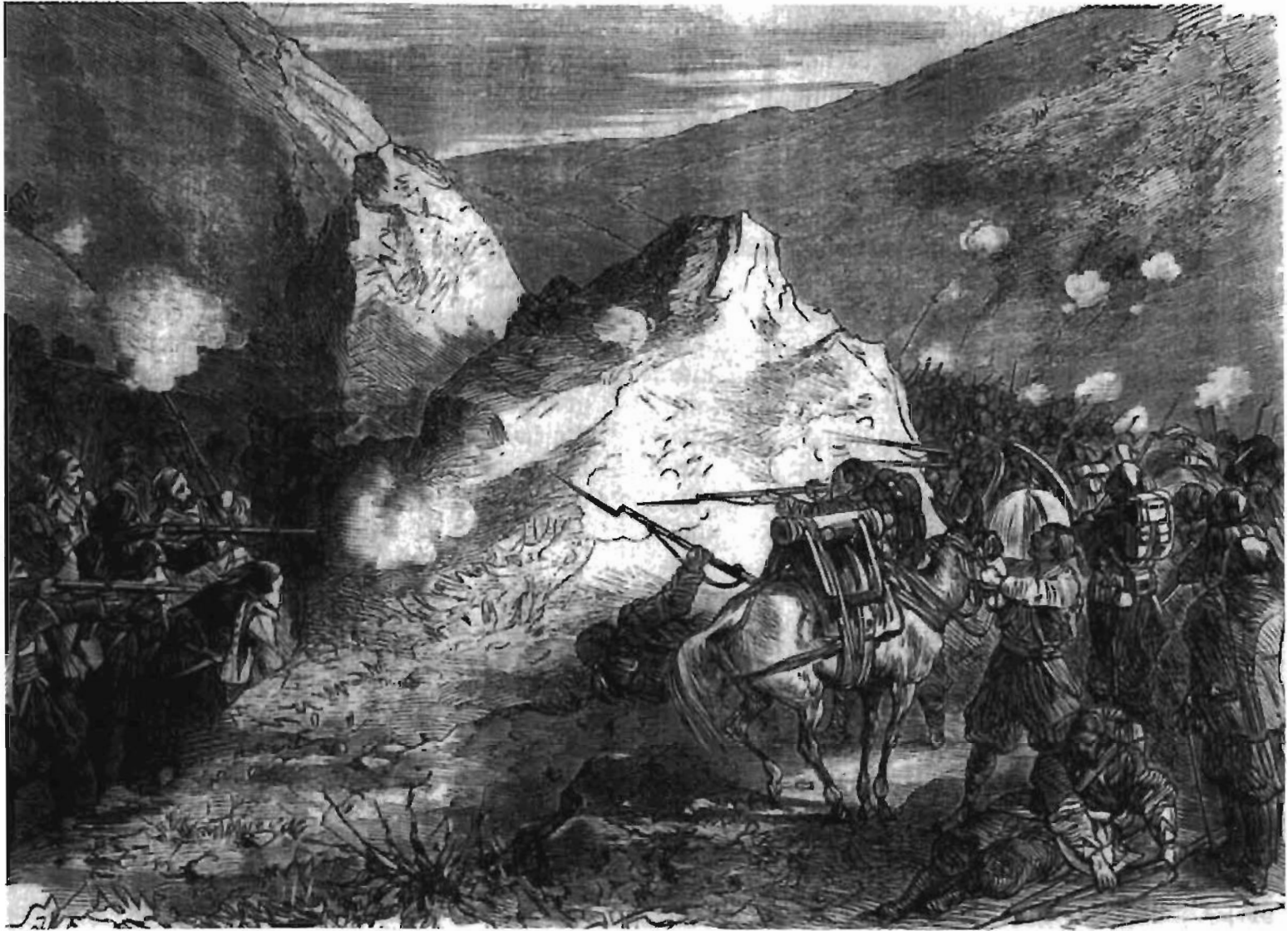
Из неколико података којима располажем може се са сигурношћу тврдити, да су устаници употребили топове у циљу рушења кула и караула. Такви покушаји су изведени у чети Мића Љубибратића у којој је било неколико добровољаца који су служили у аустроугарској и руској војсци као артиљерци. Они су покушали да „спредпунећим” топовима, заосталим из времена устанака под Луком Вукаловићем или добављеним са стране, разруше турске куле на Дријену и Царини у чему нису успели. Љубибратић се заносио мишљу да уз „легију добровољаца” добави из Италије и батерију топова, али то није могао извести.

Пошто нису успели да разруше турске куле топовима, устаници су, судећи по узгредној напомени Косте Грујића, покушали да прибаве бојеве ракете које су биле и ефикасније и лакше за руковање и преношење од тешких „спредпунећих” топова. Али, како изгледа, то је био опет само један неуспео покушај јер би, у противном, било о томе помена у дневнику Косте Грујића.

Недостатак артиљерије присилио је устанике да прибегну употреби динамита за рушење турских утврђења. Али, руковање динамитом било је скопчано са великим опасностима по живот, пошто је захтевало непосредно присуство руковаоца на непријатељском објекту, за што је требало храбрости, прибраности и умешности. Тај моменат као и непознавање руковања динамитом доводио је скоро до редовних неуспеха у покушајима рушења објеката. Тек се француски капетан у оставци Барбије показао вештак у руковању овим експлозивом. Он је успео да обучи једну групу Херцеговаца у руковању динамитом, па се због свог успеха „више пута радосно смејао, гледајући како прости Херцеговци хитлено и вешто знају да поступају са тако опасним елементом као што је динамит”. Ова Барбијева група устаника, како изгледа, афирмисала се 1876. у неке врсте минерску јединицу међу херцеговачким устаницима.

Устаници нису имали посебне јединице за снабдевање оружјем, храном и опремом. Они су се углавном снабдевали преко одбора за помагање устанка. Помоћ је највише пристизала из иностранства преко одбора у Трсту који је у том раду био најактивнији. Из Трста је помоћ слата у новцу и материјалу или преко одбора у Задру, а овај је исту слао у Дубровник, Херцегови и Рисан, или директно поменути одборима. Тамо су били повереници који су добијену помоћ слали на Грахово одакле се оружје, опрема и храна делила директно јединицама преко неке врсте „коморција” који су у ту сврху слати од стране старешина устаничких јединица. Поред ове врсте снабдевања неке јединице су се снабдевале директно од одбора преко својих „ађутаната” или „писара” и од својих племена. Снабдевање се допуњавало од непријатеља заплењеним оружјем, стоком, брашном итд. приликом напада на турске колоне које су вршиле службу снабдевања гарнизона. Осим тога, старешине устаника су куповали храну од становника уколико су имали новца.

Што се тиче побољшања организације снабдевања, није ми познато да су се у том погледу предузимали озбиљнији кораци. Била су углавном два гледишта о овом питању: званичног Цети-

Напад на турску колону
(Moritz B. Zimmerman: *Illustrierte Geschichte des Orientalischen Kriegs von 1876-1878*, Wien, Pest, Leipzig)

ња, и Љубибратићево. У познатој инструкцији за рад најављене скупштине херцеговачких главара у манастиру Косијереву, Црна Гора ради на томе да привремена влада прибира у Херцеговини порез да би се могао откупити „по свој Херцеговини сваки десети брав и десето говедо.” Љубибратићев пројекат је детаљнији и одређенији. У VI глави пројекта „Војничка економија” (у 8 тачака) предвиђа се установљење „коморцијског старатељства војничког” које би било при „војничком одсјеку” са делокругом рада у смислу вршења набавки за војску, деобе ратног плена и прилога од пријатеља херцеговачког устанка. За извршење ових задатака, пројекат предвиђа потребу организације посебне формацијске јединице у саставу »отдјела« или „чета”. Љубибратић је почетком октобра 1875. предлагао да се формира централни одбор за снабдевање у Суторини са четири одсека, чему се Пеко Павловић врло енергично супротставио, видећи у њему привремену владу. Црна Гора је настојала да Грахово буде центар снабдевања устаничких снага у Херцеговини да би имала потпуни утицај на устанике. Она је у томе свом подухвату успела готово у потпуности.

За обављање санитарске службе нису били одговарајући санитарски органи у склопу устаничких јединица. Рањеницима је указивана прва помоћ »мелемима« уколико их је било, или у недостатку ових, што је било скоро редовна појава, лековитим биљем. Рањеници су смештани у болницама и то у Дубровнику и новоустановљеним за ту сврху болницама: у Херцеговном, на Грахову, у Никшићкој жупи, Шавнику и на Цетињу, у којима су радили лекари који су дошли из иностранства.

Топографски створ земљишта и врло неповољне комуникације усредсредили су дејства турских снага у Херцеговини искључиво на обезбеђење редовног снабдевања посадних трупа по градовима, кулама и караулама саграђеним поред комуникација на важнијим објектима. Устаници, бројно слабији, без артиљерије и пушака острагуша, били су принуђени да своја дејства саобразе датој ситуацији. Наиме, устаници су тежили да паралишу службу снабдевања непријатељских гарнизона и довлачења појачања са намером да би присилили на предавање

штвено-економском уређењу и због разрађености овог система, благодарећи условима политичке независности. Поред тога, чешћи и дужи боравак херцеговачких главара у Црној Гори омогућио им је да се упознају са војном организацијом црногорске војске и да се у устанку боре са више жара и прегалаштва за преношење овог система и у Херцеговину. Сви други покушаји који су били срачунати на увођење модерније војне организације, разбили су се о врло живав отпор племенског конзерватизма. Због тога је и разумљиво што су пред крај 1875. године већ биле формиране неке устаничке јединице које по својој формацији готово нису ништа заостајале иза ондашње црногорске војске. Појава оваквих јединица убрзала је одлуку о реорганизацији читаве устаничке војске у смислу формацијског изједначења са црногорском, изведену од стране Црне Горе почетком 1876. године.

(Петко Луковић: Војна организација у Херцеговачком устанку 1875. године, *Весник Војног музеја*, 3, Београд, 1956, стр. 189 - 216)

изнуреног непријатеља. Због тога су дејства устаника од почетка устанка па све до уласка Црне Горе у рат против Турске имала типично герилско обележје. Они су своја дејства спроводили у дело изненадним нападима из заседа, после вешто извршеног распореда снага, тако да је непријатељ нападан обично у кланцима са чела и зачеља колоне. Устаничке старешине су спроводили у дело веома гибак маневар са својим снагама сходно трезној процени ситуације и добро проученог задатка уз ангажовање најнеопходнијег броја устаника, у чему су се ретко када преварили. Основно начело њихових тактичких потеза је било: брзо пребацивање устаничких снага са једног на други крај Херцеговине и благовремено поседање погодних положаја у циљу извршења напада на непријатеља у најпогоднијем моменту. Њихова тактичка дејства су била искључиво офанзивног карактера, јер су наоружање, однос снага, па и сама концепција борбе устаника искључивали могућност примене успешне и дуготрајне одбране. Одступања од овог начела доводила су до неуспеха и непотребних жртава.

Примитивни односи у привреди и друштву, појачани назадним турским феудалним системом, омогућили су одржавање патријархалних односа из старог гентилног друштва на тлу Херцеговине све до последњих деценија прошлог столећа. Ти односи нужно су утиснули свој печат и на изглед војне организације у херцеговачком устанку 1875. године. Сам почетак устанка пружао је слику врло примитивне војне организације. Тада устаничке јединице нису биле организоване ни по најелементарнијим захтевима војне организације на десетинској основи. Чете, хајдучког типа, биле су тада једине устаничке јединице. Али, оне су биле прва степеница и основа за успон на виши стадиј војне организације на десетинској основи као једино могућем систему у племенској друштвеној организацији. За развој војне организације у овом смеру, херцеговачки устаници су имали узор у организационој структури војске у Црној Гори, која им је била најприхватљивија због велике сличности у дру-

Десанка Николић

ОПРЕМА И СНАБДЕВАЊЕ ХЕРЦЕГОВАЧКИХ УСТАНИКА ОД 1875. ДО 1876. ГОДИНЕ

До сада су обрађени многи догађаји из Херцеговачког устанка, али има питања о којима се мало писало. Савременике као и касније историчаре снабдевање и наоружање устаника није посебно интересовало, па је занимљиво знати како су се устаници облачили, чиме су се хранили, наоружавали и на који су начин долазили до потребних средстава за борбу.

Опрема и снабдевање устаника у многоме су били условљени карактером самог устанка, герилским начином ратовања и организацијом устаничких јединица.

У прво време, 1875. године, устаничке чете биле су везане за свој крај. У том периоду војска се у организационом погледу заснивала на десетичном систему (основна јединица је десетина на челу са десечаром) и племенско-територијалној основи. У привредно заосталим, углавном планинским крајевима са лако покретљивим сточарским елементом, као што су Херцеговина и Црна Гора, племенско-патријархално уређење се дуже одржало. Ратна опасност значила је позив на борбу свих становника једног братства и племена. Сваки мушкарац способан за оружје на први позив месног старешине, капетана, одлазио је на зборно место, у оделу и са оним оружјем које је имао у часу позива. Зато је и сваки устаник био опремљен, а за прво време и снабде-

ван, од своје куће. Дакле, ратовало се »о своме руху и круху«. Униформе у правом смислу није било. То потврђују и више писаца који за херцеговачке устанике кажу да су носили народно одело свога краја и времена.

У једном писму упућеном Одбору за помоћ устаницима у Трсту назначено је да је неки мајстор из Трста, који је требало да израђује муницију за устанике, имао велику жељу да носи праву официрску униформу, што устаницима и њиховим вођама није било по вољи. У народу је такође познато да је устаничку одећу представљала народна ношња Херцеговине, које се добрим делом држе и данас старији Херцеговци.

Међутим, не може се рећи да су устаници били једнообразно одевени. Пре свега, војне старешине носиле су одела од скупље материје, што је одговарало празничној народној ношњи. Одело осталих устаника било је углавном од домаћег сукна и једноставнијег кроја, са мање украса. Са друге стране, сама народна ношња на територији Херцеговине била је разноврсна. Крајеви ближе босанској граници (од мостарског среза према Коњицу), осећају утицаје босанске ношње, услед мешања са муслиманским живљем на тој територији.

Порекло османлијских утицаја на ову ношњу треба тражити још и у разним мерама које су органи турске управе прописивали за начин одевања раје. О томе Вук Караџић каже: „Турчин воли да се по аљини позна ко је раја а ко је Турчин, зато раја не само не смије носити зелене боје, него ни онако лијепих аљина као што су у Турака, напр.: шалова око главе, тока, долама, особито везених златом и сребром. На неким мјестима раји није слободно носити ни црвене фесове.” Овакав став Турака о одевању био је одраз класних разлика, које су се одржале делимично и до XVIII века. Постепено је долазило до преношења појединих елемената са турске на старију српску ношњу Херцеговине. Прво су потурице у варошима и варошицама ближе босанској граници услед бољих материјалних могућности прихватиле скупоценије турско одело. Народ је углавном у XIX веку, у периоду борби за своје ослобођење од Турака (Босанско-херцеговачки устанак), заменио своја стара сукнена одела ношњом

Турски зулум у Херцеговини 19. јула 1875
(Србадија, Беч, 1875)

турског кроја од плаве или црвене чоје и обојеног сукна. Зато и слободна херцеговачка и црногорска племена облаче »господске« зелене доламе, на које су до тада имале »право« само турске војне старешине.

У источној Херцеговини на ношњи се осећају знатни утицаји Црне Горе и приморских градова. Почев од XVI па све до XIX века економски услови и надирање Турака изазвали су померање једног дела становника западне Црне Горе ка Херцеговини. Нови етнички елеменат формира и нова насеља од летњих катуна хумљанских и рудињских сточара. Новодосељено црногорско становништво, поред осталог, пренело је и народну ношњу, која је усвојена на већем делу источне Херцеговине.

Утицај приморских градова импортовао се трговачким путем. Тако је Рисан у прошлости био познато трговачко место, које је трговало са залеђем. У њему су постојале радионице, како за израду оружја, тако и за израду ношње.

Знатан утицај црногорске народне ношње у Херцеговини запажа се у току Босанско-херцеговачког устанка 1875. до 1878. год. Суседна црногорска племена, водећи борбу са Турцима, била су у сталном додиру са устаницима из Херцеговине. У народу је општепознато да су устаници имали на себи ношњу источне Херцеговине, услед мешања са Црногорцима. Услед тога се старија херцеговачка ношња боље очувала у оним крајевима који су мање учествовали у устанку и где стаљовништво није у толикој мери напуштало своја огњишта 1875. године. Херцеговачки устаници примали су помоћ у одећи и обући са разних страна, па је сигурно да је то имало утицаја на шароликост народне ношње у Херцеговини.

ХЕРЦЕГОВАЧКА НАРОДНА НОШЊА ИЗ ВРЕМЕНА УСТАНКА

У другој половини XIX века старији Црногорци, особито главари, носили су перчин. По народној традицији перчине су имали и херцеговачки устаници Новак Рамов и Стојан Ковачевић. Народ перчине објашњава на следећи начин: у случају да

устаник допадне Турцима у руке, а бојећи се да га ови не дохвате за нос и бркове, што је значило увреду, остављао је перчин да га за њега ухвате и одсеку главу. Међутим, ношење перчина не може се објаснити само на овај начин. То је била општа појава скоро код свих наших народа у прошлости, а почела је да се губи од XIX века.

Главни делови народне ношње били су:

Капа. Устаници су осим феса из првих дана устанка, носили на глави и капу веома сличну црногорској. Херцеговци је зову заврата или завратка. Овој капи је претходила „бијела капа од пустине” (Кучи), која је била распрострањена у Старој Црној Гори и Црногорским Брдима. До средине XIX века завратке су биле плитке црвене капице без *црне* облисте - обода. Почетком XIX века владика Раде јој је дао национални карактер тиме што је добила црну облисту и грб на темену. Народ то објашњава на следећи начин: црвено дно означава крв проливену на Косову, црни обод жалост за изгубљеном слободом, док златни вез симболише победу народа над Турцима.

По Томи Братићу оваква црногорска капа донета је у Херцеговину после рата 1878. године, када су се Херцеговци вратили као избеглице из Црне Горе. Међутим, ове су се капе могле и раније преносити с обзиром да се зна да су устаници више пута прелазили у току устанка из Херцеговине у Црну Гору и обратно. Још пред почетак буне 1875. године у Невесињској тврђави Селим паша је рекао једном приликом народним старешинама Илији Стефановићу и Милошу Кешељу: „Када вам је такав зулум од Турака, окле на вама токе, срмали оружје и карадаг капе.” Пред почетак устанка невесињске Турке нарочито су вређале црногорске капе које су по повратку из Црне Горе носили устаници. Турци су у томе гледали мешање и помоћ Црне Горе устаницима. Капу завратку код Херцеговаца у току устанка помиње и народна традиција. Према предању, херцеговачки харамбаша Петко Ковачевић пред вешање је рекао своје целату: „Аманет ти, Турчине, скини ми ову капу црногорску, па је предај моме сину Јовану”. Муслиман Адем Пашић из Автовца (срез Гацко) место феса, учествујући у устанку про-

тив Аустрије 1882. године, носио је капу завратку, јер је она у то време већ била одомаћена у народу. И данас стари Невесињци носе капу завратку, док је код млађих изобичајена. На овај је начин црногорска капа пренета у Херцеговину у току устанка. постала у неку руку део устаничког одевања. После 1878. године раширила се и на остале делове Херцеговине.

Џамадан (од турске речи *camadan*). Преко платнене кошуље Херцеговци су у доба устанка облачили џамадан, прслук од сукна или чохе са или без рукава. Предњи део је имао дужа крила, тако да се преклапао („на пеше”). Био је извезен златном жицом или гајтаном (бућмом).

Долама (од турске речи *dolama, tolama*, врста огртача), која се облачила на џамадан. То је до колена дуга хаљина, спреда отворена, а око струка нешто ужа, где се опасује појас. Од сукна је, а по кроју и облику слична кафтану или антерији. Код истакнутих војних старешина долама је могла да буде и од зелене чохе. Према сећању Мила Човила из Невесиња (учесник у херцеговачком збегу под Острогом), војвода Радовић из села Брадача (срез Невесиње) носио је зелену доламу, као и Јован Гутић, сердар из Зовог Дола (срез Невесиње).

Појас. Преко овог дела одеће, а око струка, устаници су се опасивали појасом изатканим од разнобојне пређе. Преко њега долази силав. Он је био од коже, са неколико преграда за задевање оружја. У доба устанка Херцеговци су обично носили једну или две мале пушке (кремењаче), велики и мали нож, машице, арбију, зејтинлицу и са унутрашње стране фишеклије. Народ памти да су се устаници служили машицама код припаљивања чибука и прихватања врелог меса из котла, а могле су да послуже и као оружје у одбрани. У зејтинлици се носила платнена крпа натопљена уљем којом се подмазивало и чистило оружје. Арбија је била од метала или тврђег дрвета, а служила је за набијање малих пушака. Барут су устаници носили у кожним или металним фишеклијама. „За силав је била привезана на кожном кајишу теара (*bona kehara*), округла кожна кеса која се смрскава на врху у којој се носили кресиво: чакмак, кремен и труд”.

Фермен (од турске речи *fermene* – прслук). Преко доламе се навлачио као горњи део одеће фермен, дуг до струка, без рукава, са токама.

Токе. То су металне украсне плоче пришивене или окачене на предњи део фермена. Токе са великим плочама звале су се кабаре (од турске речи *kaба* – крупан), а са ситним – чекма. Често су биле тешке до 4 килограма, што се подудара и са стихом из народне песме: „Златне токе од четири оке”. Токе су коване у нашим приморским градовима: Котору, Дубровнику, Рисну и Задру. Познате су биле по изради токе које су радиле кујунције из Ливна. Свакако су ове металне украсне плоче остатак оклопа, па су, изгубивши своју ранију функцију, добиле декоративни карактер.

Чакшире. Овај део одеће био је од простијег белог или плавог сукна (раша, модрача). Осим ових једноставних чакшира по сећању Стојана Васковића (учесника у херцеговачком збегу под Острогом), устаницима су биле познате и шире чакшире од плаве чохе, оперважене свиленим гајтаном око ногавица и цепова. Народ их зове шалварама.

На чакшире се од колена до чланака надовезују доколенице, тозлуци. У Црној Гори и Херцеговини то је комад белог сукна који обухвата ногу од колена до стопала, а са унутрашње стране дуж листова затежу се копчама.

Обућа. Преко доколеница обувају се кратке вунене чарапе, бјелаче и назувице. Ове последње покривају стопало и дођу половину тозлука. Опанци су били једноставни, са врнаницама од усукане опуте, коју су омотавали више пута око ноге. Најлепши су били рисанско-кривошијски опанци (који су израђивани у Рисну).

Преко поменутих делова одеће, устаници су огртали велики гуњ од мрко обојеног сукна, са рукавима, са или без капуљаче.

Струка. То је вунени или костретни огртач са дужим или краћим ресама који су носили мушкарци и жене у јужној Далмацији, Боки, Црној Гори, Херцеговини и северној Албанији, затим у западној Босни и Лици. Као обавезан огртач црногорско-херцеговачке ношње, струка је имала широку примену и код устаника. Писац дневника из Херцеговачког устанка Коста

Грујић на једном месту каже за Зупчане, Кривошијане и Новљане да су пред полазак у борбу пребацили своје струке и торбице. Струка је устаницима служила не само за огртање, већ и као простирач при спавању и јелу. Била је погодна да се оружје у случају потребе прикрије, или да служи као заштита од лошег времена. По народном сећању у Невесињу и околини струка се употребљавала све до Првог светског рата.

Торбу са храном (у народу познату као шарпељ) устаници су носили преко рамена.

Оружје. У односу на турску војску, која је била наоружана најмодернијим оружјем, устаничко наоружање било је недовољно, застарело и разноврсно. Гавро Вуковић напомиње: „Усташи на свима странама оскудијевали су у оружју и оно мало што су имали било је најгоре врсте, све до половине септембра”.

Од пушака кременјача народ памти да су устаници употребљавали: шишану, штуц (са једним метком), танчицу-каранфилку и џефердар. Џефердар (dzhеver, накит) је врста пушке богато украшена, па је зато и представљала понос оних који су је носили, Познавали су и старију кременјачу-лунту, а пунила се спреда. Од кратких пушака ношених за појасом ваља споменути кубуре: златке, леденице, ерзелије. Осим капислара, устаници су употребљавали и острагуше којих је било и са једним метком. Гавро Вуковић за ову врсту пушке каже: нијесу биле добре, јер су биле разноврсне, те је скоро немогуће било имати за њих потребну количину муниције. То потврђује и Пеко Павловић у писму упућеном Јефти Николићу: „Фишека врло мало имамо, особито за наше острагуше”.

Пушка острагуша дата за храброст војводи Максиму Баћевићу

У Војном музеју (у Београду) се чува пушка (инв. бр. 112/226), која је дата за храброст истакнутом устанику, бањанском војводи Максиму Баћевићу. То је већ савременија пушка острагуша, вишеметка, са обртно чепним затварачем.

Поред наведених пушака и кубура кременјача, капислара, затим острагуша разних модела и калибара, устаници су били наоружани и хладним оружјем: ножем, сабљом и ханџаром. Зато се народ и поред употребе ватреног оружја највише сећа јатагана. То је логично када се узму у обзир недостаци тадашњег ватреног оружја, тежа набавка и компликовано руковање. Алекса Пророковић из Невесиња о пуњењу пушака кременјача каже: „Једном руком је требало држати пушку, другом извадити фишек из фишеклије, зубима му одгристи врх, барут сасути на дно цијеве; даље је требало извадити шипку и сабити зрно и артију као сукију, тиснути па и то сабити на барут, вратити шипку на своје мјесто, нанишанити, па тек онда опалити”. Зато је за многе победе устаника често била важнија лична храброст и сналажљивост у руковању сабљама и јатаганима, о којима још живи традиција у народу.

О широкој примени јатагана у Херцеговачком устанку могло би се много писати. Ми ћемо навести само два примера. Један црногорско-херцеговачки одред – легија, био је углавном наоружан јатаганима, а при преласку на територију Србије, где се добровољно борио са Турцима добио је назив јатаганлија.

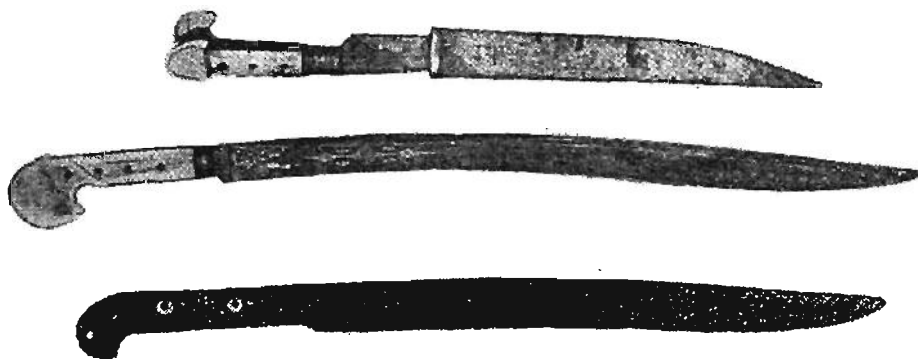
Ристо Пророковић, говорећи о употреби овог оружја у бунама у Херцеговини, наводи случај устаника Петка Ковачевића кога су Турци пред вешање питали колико је Турака убио. На то им је он одговорио: „Избројте, Турци, зарезотине на њему (мисли се на јатаган), па ћете одмах знати колико сам зликоваца посјекао”. Занимљиво је да се ова изрека Петка Ковачевића до данас очувала у народу.

У збирци јатагана Војног музеја налазе се јатаган инв. бр. 256/115 и нож инв. бр. 257/118, за које се зна да су били употребљавани у Босанско-херцеговачком устанку. Оба су белосапци са украшеним сечивима. У истој збирци чува се и нож ис-

такнутог гатачког војводе Богдана Зимоњића, који се између осталих предмета сачувао у заоставштини ове породице.

СНАБДЕВАЊЕ УСТАНИКА

Устаници су на разне начине набављали одећу, оружје, муницију и храну. У народу се памти да је почетком устанка 1875. године сваки устаник пре поласка у оружану борбу припремао себи оно што му је било потребно. Тако су поручивали јатагане код тадашњих ножара у Фочи, Сарајеву, Рисну, Даниловграду, па чак и у Солуну. Према народном предању се тврди да су у Невесињу богатији људи за своје сиромашне суседе поручивали јатагане које су им касније исплаћивали. У почетку устанка устаници су често били препуштени сами себи, јер су врло тешко набављали оружје, муницију и храну. Тако су сами од пресне коже и опуте правили себи опанке. Увек им је по један пар опанака служио као резерва, а носили су их обешене о рамену.

Оружје из устанка: а) јатаган и нож направљен од јатагана; б) нож војводе Богдана Зимоњића

И у најтежим приликама устаници су били у тесној вези са народом који је, бежећи од Турака, живео под врло тешким условима. По примеру црногорских жена, које су за време Омер-пашиног похода 1853. године улазиле у борбу, а у оскудици оружја тукле се и камењем, Херцеговке су у збегу плеле чарапе, прале рубље, а и доносиле храну, па чак и муницију војсци на положај. После неке борбе жене и деца су одлазили на бојиште и доносили понуде војницима и рањеницима. Упорност којом су устаници подносили нестацице може се објаснити само

истрајношћу и самопрегором. Мартин Ђурђевић пишући о свом боравку у Херцеговини каже: „Херцеговачки усташ могао је трпјети истрајно глад, жеђу, голотињу, а да се не би нигда потужио. Уз то је био хитар прескакати јаме као дивокоза. Више су пута дијелили један крумпир на дан и на четири друга”.

Други, врло важан начин снабдевања устаника био је ратни плен. Зато су херцеговачки устаници 1875. године на питање црногорског кнеза да ли имају довољно пушака да отпочну борбу, одговорили следеће: „Нешто имамо, а нешто ћемо отети од Турака”. До ратног плена (хране, оружја, одеће) углавном су долазили нападима на турске војничке коморе и трговачке караване. Било је случајева да када устаник у борби задобије нешто од непријатељског војника то задржи за себе; међутим, када је у питању неки виши непријатељски официр, тада би лепше оружје и ношњу које се код њега затекло устаник предавао своје претпостављеном (по сећању Невесињана). Ово није била општа појава, а као појединачан случај представља однос млађих према старијим. То је било логично за овај период борбе, када још није било одређеног плана о снабдевању устаничке војске.

После првих успеха, упоредо са ширењем устанка, осећао се све већи недостатак у оружју, храни и одећи. Тежак положај народа кроз устанак постао је још тежи, тако да се устаници обраћају за помоћ тада слободним државама – Србији и Црној Гори.

Херцеговачки устанак био је необично популаран у очима наших народа. Они су у њему гледали значајни пројекат за национално ослобођење. Зато су се у народу и спроводиле велике акције сакупљања помоћи устаницима, и то преко нарочито образованих одбора. Формирање одбора имало је велики значај. Прикупљали су прилоге у новцу, оружју, муницији, одећи и обући, намирницама и лековима. Они су развијали политичку агитацију у циљу мобилисања народа за оружане акције. Преко штампе ван граница упознавали су европску јавност са насиљима турске војске и власти, а обавештавали су и о успесима устаника.

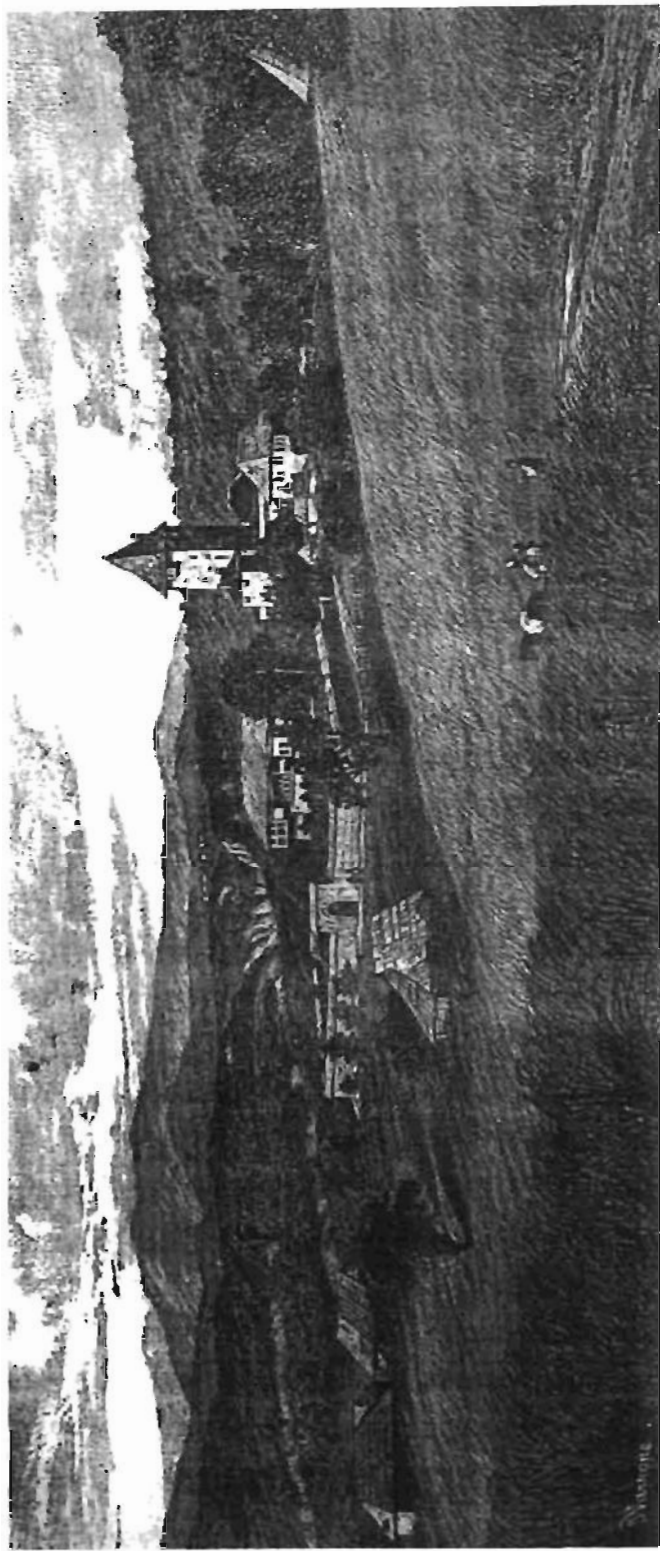
О организацији ових одбора на територији Србије у листу „Исток” од 23. јула 1875. године пише: „Најбоље ће бити да се у свакој паланци образује из родољуба један одбор који ће отпо-

чети скупљање, а међутим ће се и овде у престоници образовати средишни, централни одбор, коме ће се онда слати из унутрашњости”. На овај начин формиран Централни одбор у Београду у истом броју листа „умољава све српске родољубе да не пожале труда да у свом кругу за ову узвишену цель прилоге купе и одбору овом слати изволу”. Што се тиче Црне Горе, ту имамо на једној страни држање званичних власти, а на другој држање самог народа. У јулу месецу 1875. године књаз Никола је устаничкој делегацији одбио помоћ, па и забранио пренос оружја и муниције. Међутим, Црногорци су притицали Херцеговцима у помоћ. Само се тако и објашњава формирање одбора на Цетињу, Котору и Херцегновом.

Преко поменутих одбора устаници су добијали од одеће горње топлије делове (гуњеве, ћуркове, вунене кошуље), а нарочито опанке који су за терен на којем је устанак вођен били преко потребни. Тако је устаницима на Суторини једном приликом од Херцегновског одбора стигло 700 пари опанака. Одбори су слали устаницима од тајина (арапска реч *taïup* значи порцију, дневни оброк подељен трупима) брашно, жито а највише кукуруз, и то најчешће из Дубровника преко Рисна. У овом случају се народно казивање слаже са документом којим је назначено: „Хлеба има доста у Суторини и Новоме, послато из Дубровника, могу хранити целу војску за пола године”. Од појединих одбора храна се примала на основу писмених потврда (билета), које су издавале поједине старешине војних јединица. Но највећа се оскудица осећала у оружју и муницији, џебани (турска реч: *serhane, sebhanе, серане* – значи: прах, муницију). Зато се и набавка углавном сводила на ове предмете. Према документима досада је познато да су оружје и муниција долазили устаницима углавном преко Црне Горе, и то Дробњака, Пјешиваца, и Мораче.

У покрајинама које су у то време биле под Аустро-Угарском стварају се одбори, нарочито у Трсту, Словенији, Хрватској, Војводини и Дубровнику.

У листу „Застава” од 17. (19) фебруара 1876. године, објављена је вест у којој се говори да су из разних места Војводине стизали добровољни прилози у новцу, храни (жито) и оделу (платно,

*Кула Дедаге Ченгића у Гацку
(Из књиге А. Пајевић: Из Црне Горе и Херцеговине, Н. Сад 1891)*

чакшире, пешкири). Чак су и ђаци из Сенте једном приликом зарађених 7 форината и 9 пара од ношења вертепа (обредна поворка о Божићу) послали устаницима. Занимљив је био каткад и начин прикупљања прилога. Тако је женско друштво у Новом Саду формирало одбор за помоћ устаницима, који је осим прилога у новцу и израђивао поједине предмете за устанике. У листу „Застава” од 5. (17) септембра 1875. године, описана је ова акција: „Лепо ти је погледати та јата вредних раденица. На левој половини дворане стоји низ дугачких столова и шиваћих машина. Ту се шије рубље и чија чешљаница за рањенике. У средини с десна има дугачак сто за примање прилога у стварима. Ту је и књиговодство одбора. Што се прими забележи, то се слаже на долапе а пошто се прегледа и сортира пушта се у магацин низ великих сандука”.

Устаницима је стизала и извесна помоћ од тадашњих европских сила (Аустрије, Русије, Италије, Француске).

У народу се прича да су устаници употребљавали аустријске острагуше, а носили ћуркове добијене из Русије. Русија је слала и прилоге у новцу, за које је купован потребан материјал и преко Црне Горе слат устаницима. Разлог за слање помоћи од стране европских сила треба тражити у интересним сферама ових држава и њиховој тежњи за експанзијом ка Блиском истоку, чиме су долазили у сукоб са Турском царевином.

Пристигла помоћ преко Црногорског приморја слата је у више праваца. Транспорт је вршен примитивним средствима с обзиром на тада постојеће комуникације. Поред коњске запреге углавном се приспели материјал носио на леђима под врло тешким условима. Како је у то време Требиње било под Турцима, роба је из Дубровника ишла у Рисан. Из Рисна, Херцеговог и Котора одлазила је у Суторину и Зупце, док се са Цетиња углавном преносила у Грахово. У Грујићевом Дневнику пише: „Сви су људи употребљени да терају џебану и друге потребе на Грахово, где се смешта сав ратни материјал Црне Горе, у случају ако би се ова у рат упустила”.

На самој територији Херцеговине при магацинима оружја постојале су мале радионице за израду оружја и пушчаног пра-

ха. То сазнање из поменутог Дневника, у коме се каже да је у Суторини прављење оружја и праха било под надзором Херцеговског одбора. Повољан географски положај Суторине у многоме је утицао на њену улогу у снабдевању устаника, тако да је она била у неку руку складиште оружја, средиште за израду муниције, а и операциона база. Устанички магацини били су у Зупцима, Поповом пољу, Бањанима, Жупи и Грахову. Приручних магацина и прихватних станица било је и манастирима. Тако, на пример, у манастиру Дужи код Требиња, осим намирница (брашно) и стоке, смештено је и неколико сандука барута и куршума. У случају турског напада куршуми су сакривани, „под стење брашно расипано, а стока испуштана”.

Из прихватних станица, које су у исто време биле и магацини, опрема је дељена устаницима. Посао око деобе је веома тежак. Коста Грујић то илуструје примером да када дође 200 пушака а јаве се 500, морало се давати онима за које се зна да ће прећи границу, јер је било случајева да добије пушку и оде кући. Из овога можемо закључити да интендантске службе није било у време када је Дневник писан, а то значи до краја 1875. године.

Зачетке интендантске службе, која би водила бригу о организовању и снабдевању устаника, треба тражити од 1876. године. То је било у складу са чвршћом војном организацијом устаничких јединица и поделом на стотније (стотине) и баталијоне (батаљоне). После саветовања на Грахову 1876. године и формирања батаљона, чета и водова, створен је административни орган додељен команди који је имао да се стара о исхрани, убојном материјалу и осталим потребама војске. Ове организационе мере су допринеле да се устаничка војска учврсти и да спремнија дочека неколико окршаја са Турцима у којима ће однети знатне победе. По новој подели свака стотина требало је да одвоји до 15 војника за административну трупу која би водила рачуна о набавци оружја, муниције и хране за војску. У рукопису Валтазара Богишића (одељак „Војничка економија”) назначено је да је при војничком одјелу, вероватно јединици, постојало „комор- цијско старатељство војничко” што одговара наведеној административној трупи. За старешину овога одсека

одређиван је писмено официр који је имао за помоћнике два до четири писара.

Од задатака ове администрације основно је било да:

1) сакупља прилоге родољуба у одећи, храни и обући, муницији и оружју, уколико даровалац није означио којој је чети или особи требало предати поклоњену ствар;

2) да организованије врши поделу ратног плена. Док је раније чета која је у борби задобила од непријатеља оружје и осталу ратну опрему међусобно вршила ту поделу по наведеном Законику, сада је требало да преда административној трупи, која ће целокупан ратни материјал распоредити према потреби. „Који би војник ма какву ствар од непријатеља задобивену затајио, биће осуђен и пред фронтом целе војске кажњен”. Када је сав ратни материјал сконцентрисан у овом административном центру, деоба се вршила према захтеву појединих јединица. Сваки војни старешина слао је свога „комесара” који би са тачним списком војника од старешине администрације подизао следовање за своју јединицу.

Формирање административно-интендантске службе у оквиру опште војне организације било је по угледу на тадашње војно уређење Црне Горе, која је 1876. године и званично ушла у рат против Турака, а у склопу њених јединица узели су учешћа и херцеговачки устаници. Чвршћа повезаност херцеговачке устаничке и црногорске војске од 1876. године види се и по једном од тадашњих правила о организацији устаничке војске. О томе Споменица о Херцеговачком устанку каже: „Како главна војничка управа тако и поједина одјељења која ће самостално радити, дужни су у непрестаној преписци стајати с војводом Петром од којег ће савјете и наредбе добијати”.

Резимирајући све што је напред речено, дошло би се до следећег: Устанак у Херцеговини избио је као нужна реакција на тежак економски положај народа под Турцима, а у складу са општим националним тежњама нашег народа у XIX веку. Почео је без плана и нарочитих припрема, а постепеним ширењем постао питање европског значаја, за које су биле заинтересова-

не скоро све тадашње европске силе. На овај начин бисмо могли да објаснимо две фазе у његовом снабдевању;

1) унутрашње снабдевање тј. органска повезаност са народом из кога је поникао. У том периоду недостатак опреме после првих војних окршаја надокнађиван је ратним пленом који је био један од главних извора снабдевања;

2) помоћ са стране долазила је као последица одјека Херцеговачког устанка, прво у нашим земљама, па онда и у иностранству, а испољавала се стварањем поменутих одбора и мешањем страних сила у унутрашње питање Херцеговине, што је утицало и на одлуке Берлинског конгреса 1878. године.

Првобитно снабдевање устаника средствима из народа много је значајније, јер карактерише овај устанак као народни покрет. Херцеговци су пошли у борбу у своме оделу и са оружјем које се затекло у народу. Народна ношња је тиме добила још изразитији национални карактер, а посебно капа завратка која је у неку руку постала симбол народне војске у Херцеговини.

(Десанка Николић: Прилог проучавању опреме и снабдевања херцеговачких устаника од 1875. до 1876. године, *Весник Војног музеја*, 2, Београд, 1955, стр. 157 – 173)

Десанка Николић

НАРОДНО ЛЕЧЕЊЕ У ХЕРЦЕГОВАЧКОМ УСТАНКУ 1875–1876.

(...)
У наредном излагању изнећемо неке податке о народном лечењу рањеника у устаничким данима 1875. и 1876. године у Херцеговини, који се углавном заснивају на сакупљеној грађи у народу са терена горње Херцеговине и то у селима невесињског и гатачког среза (села: Автовац, Михољаче, Крекови, Братач и Бојишта) августа 1954. године, а и на усменим саопштењима Мирка Радоичића, који се углавном одnose на јужну Херцеговину.

Ако се говори о овом питању, а има на уму развој устанка, који је имао значаја за живот и обичаје становништва где је устанак поникао и даље се ширио, можемо разликовати две фазе у народном лечењу рањеника: 1. Самопомоћ, када је народно видарство представљало, у неку руку, основни начин лечења устаника у Херцеговини, што се временски поклапало са почетком устанка и готово читавом 1875. годином и 2. Све веће учешће званичне и организоване санитетске службе при прихватању и лечењу рањених бораца, што временски обухвата крај 1875. и 1876. године.

1. Треба рећи да је на овој територији било неколико болница које су 1875. године коришћене за теже случајеве рањавања и то у Дубровнику, Херцег Новом, Цетињу, Никшићкој

Жупи, Шавнику, Грахову и другим местима. С друге стране, како је устанак наишао на широк одзив у народу и изван граница Херцеговине, не треба изгубити из вида акције одбора за помоћ херцеговачким устаницима, који су почели да ничу дуж северне и западне границе Босне и Србије, па у Трсту, Дубровнику, Босни Которској и другим местима. Њихов задатак је био да материјално помажу устанак. Између прилога у новцу, храни и одећи, сакупљани су и лекови за рањенике.

Међутим, поред свих настојања, народна медицина је широко била распрострањена у Херцеговини у време устанка, а чињеница да херцеговачки устаници – добровољци нису имали лекаре, говори у прилог овом констатовању. Разлог за ову појаву и на примеру херцеговачког устанка треба тражити у друштвеним односима становништва Херцеговине пред устанак, као и у организацији устаничких јединица на терену Херцеговине тих година.

У привредно заосталијим, углавном планинским крајевима, каква је била Херцеговина у XIX веку, са обележјем племенско-патријархалног уређења, ратна опасност је значила позив на борбу готово свих становника једнога братства или племена. Сваки мушкарац способан за оружје на први позив месног старешине – капетана, одлазио је на зборно место у оделу и са оружјем које се тада затекло у народу. Зато је сваки устаник био везан за свој крај. Отуда су се и устаничке чете, у то време хајдучког типа, називале по местима и крајевима одакле су, као: Бањани, Невесињци, Гачани, Суторињани, Шумљани, Зубчани и др. Ови територијално-племенски називи устаничких јединица упућују на привремену војну организацију, без икакве формацијске основе. Занимљиво је, како народ и данас прича, да су се појединци или читава чета после првих борби враћали својим кућама. Услед тога дошло је до опште ангажованости и самопомоћи, јер су то захтевале потребе. Старији Невесињци причају да су после борби на бојиште одлазиле жене и деца да виде ко је рањен, а ко је погинуо. Том су приликом ношене понуде, а био је обичај да свако донесе иако нема својих рођака. И поред поменутих привремених болница, којих свакако није би-

ло довољно, с обзиром на ширину устаничке територије, рањенике су обично смештали у прву оближњу кућу.

Свакако треба поменути старање избеглог становништва око рањеника. Тако се зна, да су жене из збегачког устанка у Крњој Јели под планином Сомином (Бањани), где је било смештено становништво већег дела горње Херцеговине, притицале у помоћ рањеницима, неговале их и видале. Ово је и логично, јер су на овом, као и на неким другим местима у Херцеговини, даље од комуникација, збегови представљали специфичан вид импровизираних насеља, са савардацима – колибама, која су располагала не само већим бројем људства (углавном жене вичне лечењу), већ и средствима, као што су вода, со, платно и друго што је потребно за ову сврху. Ове особе („медици“, „видарке“, „ећими“), служиле су се искуствима из народне медицине, од раније познатим у овом крају. Тако се памте читаве породице које су се од давнина специјално бавиле овим послом, на пример у Зубцима Вукаловићи, Крушевици Павловићи, у Требињској површи, село Љекова – Укропине (у народу и данас постоји синоним за Укропине „љекарова кућа“). Од интереса је саопштење Мирка Радоичића, да је било случајева да су се жене из појединих главарских кућа, чији су чланови били и војне старешине, одавале овом узгредном занимању, учећи од старијих. Такав је случај био и са Стаком Укропић, женом капетана Вучка Шумљака, из Волујца, која се и у устанку бавила лечењем рањеника. Веома раширено у овој области до устанка, народно лекарство могло је и морало да замени у многоме здравствену службу 1875.

Од средстава која су се користила у околини Невесиња (где је од самог почетка устанка било потребно лечење, пошто је ту букнуо) сазнали смо за дуван и мокраћу при заустављању крварења, док су раније тим средствима испиране ране. За чишћење ране Невесињци су користили млади восак. Од лековитог биља треба споменути траву „рањеник“ (*Betonica officinalis*). По народном казивању ова трава избија из камена, мрке је боје, а лист јој је са једне стране рапав, а са друге гладак. Користили су је за чишћење рана. Познавали су и траву копитњак (*Asarum Europaeum*), па јасен (*Frahinus*) са округлим листом. Јасен су при-

мењивали тако што су скидали горњу кожицу са листа, па је стављали на рану. Користили су и зову (*Sambucus nigra*), пошто јој претходно скину горњу кору. Исто тако су у већини случајева у Доњој Херцеговини искоришћавали биљку у народу познату под именом „узлудобар” (*Sempervivum testorum*) која расте као бусен над вратима кућа у уљанику (Бобани, Шума, Попови). Скинули би јој горњу кору, а сочни доњи слој стављали би на рану.

Али у највише случајева у току устанка коришћени су „мелеми” у разним варијантама. Не само да су на лицу места прављени у народу, већ се у једном дневнику из херцеговачког устанка помиње да су га са собом донели и руски добровољци, који су били под командом војводе Миће Љубибратића на терену јужне Херцеговине. Занимљиво је саопштење да је свака устаничка чета имала мелеме, а да то сами борци нису знали. И Марко Вујачић на једном месту каже, да је то био једини и најбољи хајдучки лек. „Много је рана њиме извидано” – наставља исти писац – „и много хајдука остало живо благодарјећи овом простом, али добром лијеку.”

Мелеми су прављени на разне начине. По саопштењу Јована Црногорца, из Автовца (Гацко), за чишћење рана правили су мелем од мешавине смоле, воска, белог дела коре од зове и уља. Пошто би то „сварили” (скували) у чистом суду, после цеђења стављали би на рану и „утезали” завојима. Да је ово од раније у народу познат „хајдучки лијек”, каже и Риста Пророковић, по коме су овако справљене мелеме премазивали на фитиљ па га утискивали у рану. Више саопштача тврде да је овај мелем широко примењиван у устанку и да су га устаничких дана „градили” народни видари, додајући му и неке друге састојке. Негде би користили лековито дејство меда, а негде уместо кувања ове смеше са уљем, стављали су маст, али и неке траве. У врло честом недостатку завоја, мелеми су на рану привијани „јашмаком” – (марамом).

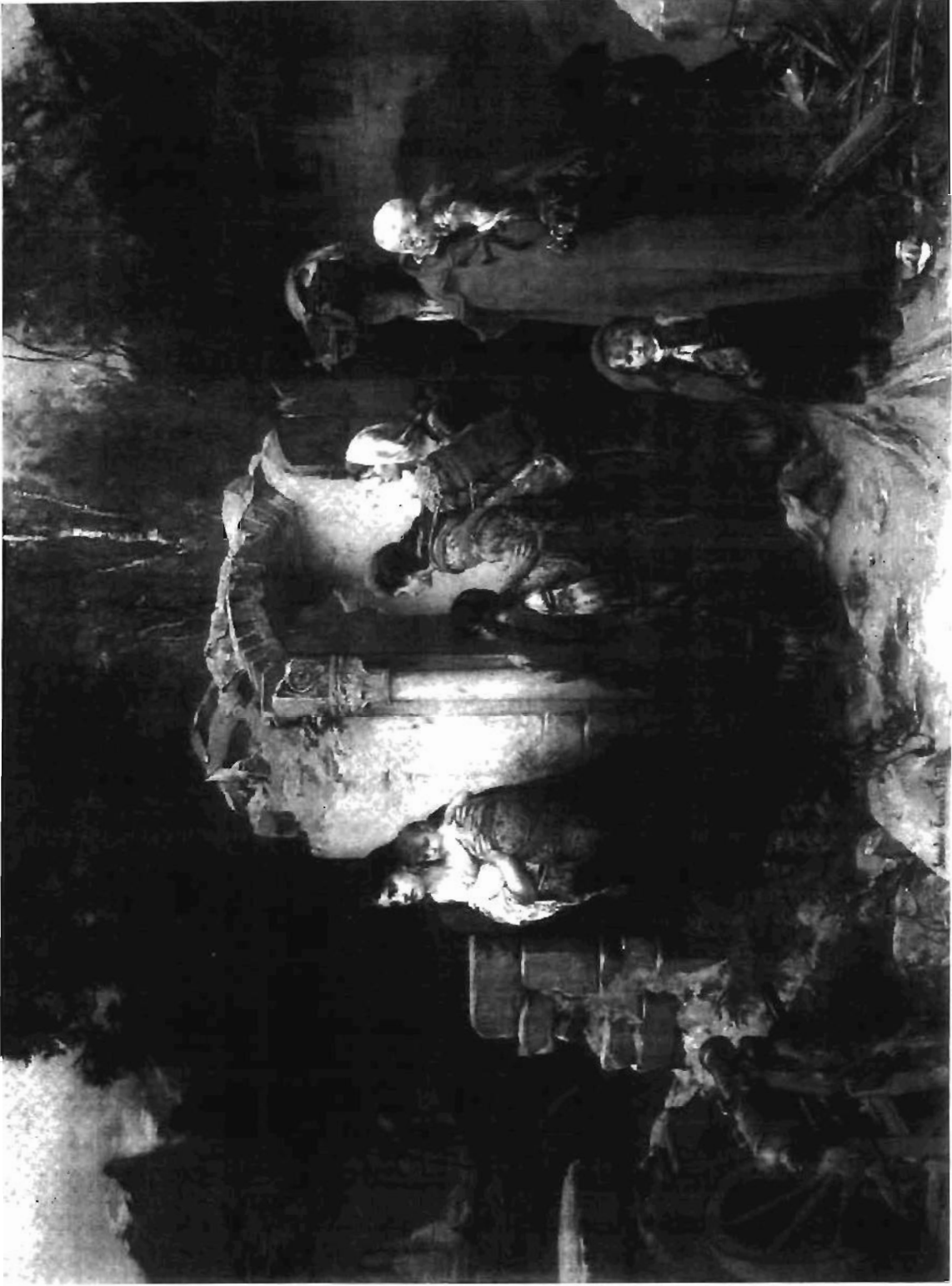
У случајевима прелома костију правили су „влакно” на следећи начин: беланце од јаја, мало соли и живога „клака” – (креча) размутили би и процедили, па размазали озлеђено место перушком, „перишаном”. Саопштач Видак Вукотић, из Крекова (Невесиње), у случају прелома користио је нешто друкчија

средства. Наиме, мазао је то место прво зејтином, па „форбантом” (немачки фербант) – платном; затим је стављао смесу од 3 до 4 беланца, што би се стврдло попут гипса. После тога је увезивао то место дашчицама од дрвета или картона и остављао 5 до 6 дана да рана зарасте, што је у многоставило и од места на телу где је рањеник озлеђен.

2. Наведени подаци са терена о народном лечењу односе се углавном на прве дане устанка у Херцеговини. Али развојем војно политичких догађаја, прилике су се нешто измениле. Већ крајем 1875. под све већим утицајем Црне Горе, долази до покушаја увођења чвршће војне организације у Херцеговини, што се донекле одразило и на санитетској служби. Она је нешто побољшана после доласка мисије руског Црвеног крста на Цетиње, крајем јануара 1876. године, са лекарима и санитетском опремом. У новоосновану болницу на Цетињу слати су тежи рањеници и из Херцеговине. Тако су, на пример, после борбе на Глувој Смокви 1876. године тешки рањеници Андрија Ђуров Стругар и Матан Марков Татар пренети на Цетиње ради видања рана.

Све већа повезаност са Црном Гором и у погледу увођења првих санитетских мера огледа се у случајевима преласка црногорских видара на територију Херцеговине. Тако је у лето 1876. године Тома Иличковић, видар из Црмнице, дошао са војском црногорског кнеза на Турунташ (место у Бањанима), где је било формирано превијалиште. То је био заклоњен терен од Турака, са довољно воде, потребне за ову сврху. Ово превијалиште импровизованог карактера примало је херцеговачке устанике са шире територије (Бањани, Рудињани, Невесињци, Гачани и др.). То је сачувано у документу, по коме је Томи Иличковићу „исплаћено ф. 24 за видање рањеника на Турунташу”.

Тежи случајеви слати су у већ постојећу болницу на Грахову, где је била смештена „Воена управа” устаничких јединица на челу са војводом Петром Вукотићем, послатим од стране Црне Горе са посебним задатком чвршће организације Устанка. Зато и народна традиција највише говори о граховском центру за лечење рањеника у каснијем периоду устанка. То потврђује и докуменат из Државног архива на Цетињу, по коме треба попу

Херцеговци на згаришту свога села, Јарослав Чермак

Филипу дати „за ћирију 8 бремена робе за рањенике на Грахово ф. 26. У то време се помиње и неки др Мишић, који је за лечење рањеника на Грахову добио новчану награду у износу од 49,30 ф. Сада се више старало и на организованијој служби преноса рањеника на коњима, уз помоћ већег броја јачих људи у чети са одређених места, која су се звала „дрвени крст”.

У овој фази мобилисано становништво Херцеговине у склопу црногорске војске је у чвршћој војној организацији, те одлази и на друге даље терене. Мада је један део јединица остао на свом тлу, ипак долази до већег кретања устаничке војске и мешања са другим јединицама на даљој територији. Тако су се Херцеговци заједно са Црногорцима борили на Вучјем долу и Дужима 1876. године. Иста се претпоставка може потврдити и на примеру Зубчана, који су у то време дуже времена боравили у долини Неретве, у циљу повезивања са „десечаријама” на тој територији.

Из овога произилази да се сада устаници делимично одвајају од свог ужег завичаја, те се на неки начин разбија и она првобитна територијално-крвна повезаност становништва са својим браниоцима устаницима. То се одразило како у снабдевању, тако и у прихватању и лечењу рањеника у каснијем рату Црне Горе са Турском све до 1878. године. Међутим то ни у ком случају не искључује примену народног лечења и доцније, о чему говори и многобројна литература о народној медицини овога краја готово до данашњих дана, јер период од неколико година није довољан да избрише неке дубоко укорене појаве у народу које су настале из вековне борбе за опстанак.

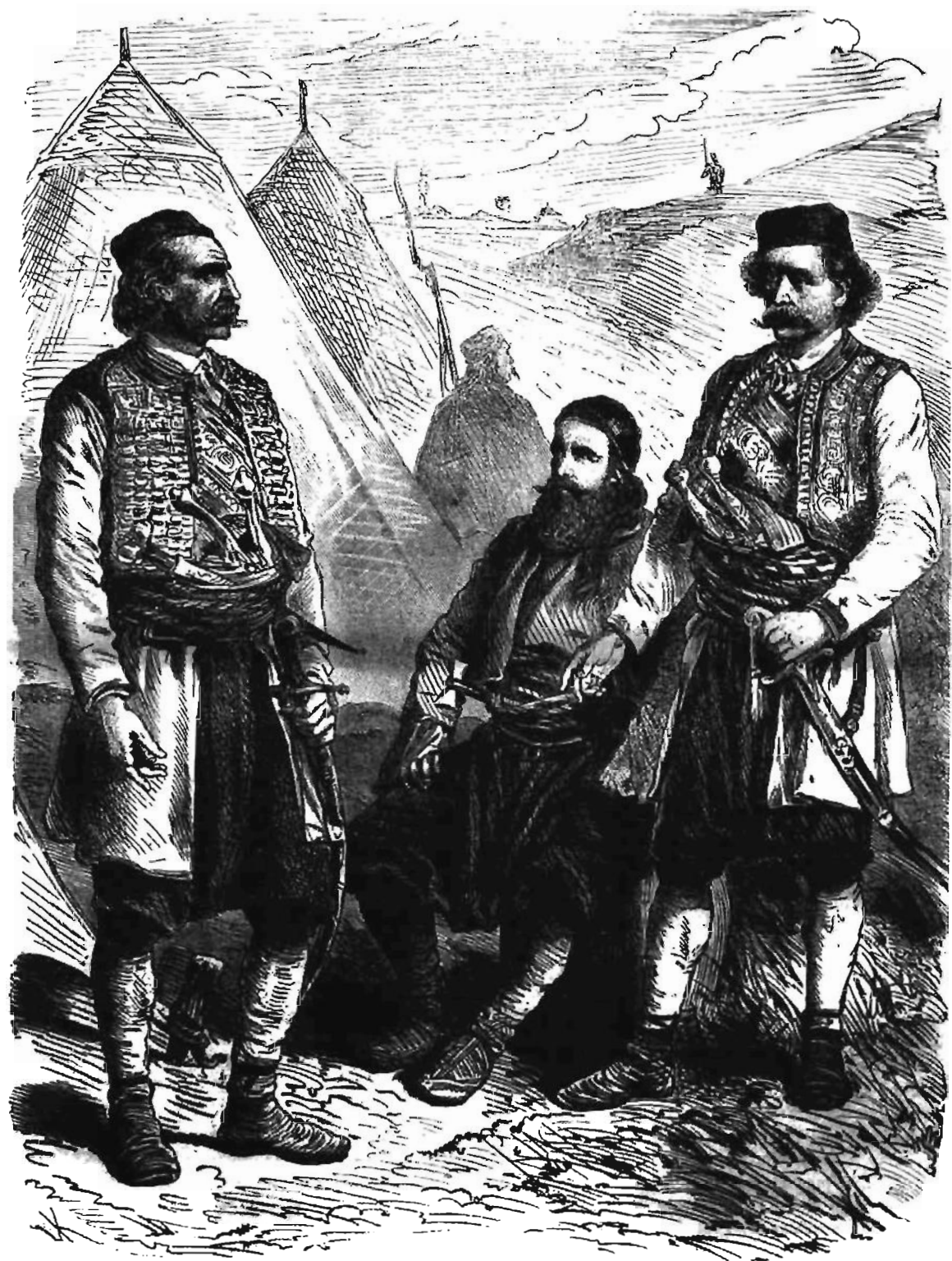
Ових неколико напомена само указују на потребу проучавања неких појава из живота народа у оквиру одређених друштвено-политичких збивања У овом случају су ти разлози, уз друге чињенице утицале на постепену промену народног лечења на територији Херцеговине у другој половини XIX века, јер се зна да је после окупације Босне и Херцеговине 1878. било више резултата у унапређењу здравствених прилика ове области.

(Десанка Николић: Прилог проучавању народног лечења у Херцеговачком устанку 1875-76 године, *Гласник Етнографског института САНУ*, IX-X (1960-61), Београд, 1961, стр. 225 – 230)

Манастир Завала

ЛИКОВИ

Пеко Павловић

Богдан Зимоњић

Лазар Сочица

Устаничке вође у Херцеговини
(цртеж Ф. Кикереца, загребачки Виџнас, 1876)

Вилијам Стилман

СУСПРЕТ СА ЉУБИБРАТИЋЕМ

Одлучио сам се одмах да одем и проведем неколико дана у Дубровнику, у логору, али како је Љубибратић дошао у Дубровник због јаког напада грознице, посетио сам га у хотелу и добио од њега кратак преглед циљева и жеља неполитичког Херцеговца, који није присталица ниједне од спољашњих комбинација, него је за слободу народа у покрајини, уколико је ова могућа. Не придајући му већу важност него што заслужује, мислим да је говорио оно што су његови земљаци заиста осећали у оно време, а што је било више од онога што би их пре месец дана умирило.

Када уђох у његову собу баш се спремао да ми пошаље позив, те одмах стадосмо расправљати о херцеговачким догађајима, и о енглеском јавном мишљењу, с обзиром на покрет. Он је одлучно био против свакога страног господарства над словенским живљем, а нарочито против руског. Ипак он и његови земљаци, рече, одлучили су да учине крај рђавој владавини турској у својој земљи, па било да истерају Турке, било да оставе земљу опустелу и опљачкану. Покушавали су раније и уверили се о турским обећањима и реформама и одлучили се на борбу до краја, ако не могу живети слободно у својој земљи ослобођени од страшног система ропства, који од Херцеговца није чинио ништа боље од животиње, без образовања, без наде, и без најосновнијих људских права, они ће тада одвести своје породице из земље и оставиће Турцима голу сиромашну земљу. Бориће се, док могу, заједно, а када и то не буде могуће, поделиће се у

мале дружине, истребљиваће и гонити Турке, док сами не буду истребљени. У одговор шта би их од уступака задовољило, одговорио је без размишљања: „Од Турака ништа друго, само аутономија, имали смо доста обећања, и нећемо ништа да слушамо. Не можемо живети под турском управом". „Али", рекох му. „ако силе посредују и осигурају реформе, зар бисте их одбили?" „Дабогме да бисмо примили, под јемством сила, ма какве реформе које би пружале личну слободу и сигурност, ако би извршење њихово било поверено црногорском кнезу, или некој од хришћанских сила. Реформе морају бити радикалне, а ми знамо да Турци неће такве извршити".

Полазак за логор одложен је за дан касније, због саветовања са одборима и остало, напослетку тек око два сата после подне, Љубибратић остави Дубровник, те грузанским путем, уз ријеку Омблу, почесмо да се пењемо уз брдски пут, с кога прешавши уски део Далмације који дели Херцеговину од мора стиже се у долину Гребача, баш преко пута границе. До Осојнића пут је био добар, стално између стрмих, голих, клизавих стена, са два три сеоца успут и нешто равнице са виноградима и маслинама, највише са валовитом стрмином на којима је само мало дрвећа, кржљавог, постаје све стрмији и прекиде се када се приближимо граници, и напослетку је тако рђав, као да се пењемо степеницама са великим степенима. Границу смо прешли после сунчева заласка и по сумраку смо ушли у други, велики и напуштени амфитеатар, један сам описао у вези са Црном Гором, низ чије стрмине смо се спуштали уз све већи мрак. Светлост једва беше довољна да покаже провалије у кречњаку са којих је пут водио цик-цак, овамо-онамо, између стрмих страна и оштрих ивица стене, а када смо стигли до последњег савијутка и дошли у близину логорских ватри једва се могло видети где да станемо ногом. Извидници су ишли на стражу кланаца, весело као деца.

Грбци су напуштено херцеговачко село, пљачкано и злостављано чак и овде, на пушкомет од аустријске територије, па је целокупно становништво потражило уточиште с оне стране границе. Дошло је до спајања свих одреда који су бројали око 900 људи, од којих су 250 били Црногорци под командом

старог Пека Павловића, лукавог, жилавог словенског Одисеја, који је учествовао у више од деведесет бојева с Турцима, који је знао и примењивао сва лукавства овог пограничног рата. Ту је био и Мелентије, ратоборни архимандрит манастира Дужи; па Лука Петковић, Херцеговац са црногорске границе, осведочени борац против Турака; и ратоборни попови три села православних хришћана: Богдан Зимоњић, Миња и Мило. Била је ту и мала дружина Италијана, и један Француз, Барбије — један од најхрабријих међу храбрима, бивши зуавски официр — десет Руса и неколико Србијанаца. Дошли смо да проведемо једну ноћ и нисмо донели никакву храну, а сва храна у логору била је пола једне старе козе и нешто тврдог двопека. Коза је испечена испред логорске ватре, стављена на дрвену платформу која је служила као кревет ноћу а као сто дању, и исечена на комаде јатаганима који су пре два дана употребљавани у боју. Месо је било ужасно тврдо, а двопек смо морали да разбијамо каменом на ситније комаде; али имали смо вина јер га је било у изобиљу с оне стране границе и било је баш неопходно. Чули смо причу о борби на Хутову, где су устаници упали у клопку због издаје слабих главара једног католичког села и извукли су се уз губитак од четири погинула захваљујући предострожности лукавог Пека, који, као искусан лисац, није никад ушао у могућу замку а да није видео и како да се из ње извуче. Понели су видљиве доказе своје борбе, носеве педесет осам убијених турских војника. По обичају земље, нос непријатеља је његов логаритам за његову главу, која је непогодна за ношење у већем броју; и мада је кнез забранио да се сакате мртви било је немогуће наметнути забрану изван Црне Горе, и ово је био једини доказ стварних плодова победе који дозвољавају околности.

Италијани су певали, и цела дружина се веселила до касно у ноћ, када су дописници као почасни гости којима се додељује најбољи смештај одведени у напуштену кућу главара села, кућицу од камена, једину на спрат, где смо добили под од дасака на горњем спрату за спавање, украшен свежњем сламе за сваког од нас, на који смо се исцрпљени опружили. Велики капут ми је био једини покривач, а претходног дана је пао слаб снег. Заспао

сам али су ме после десет минута пробудили ројеви бува, толико бројни да ми се чинило да лежим на мравињаку. Три пута сам током ноћи излазио да истресем буве из своје одеће на хладан ноћни ваздух, а када је почело да свиће изашли смо и кренули назад за Дубровник.

После пораза на Хутову уследиле су свађе и међусобна оптуживања, а Пеко је отворено изражавао своје велико незадовољство устаницима из равнице који су били бројнији када није било непријатеља него када је борба непосредно предстојала. Повукао се на положај у брдима ближе црногорској граници, остављајући Љубибратића са људима из равнице. У време затишја у акцију је ступио онај Шефкет-паша који ће следеће године започети „зверства у Бугарској“, и који је, избегавајући да нападне Пеков одред, показао своју храброст на људима из Поповог поља, од којих се око пет хиљада вратило из изгнанства из Далмације уз гаранцију турских власти да неће бити узнемиравани када се врате својим редовним пословима. Сви су били католици, а католици Босне и Херцеговине су увек били покорни трпећи сву строгост турске управе, док су православни хришћани били бунтовници, а попови често старешине у рату. Оглушујући се о гаранције своје владе Шефкет је кренуо на села Попова поља, побио или заробио све људе који нису поново побегли преко границе и дозволио башибозуку да пљачка и пустоши. Мушка деца убијана су скупа с мушкарцима, а жене, остављајући све што нису могле понети, вратиле су се на аустријску територију, где сам их посетио да бих добио податке о овоме.

Намеравао сам да проведем два до три дана у логору, али сам увидео да сам неспособан према степену захтеване издржљивости. Војводе одоше у ратно веће, затим да испитају положај чета, које је требало да узму учешћа у кретању тога дана, а ми смо лутали до доручка. У осам сати смо отишли пошто је Љубибратић прошетао још један део пута с нама и разговарао о савременом политичком питању. Он је образован човек са политичким знањем, разумевао је значај јавнога мњења у Енглеској и лако је схватао што сам му рекао о потреби да усташи одмере своје жеље до ступња паметних и практичних уступака,

Мићо Љубибратић

ако желе да се Енглеска заложи за повољно решење ствари. „Ако се Енглеска заинтересује за наш положај, мислим да би се могао побољшати“, то беху његове последње речи. (...)

Сањалица и занесењак, са малим познавањем људи, а ни са каквим познавањем војних ствари, имао је у садашњем устанку улогу агитатора, а како је течно говорио француски и италијански, привукао је све стране добровољце к себи. Због свог непријатељства према свим варварским обичајима и покушаја да рат води на цивилизовани начин, стекао је њихову наклоност и извесно поштовање изван Херцеговине, отуђио је међутим већину брђана који мрзе овакву префињеност. Када су војне операције енергично отпочеле њега стаде напуштати најбоља војна снага, он остаде у Грeпцима са својим добровољцима и људима из равнице који су били бољи усташи када није било боја, него када им Турци беху пред очима. Брђани (Црногорци, Бањани, Зупчани, Пивљани, Кривошијани, итд) беху довољно проницљиви да увиде како је сувише неодлучан и идеалиста да би по-

Мидхат Шамић

ПОРТРЕТИ ВОЂА УСТАНКА И НЕКИХ УСТАНИКА У ПУТОПИСИМА ФРАНЦУСКИХ ПУТНИКА

Коментарисујући путописе француских путника Огиста Мелана и Шарла Иријарта који су посјетили Босну и Херцеговину у вријеме устанка 1875. године, Мидхат Шамић, у својој књизи Француски путници у Босни и Херцеговини у XIX стољећу и њихови утисци о њој (Сарајево, 1981) – на стр. 278-283 објављује одељак Портрети вођа устанка и неких устаника, који овде доносимо.

Што се тиче вођа устанка у Херцеговини, Огист Мелан даје портрете Пеке Павловића, Сочице и Богдана Зимоњића.

Најпотпунији и најживљи су портрети, физички и интелектуални Пеке Павловића и Богдана Зимоњића.

Пеко Павловић је „човјек од својих 45 до 50 година, снажно грађен, интелигентног и мирног изгледа лица. Његове ситне очи стално се крећу десно и лијево. Он има бујне црне бркове, дугу косу, брижљиво зачешљану. Носи плаву тунуку, отворену, испод које се види црвен, златом извезен прслук. Црвен појас је украшен ножем, са дршком од кости, и пиштољем. Носи широке хлаче, које му сежу до кољена, докољенице и опанке”.

Прелазећи на интелектуални портрет овога вође устанка, аутор каже да је он неписмен (не зна ни читати ни писати), али је, упркос томе, „његово схватање шта треба да ради

потпуно: он погађа, са усана, одговор који ће човјек дати. Говори мало, слуша много, физиономија му је хладна. [. . .] Лаконичан је, прецизан и јасан". [. . .] У његовом држању", вели Огист Мелан, има неке „неочекиване добродушности, готово дјечје, која привлачи и придобија".

Насупрот Пеки Павловићу, који је сав „хладна, срачуната храброст", Сочица (или, како су га неки звали, Сочић) је „млад и плаховит". Тридесет шест му је година и снажно је грађен, као и Пеко Павловић: „стас му је виши од просјечног, глас јак; и има боју контраалта, који представља контраст отменој појави овога вође. Црте лица су му fine, у њима има нечег римског, бркови бујни, а велики праменови сежу, готово грациозно, до испод браде".

На крају, аутор додаје да је он финих манира, да зна читати и писати, да је имао релативно знатан иметак, али га је ставио на располагање ствари устанка, као и да се о њему причају неки подвизи који показују његову „велику смјелост".

Трећи вођ о коме пише Огист Мелан јесте Богдан Зимоњић. Ево шта путописац каже о њему:

„То је у исти мах војник и крсташ, свештеник и војсковођа, поп и војвода; то је у исто вријеме национални бард, који пјева, уз пратњу гусала, старе јуначке пјесме, српске и славенске. Високог стаса, физиономије која улијева поштовање, Зимоњић се појављује у логору као један од оних легендарних јунака из крсташких ратова, један Танкред или један Годфрид. Зимоњић је високог стаса, црна брада, прошарана сребрнастим власима, покрива му прса. Он носи богат оклоп [копоран] украшен сребрним токама, прслук богат, златом везен, о бедру му виси величанствен турски јатаган, полукружног облика, који је он отео неком паши. То је човјек благ и љубазан, који је, као српскоправославни свештеник, добио извјесно образовање. Има манира и води рачуна о формалностима, говори помало италијански, воли да расправља о науци и о филозофији. Видећи овога великог ратника на његовом малом вранцу, човјек би рекао да је умакао с неког другог свијета, да је то дух из оних далеких времена када су народи и њихови господари, обузети светим немиром, об-

учени у своје најсјајније свечане одоре, марширали, у метежу, да освоје Јерусалем."

Од портрета које слика Шарл Иријарт, мноштвом и живописношћу појединости истиче се портрет Миће Љубибратића. Пошто је истакао да је он од свих вођа устанка најозбиљнији и да „је имао сувише висок идеал за своје војнике", путописац наставља:

„Сви који су га познавали били су запањени његовим држањем, које је представљало контраст држању свих оних који су били у његовој околини. Велике личне отмености, лијепог достојанственог држања и шарма, уз велик ауторитет, Љубибратић, са 36 година, рођен у доњој Херцеговини, који је одавно сањао о ослобођењу Босне и Херцеговине, унио је у командовање држање једног племића и цивилизоване манире, који су изазивали мање препирки него бруталности неких других вођа. Једноставан, скроман, образован, говорећи с лакоћом више језика, помало и сањалица можда, хуманиста залутао међу устанике и сувише практичне, и за које поштовање права није био јако одређен појам, он је од самог почетка имао цјеловиту концепцију као генерал и план реализације као политичар. Не само што није успио, упркос свим својим напорима, него се може рећи да је био жртва својих идеја. Оног дана када су га аустријске трупе отеле, на територији Вињана, аустроугарска влада је макнула политичку личност која је могла дати устанку правац супротан погледима бечког кабинета."

Један други вођа, „десна рука" Миће Љубибратића у борбама 1875. године, био је Лука Петковић „Херцеговац из Требиња" са својих 55 година, он је био „ветеран у борбама 1852. године против Омер-паше [Латаса], као и у борбама 1858. и 1862. године." О њему исти путописац пише:

„То је човјек веома велике физичке снаге, по природи поштен, коме додир с људима и међународне везе нису избрисали његов сељачки печат. Он се бори на челу трупа, зове сваког свога војника његовим именом за вријеме борбе, и подстиче га необичним обраћањем које узима из сликовитог језика српских барда."

Жохана Меркус
(Moritz B. Zimmerman: *Illustrierte Geschichte des Orientalischen Kriegs von 1876 – 1878*, Wien, Pest, Leipzig)

Шарл Иријарт даје неколико информација, доста штурих, истина, и о неким странцима који су учествовали у устанку на страни устаника. То су, у првом реду, један Француз, Огист Барбје (Auguste Barbier), и једна Холанђанка, гђица Јохана Меркус (Johanna Merkus).

За О. Барбјеа он каже да је то бивши француски официр, који је пришао устаницима „од првих дана» устанка, био распо-ређен у пратњу Миће Љубибратића, и тако постао његов „лични пријатељ и најватренији ослонац». Међу устаницима њему је била повјерена једна посебна дужност: да динамитом ~~чи~~ у зрак утврде и карауле Турака. У ту сврху, имао је уза се, по ријечима поменутог путописца, „пратњу од сто људи». Осим тога, задатак му је био и да „пресијеца путове, дижући их динамитом у зрак». Један од његових подвига био је напад, уз помоћ неколико људи, на складишта на Царини (на путу из Дубровника у Требиње) и отимање „од Турака дијела њихових залиха».

Устаници у Босни и Херцеговини имали су у својим редовима и једну јунакињу: Холанђанку, гђицу Јохану Меркус, коју су људи виђали како „понекад пролази улицама Дубровника у друштву М. Љубибратића». По тврђењу Шарла Иријарта, ова „јунакиња» устанка, којој је тада било 25 до 30 година, „дијелила је често [са својим саборцима] замор устаничког живота и давала доказе своје хладнокрвности и личне храбрости». Она је доживјела исту судбину као и њен пријатељ Мићо Љубибратић: по наређењу аустријских власти, била је ухваћена; али су с њом поступили „са више куртоазије», и „умјесто да је интернирају, пустили су је да се слободно настани гдје јој буде воља, изузев у некој покрајини Турске».

(Мидхат Шамић: *Француски путници у Босни и Херцеговини у XIX стољећу 1836 – 1878 и њихови утисци о њој*, Сарајево, 1981, стр. 278 – 282)

Bogdan Zimonjić
Bosnischer Pope.

Stojan Kovačević
Herzegowinischer Chef.

Lazar Sotšija
Herzegowinischer Chef.

Богдан Зимоњић,
Стојан Ковачевић Лазар Сочича
(Из књиге: Moritz B. Zimmerman, *Illustrirte Geschichte des Orientalischen
Kriegs von 1876-1878*), Wien, Pest, Leipzig)

ДОКУМЕНТИ

Устаници вијећају
(Српска зора, Беч, 1876)

Мирко С. Радоичић

БАТАЉОНИ ХЕРЦЕГОВАЧКИХ УСТАНИКА 1875 – 1878. ГОДИНЕ

1. Горњо-Невесињски	6 чета
2. Доњо-Невесињски	6 чета
3. Дабарски	5 чета
4. Рашњански	6 чета
5. Попово-Љубињски	9 чета
6. Шума Требињска	7 чета
7. Зубачко-Крушевички	8 чета
8. Завођски	8 чета
9. Доњо-Гатачки	6 чета
10. Горњо-Гатачки	5 чета
11. Опутно-Рудински	9 чета
12. Бањско-Рудински	4 чете
13. Рудинско-Трепачки	5 чета
14. Жупско-Пивски	5 чета
15. Планино-Пивски	5 чета
16. Језеро-Шарански	6 чета
Свега: 16 војних батаљона,	бројем = 100 чета

Територију херцеговачку (њен први дио) са које је настало првих десет устаничких батаљона (ред. бр. 1 – 10) окупирао је Аустро-Угарска монархија по Берлинском конгресу (1878. год).

Територија херцеговачка (њен други дио) са које је формирано шест устаничких батаљона (ред. бр. 11 – 16) који су такође били у саставу опште устаничке војске, дошла је у састав Црне Горе, исто тако по одлуци Берлинског конгреса.

(Мирко С. Радоичић: *Херцеговина и Црна Гора 1875 -- 1878*, Невесиње, 1966, стр. 75 – 76)

БАТАЉОН ГОРЊО–НЕВЕСИЊСКИ 1875–1878.

(шест чета — командни састав):

војвода	поп Петар Ћетков Радовић, с. Братач
командир	Трипко Бува, погинуо у Дуги 1876.
командир	Бошко Томов Гузина 1876—1878.
поткомандир	Васо Радов Бува, с. Колешко (од 1876).
1 официр	Драгић Ристов Радовић, погинуо 1875.
2	Јован Савић, погинуо 1876.
3	Станко Савић, с. Крекови
4	Вук Игњатовић, из Површи невесињске
5	Симо Ћого — Ћоговић
6	Јоксим Ристов Говедарица
7	Гајо Бојов Прстојевић
8	Ђорђије Голијанин, мостарска чета
9	Јован Голијанин, од 1877.
„главари”:	Танаско Ђ. Вуковић (топцијски од 1877). Васиљ Бува пог. 1877. Ђорђије Радовић и Спасоје Табак оба из Мостара.
алајбарјактар	од све „Ерцеговине” Јовица Лукин Зиројевић, с. Дубљевићи, 1876—1878.
1 барјактар	Обрен Шулетин Скоко, погинуо 1877.
2	Аћим Шулетин Скоко, невесињска Површ
3	Лазар Пикула, погинуо 1876.
4	Милош Братић, погинуо 1877.
5	Дукица Братић, невесињска Површ
6	Стојан Ристов Ковачевић, с. Колешко
7	Васиљ Томов Настић, невесињска Површ
8	Трифко Вукотић, село Крекови
9	Никола Обрваш, мостарска чета
10	Крсто Л. Тунгуз, смијењен у 1876.
11	Ристо Глигорев Стајић, (од 1876).
12 зам. алај.-б.	Илија Зиројевић, невесињска Површ
Капетанија:	1. Невесињска Површ: капетан Мићко Вулев Гузина, с. Фојница

БАТАЉОН ДОЊО-НЕВЕСИЊСКИ 1875—1878.

(шест чета — командни састав):

војвода	поп Петар Ћетков Радовић, с. Братач
командир	Ђуро Радан (1875—76), затим перјаник
командир	Кико Милошев Стевановић, 1876—1878.
поткомандир	Јован Гутић, село Зови До
сердар	Мијат Ћетков Радовић, Мостар (од 1876).
1 официр	Митар Граховац, погинуо 1875.
2	Продан Рупар, погинуо 1875.
3	Симун Зечевић, погинуо 1875.
4	Микоје Вујичић, погинуо 1877.
5	Ђуро Граховац, кнежина Лукавац
6	Ђуро Трипков Грубачић, с. Раст, Оцак
7	Ђуро Рупар, Горња Трусина
8	Лука Марков Таминџија, с. Бежђеђе
9	Јово Сп. Фржо Вржовић, с. Биоград
10	Томо Рашовић, Горње поље, Невесиње
„главари”:	Вучић Жерајић, Милинко Лисов, Никола П.Радовић, итд.
1 барјактар	Лука Драговић, погинуо 1875.
2	Томо Ремета, погинуо 1876.
3	Тодор Ремета, село Биоград
4	Ристо Чампара, погинуо 1876.
5	Раде Кешел, село Студенци
6	Лазар Нинковић, погинуо 1877.
7	Вучић Радан, погинуо 1882. у пл. Црвањ.
8	Јово Пивчић, Доње Невесиње
9	Јово Рашовић, Доње Невесиње
10	Анто Кљакић, Невесињско поље
11 замј. барј.	Сава Миликин Зуровац, с. Луке невестињске
Капетаније:	
1. Доњо-невестињска:	капетан Трипко Сп. Грубачић, с. Оцак
2. Лукавац:	капетан Илија Стевановић, с. Стевановића Торине

БАТАЉОН ДАБАРСКИ 1875—1878.

(пет чета — командни састав):

- војвода Јован Спасојев Џомбета, с. Бијели Поток
 командир Перо Бошков Муратовић, Бабин До, Хргуд
 поткомандир Шћепан Лукин Павић, село Влаховићи
 1 официр Ристо Шиник, погинуо у Пиви 1875.
 2 Ђуро Томов Шиник
 3 Лазо Симов Барбарез, село Влаховићи
 4 Трифко Лазарев Ивeља, с. Мрчев До, Хргуд
 5 Шћепан Лазарев Солдо, с. Сузина
 6 Илија Медан Дабранин
 „главари”: Јово Самарцић, Јован Шутић, с. Преворац
 1 барјактар Спасоје Топаловић, погинуо на Дивину 1875.
 2 Ристо Топаловић, са Хргуда
 3 Јоко Ковачевић, погинуо на Шобајиће 1877.
 4 Ристо Ковачевић, с. Влаховићи од 1877.
 5 Гаврило Савин Муратовић, с. Копитник
 6 Ђетко Радовановић, т. рањен у 1876.
 7 Тешо Тешановић Дабранин
 „главари” Лука Топаловић, Перо Ђурица и Митар Крунић
 Капетанија:
 1. Дабарска: капетан Лука Марков Ђурица. с. Хатељи, Дабар.

БАТАЉОН ШУМА ТРЕБИЊСКА 1875 – 1878

(седам чета — командни састав):

- војвода Мелентије Томов Перовић (1835–1887),
 архимандрит манастир Дужи, војвода од 1. I 1877.
 командир Лука Матов Петковић, Горица 1875–1876. (оболио)
 командир Митар Марков Мерћеп, с. Ђедићи 1876–1877)
 (смијењен)
 командир Арсеније Иванов Мискин, Површ (1877–1878);
 поткомандир Сава Глигов Куртовић, т. рањен 1876. и
 подлегао ранама 1877. године;
 поткомандир Стеван Ристов Бокун, с. Рапти – Бобани (1877-78)

- 1 официр Симо Лукин Радоичић звани „Шума”, с. Вољуја, Шума
- 2 Симо Перов Правица, из с. Биоча (с. Бијелач)
- 3 Мато Симов Елаковић, с. Ускоплје—Куртовићи
- 4 Јоко Стеванов Миш, из Бобана, погинуо 1875.
- 5 Ристо Алексин Милаковић, с. Јасеница, погин. 1876.
- 6 Јовица Митров Миш, Бобани (од 1877.)
- 7 Јевто Јовичин Ковач, Захумље, погинуо 1875.
- 8 Лазо Ристов Обрадовић, с. Седлари — Захумље
- 9 Милош Ђурчић-Ђурчија, с. Турица, Загора
- 10 Јован Шћепанов Дропо, Захумље, погинуо 1876.
- 11 Сава Ђуров Прибишић, Г. Драчево (од 1876)
- 12 замј. оф. Мијо Начић „Шијак” из Шапца, пог. 8. 3. 1875.
„главари”: Петар Мијов Ђурасовић, с. Драчево, Ристо Кокољ
с. Биоград

- 1 барјактар Крсто П. Деспинић, с. Жгљеб, Х. Нови,
погинуо 1875.
- 2 Ристо Кривоглав „Каваз” ст. бар, (т. рањен)
- 3 Мићо Р. Кривоглав, с. Орашје, пог. 1912. на Скадру
- 4 барјактар Пајо Јовов Вулешевић, с. Јушићи, Рашевићи
- 5 Лазо Николин Бркан, с. Славогостићи, Куртовићи
- 6 Мијо Трипов Радуловић, с. Шћеница – Бобани
- 7 Сава Мијов Божић, с. Грмљани – Захумље
- 8 Митар Лукин Стојановић, с. Дријењани, Захумље
- 9 Ђуро Симов Петровић, Загорско-подбрдска чета
„главари”: Симо „Третина”, Лазар Шћ. „Третина,
оба погинули 1875, Јовица Р. Правица, Ристо
Делић Бошко Радуловић, Туље

Капетаније:

1. Површко-шумска, капетан Вучко Радоичић „Шу-љак” рођен
1823, а од 1843. придјевак „Кукавичић” од
несродне породице самрлог кнеза Саве
Кукавичића-Балаћа.
2. Захумско-шумска, капетан Јосиф Стеванов Ковач(евић),
Пољице-Попово
3. Бобанско-шумска, капетан Ристо Јовичин Вукановић, Бобани.

БАТАЉОН ЗУБАЧКО-КРУШЕВИЧКИ 1875—1878.

(осам чета — командни састав):

- војвода Трипко Јовов Вукаловић, (1835–1898) по мајци Јоки -
 Јокнић, Богојевић Село, Зупци („требињски кадилук)
 командир Томо Ђуров Томашевић, с. Сврчуге, Крушевице
 поткомандир Богдан Кецов Спаић, погинуо, Клек, 1876.
 поткомандир Аћим Кецов Спаић, с. Граб, Зупци
 сердар Стојан Стајов Стијачић, с. Клобук, Корјенићи
 1 официр Трипко Радов Вучковић, погинуо - Глува Смоква 1876.
 2 Боица Новаков Вучуревић, Богојевић Село
 3 Гајо Пајов Спаић, т. рањен 1876. умро од рана 1877.
 4 Обрен Савов Спаић, т. рањен 1877. (остао сакат)
 5 Мило Кезов Спаић, 1878. „мушкетан” од окупатора
 6 Обрен Јованов Вучуревић, с. Завилињац, Зупци
 7 Томо Трипков Милиша, село Тули, Зупци
 8 Тодор Радов Шакотић, с Ораховац, Корјенићи
 9 Јово Шћепанов Павловић, Горње Крушевице
 10 Никола Шћепанов Радовић, Доње Крушевице
 11 Лесо Мијатов Катић, Суторинска чета
 1 барјактар Вукан Бошков Ђурић, с. Коњско, погинуо 1914.
 2 Драго Вуков Вицо, с. Граб, Грабска чета
 3 Ђуро Ристанов Даниловић, Пуковска чета
 4 Ристо Симов Радановић „Уљар”, с. Турменти, Зупци
 5 Ђетко Стајов Стијачић, погинуо на Зупцима 1877.
 6 Обрен Стајов Стијачић, е. Клобук, Корјенићи
 7 Стеван Богданов Томашевић „Шендер”, Крушевице
 8 Васо Јовов Бијелић, Крушевице (Бајкове)
 9 Вуко Јованов Беко (Бекић), Суторинска чета
 „главар” Милош Јоков Вицо, село Граб, Зупци (Требиње)
 Капетаније:
 1. Зубачко-корјенићка, капетан Вуле Јовов Спаић, с. Граб
 2. Крушевичка, капетан Симо Радовић, смијењен у 1875.
 Крушевичка, капетан Томо Ђуров Томашевић,
 с. Сврчуге, истовремено је био и командир
 овог батаљона
 3 Суторинска, капетан Мрдо Лучић, Суторина (1875–
 1876), затим спојена са „крушевичком капетанијом”.

БАТАЉОН РАШЊАНСКИ 1875—1878

(шест чета — командни састав):

- војвода Дум Иван Мусић, Равно, Попово поље,
(правилно је „Дон” – устаници га називали
„Дум” а тако и Војена Управа)
- командир Андрија Раич, Драчево на Неретви
- поткомандир Јован Томин Надаждин, Бјелојевићи, Бурмази
- 1 официр Марко Крмек, пог. у Бротњу иза Неретве 1875.
- 2 Никола Илин Крмек, село Дријен, Расно
- 3 Лазар Иванов Превишић, с. Превиш, Расно
- 4 Видоје Мустапић Утовац, пог. на Крупи 1875.
- 5 Ловро Иванов Маслаћ, с. Церовица, Расно
- 6 Иван звани Ивиша Мишков Коњевод, с. Утово
(оф. Ивиша био невјешт и смијењен у 1875)
- 7 Томо Иванов Менало, с. Церово у Поджабљу
- 8 Перо Ристов Жарковић, с. Влака, Расно
- 9 Ђуро Спасојев Комад, с. Гај у Расну
- „главари”: Бошко Јованов Буквић, Перо Обрадовић и вриједни
сарадник Дон Петар Бачић из Стона, Далмација
- „десечар” Никола Ђуров Надаждин, погинуо 1875. у Расну
- 1 барјактар Миха Љубан, с. Бајевац, Сјекосе, Расно
- 2 Маријан Томин Папац, село Гојиловићи
- 3 Филип Перин Шутало, с. Брштаница, Расно
- 4 Иван Вукореп, погинуо на Крупи у 1875.
- 5 Трифко Михин Брстина, с. Ћетољуб, Кленак
- 6 Лазар Ијачић, погинуо на Клепавици 1875.
- 7 Спасоје Ијачић, село Опличићи, Дубраве
- 8 Грга Лукин Коњевод, с. Пушишта, Зажабље
- „главар” Бокина Мартинов Маслаћ, (пл. Жаба).
- Капетаније:
1. Прапратница-Зажабље, капетан Никола Путица (Хрват),
с. Чараћи (иста капетанија у „Вукаловићевом
устанку” капетан Иван Маслаћ (Хрват) с.
Церовица – Зажабље;
 2. Зелена Габела, капетан Миха Т. Брстина (1811—1907),
капетан од 1857. године. Брстина је са капета-
ном Иваном Маслаћем 24 године под турском

влашћу и 16 година под аустроугарском

влашћу дизао и подстрекао народ на одузимање земље од феудалних посједника;

3. Ошанићи (око Мрамора и Голих брда), капетан Шћпан Вујиновић из Ошанића;
4. Бурмази, капетан Симо Вуканов Кучинар из Кучинанара.

БАТАЉОН ПОПОВО-ЉУБИЊСКИ 1875—1878.

(девет чета — командни састав)

војвода	Дум Иван Мусић, Равно, Попово
командир	Мише Михин Томашевић Кукица, с. Цицрина
поткомандир	Лазо Михов Мачуга-Иванишевић, с. Величани
1 официр	Станко Петров Чокљат, погинуо у 1875.
2	Иван Ђуров Бурић Туфекција, с. Котези
3	Ијо Лазин Матић, с. Дубљани, Попово
4	Перо Ђурин Вулетић, с. Требимља, Попово
5	Иван Михин Рудиница, с. Равно – Попово
6	Марко Иванов Паламета, с. Чаваш – Попово
7	Лазар Трифков Поповић, с. Бјелошев До, Брда
8	Ринда Трифков Оборина, с. Орашје – Попово
9	Илија Алексин Круљ, с. Ранковци, Љубиње
10	Петар Јовов Милић, с. Величани, погин. 1882
„главар”:	Спасоје Милинков Вујовић, Љубињска Ивица
1 барјактар	Никола Лукин Ђурасовић, село Котези
2	Никола Иванов Потребица, засеок Златморје
3	Вицо Иванов Бурум, погинуо на Крупи 1875.
4	Никола Ников Бендер, село Веља Међа
5	Јово Аћимов Ђоровић, с. Љубињске Крушевице
6	Милош Тодоров Вртикапа, Љубињска Ивица
7	Бошко Стојанов Богдановић, околина Љубиња
8	Мато Николин Вукић, с. Трнчина — Попово
9	Јован Томов Славић, с. Величани, Попово
„главари”:	Васо Лугоња, Ристо Милић и
	Божо Гаврилов Поповић.
Капетаније:	Поповска брда, капетан Ђуро, звани Пећко Перов
	Кристић, у народној пјесми под именом „Пећко

- Латинин”, с.Требимља, засеок Пећине и метериз „Пећине”;
2. Поповско поље, капетан Живко Миленић, ускок из Сењске Ријеке — Далмација;
 3. Љубињска брда, капетан Перо Гаврилов Поповић, Бјелошев До у љубињским Брдима и
 4. Ивичко-крушевничка, капетан Јефто Ристов Калајџић, из Љубињске Ивице (у 1881—82. „крк сердар” над пандурима Аустро-Угарске).

БАТАЉОН ЗАВОЂСКИ 1875—1878.

(осам чета — командни састав):

војвода	Глигор Лукин Милићевић, с. Звијерина, Билећа
командир	Никола Тодоров Вујовић, Врањска села
поткомандир	Зеко Радов Анђелић, погинуо у Дуги 1876.
поткомандир	Видак Радов Анђелић, с. Дубочани, Завође,(умро (умро у јануару 1916. на Крфу, на сахрани био присутан Шпиро Радоичић, добровољац, новинар).
1 официр	Анто Глигорев Милићевић, поги. у Дабру 1875.
2	Лука Максимов Дангубић, с. Дола Звијерина
3	Јеремије Тодоров Вучинић, е. Орах, Заријечје
4	Петар Илијин Бајчетић, с. Мириловићи
5	Аћим Стеванов Петковић, с. Брани До
6	Ђуран Поповац, с. Влашка, погинуо у 1875.
7	Томо Илијин Поповац, с. Влашка, Љубомир
8	Стеван Петров Папић, с. Поди. Домашево
9	Перо Марков Бјелица, пог. на Муратовици 1875.
10	Ћетко Шибажлија Милидраговић, с. Врањска
11	Ђоко Костов Вујовић, из Доњих Давидовића
1 барјактар	Никола Јоков Милићевић, с. Звијерина
2	Трипко Пајов Нинковић, с. Доње Врбно
3	Лако Јовов Капор, село Мириловићи
4	Никола Максимов Миљановић,
Бориловићи, Врпоље
5	Симо Стеванов (ић) Кијац, из Љубомира, пог. 1882.
6	Милош Савин Радић, из насеља зв. Жрвањ
7	Васиљ Глигорев Вујовић, с. Засада, Симијова

- 8 Ђоко Перов Вујовић, погинуо на Крстац 1877.
 9 Ристо Перо Вујовић, из Доњих Давидовића
 Капетаније: 1. Завођска, капетан Сава Лукин Анђелић, Пољице
 Дубочани, Завође (у 1910. капетан Сава и
 његов син Вуко били су на Цетињу, по кази-
 вању Сима Радоичића)
 2. Љубомирска, капетан Јован Дамјанов Зотовић, Домашево и
 3. Врањска села, капетан Никола Тодоров Вујовић, изабран за
 ком андира батаљона Завођског 1875—1878.

БАТАЉОН ОПУТНО-РУДИНСКИ 1875—1878.

(девет чета — командни састав):

- командир Шћепан Вуков Папић, с. Коравлица, О. Рудине
 поткомандир Сава Алексин Пејовић, Подврш О. Рудинска
 сердар рудин. Тодор Драгов Мујичић, насеље Битељица
 арамбаши руд. Васиљ Сворцан из Корита, билећке Рудине
 1 официр Петар Лалићев Шупић (1842—1918), Почековићи
 2 Спасоје Пејов Комненић, село Пилатовци
 3 Глигор Петров Албијанић, с. Баљци, Билећа
 4 Мрдак Вујадинов Лубурић, село Риоца
 5 Трипко Бајов Сворцан, Корита
 6 Пушо Мићов Салатић, с. Бијела Рудина
 7 Крсто Хрњичин Бјелица, пог. у Фатници 1875.
 8 Лука Благојев Бјелица, Горња Врбица
 9 Гашо Јованов Чорлија, пог. на Билећи 1877.
 10 Тоша Јованов Чорлија, с. Качањ — Билећа
 11 Никола Томов Милошевић, Горњи Давидодовићи
 1 барјактар Божо Глигорев Алексић, Подврш О. Рудинска
 2 Јован Марков Комар, с. Враћановићи
 3 Обрен Радојев „Шаговновић“, с. Баљци
 4 Вуле Драгов Мујичић, Битељица
 5 Мргуд Ђуров Вучковић, с. Богдашићи
 6 Митар Алексин Бјелетић, с. Доња Врбица
 7 Ђоко зв. „Ђак“ Симов Вуковић, погин. 1875.
 8 Јован Пундов Вуковић, с. Мека Груда
 9 Иван Милошевић „Курлов“, погинуо 1878.

10 Шћепан Лазарев Милошевић зв. „Прдек”
замј. барјак. Мато Вујадинов Милошевић из Давидовића
Капетаније:

1. Билећко-рудинска, капетан Раде Гојов Бабић, погинуо
у новембру 1875. на Планој (Билећа), капетан
Стојан Гојов Бабић, с. Трновица
2. Опутно-рудинска, капетан Раде Вуков Алексић, Подврш
3. Рудинско-хоћићка, капетан Глигор Трипков Сандић-
Вуковић, село Туцаков До, џемат хоћићки.

БАТАЉОН БАЊСКО-РУДИНСКИ 1875—1878.

(четири чете — командни састав):

- војвода Максим Јованов Баћовић, с. Кленак, Бањани,
погинуо 20. (8) јануара 1876. у Радован Ждријелу,
повише друма Требиње – Дубровник, у мјесту Сјер-
ковачка Главица преема турској караули на
истоименој главици званој Витов Кош;
- војвода Симо Васиљев Баћовић, с. Кленак – Бањани
- командир Благоје Симов Копривица, Горњи Бањани, погинуо
у Завођу 1875. (раније био Његошев перјаник)
- командир Видак Крстов Копривица, Горњи Бањани
- поткомандир Јован Зеков Огњеновић, из Бањана
- 1 официр Видак Симов Копривица, погинуо 1876.
 - 2 Божо Симов Копривица, Горњи Бањани
 - 3 Марко Лалин Ераковић, Горњи Бањани
 - 4 Ристо Стеванов Баћовић, Доњи Бањани
 - 5 Јово Савин Кнежевић с. Петровићи (Сопот)
стари „стотинаш” Станиша Лазарев Копривица
Горњи Бањани
- 1 барјактар Стеван Гајов Мирковић, чета Копривичка
 - 2 Муса Митров Ераковић, чета Миљанићка
 - 3 Кико Перов Томашевић, чета Кленачка
 - 4 Окица Јанков Ковач, чета Доњебањска.
- главари топџијски: Беле Митров Килибарда, Миле Гашов Коприв-
вица и Ђоко Шћепанов Сарих (Ђоко пог. на Бару
1878, турски топ прекинуога по пасу у два комада;
усмена казивању Митра Матовића у 1961. г. који
наводи да су му то лично казивали устаници)

Капетанија: Бањско-рудинска, капетан Гишан Јевтов Миљанић
из бањског насеља званог Миљанићи.

БАТАЉОН ГОРЊО-ГАТАЧКИ 1875—1878.

(пет чета — командни састав):

војвода	поп Богдан Аћимов Зимоњић, с. Гарева, Гацко
командир	Ђоко Живков Вишњић, Голија, Гацко
поткомандир	поп Глигор Јовов Старовић, с. Самобор
сердар голиј.	Дука Канкараш из Голије
1 официр	Вукота Дукин Канкараш, погинуо 1875.
(био је учесник Ловћенске скупштине)
2	Томо Дукин Паповић, погинуо на Равно 1875.
3	Видак Паповић, био невјешт, смијењен 1875.
4	Ђоко Вуков Горановић, село Чарађе
5	Стеван Мандић, Горње Гацко
6	Коста Глигорев Тепавчевић
7	Ђурица Топаловић
8	Васиљ Лаков Давидовић, смијењен у 1875.
9	Ђуро Антов Слијепчевић, село Самобор
„главари”:	Павле Вујадинов Мандић, с. Дулићи,
Митар Лазарев Старовић (топцијски у 1877)
Станко Слијепчевић и Обрен Горановић.
1 барјактар	Лука Андријашевић, погинуо 1875. Степен-Крстац
2	Бајо Трифков Канкараш из Голије
3	Зелен Пјешчић, село Равно – Гацко
4	Вујадин Малишин Тепавчевић
5	Милутин Бојов Шуковић
6	Тодор Бјелогрлић, погинуо на Камено Брдо 1876.
7	Станоје Мићов Бјелогрлић, село Липник, Гацко
„главар”:	Обрад Бјелогрлић из Липника
Капетанија:	
1. Гацко Поље,	капетан Стеван Богданов Зимоњић, са службом
рада у 1875—1878. при „Војеној Управи” на
црногорском Грахову. (Његовсу ријечи: „Главар-
ства су стицана учешћем у бојевима”...)

БАТАЉОН ДОЊО-ГАТАЧКИ 1875–1878.

(шест чета — командни састав):

војвода	поп Богдан Аћимов Зимоњић, село Гарева, Гацко
командир	Никола Богданов Гргур (евић), с. Берушица
поткомандир	Јовица Радов Божовић, село Брајићевићи
арамбаша	Стојан Илијин Ковачевић (1822—1911), Срђевићи
1 официр	Јоле Ацић, погинуо на Зборну Гомилу 1876.
2	Благоје Ацић, из Површи гатачке
3	Ристо Спасојев Ковачевић, с. Срђевићи
4	Стојан Зиројевић, с. Брајићевићи
5	Драго Остојин Бејат, погин. на Острог 1877.
6	Ћетко Ђоков Вукомановић, с. Јасеник
7	поп Митар Јоков Говедарица, с. Михољаче
8	поп Глигор Пејов Поповић (раније барјактар)
1 барјактар	Лазар Додер, из Површи гатачке
2	Малиша Лаков Рончевић, село Жањевица
3	Илија Елез (овић), село Изгори гатачке
4	Зеко Милошевић, село Срђевићи
5	Јово Копривица, село Градина
6	Ристо Фаланцић-Валанцић, с. Михољаче
„главари”:	Ј. Додер, Површ гатачка и Милан Шојић, с. Плочник.

Капетанија:

1. Површ – Гацко, капетан Томо Вукомановић, с. Јасеник

БАТАЉОН РУДИНСКО-ТРЕПАЧКИ 1875–1878.

(пет чета — командни састав):

командир	Баћо Ђуричин(чић) Мићуновић (1836–1912)
поткомандир	Никола Ст. Николић, погинуо на Крстац 1877.
поткомандир	Машан Станков Николић (перјаник, па поткоман)
1 официр	Мушо Бошков (ић) Мијатовић, погинуо 1877.
2	Никола Живков Мићовић Вујадиновић, Шипачно
3	Радоица Дуров Јованић, Горње Поље
4	Марко Ђуричин Мићуновић, Трепча

- 5 Симо Брајичић – Сарић, Озринићи
 6 Новица Радов Павић, т. рањен у Дуги 1877. лијечио се на катуну Закрај у пл. Крнова и подлегао ранама пред заузеће Никшића у 1877. години. У 1876. био је потписник устаничких услова у Суторини.
 7 Милан Марков Јањушевић, из Озринића
 1 барјактар Јоко Матијашевић, пог. на Крстац 1877.
 2 Ђорђије Дурутовић (официр од 1876.)
 3 Глиша Голубов Делибашић (оф. од 1876)
 4 Бошко Мијајлов Раичевић, из Озринића
 5 Вучина Вешов Буторовић, из Риђана
 6 Вуко Радов Мрваљевић, погинуо 1876.
 7 Никола Шал. Мрваљевић, из Трепача
 8 Илија Мијановић, Горње Поље
 9 Крсто Радуловић, Заврх

Капетаније:

1. Рудинско-трепачка, капетан Милован Ђ. Мићуновић, погинуо на Муратовици 31. X 1875; по рату 1878. капетан Новица Ђуричин Мићуновић.

БАТАЉОН ЖУПСКО–ПИВСКИ 1875–1878.

(пет чета — командни састав):

- војвода Лазар Ристов Сочица, с. Плужине, Жупа Пивска
 командир Вико Јованов Радоичић, с. Стабна, Жупа Пивска
 поткомандир Спасоје Гајов Гломазић, с. Рудинице – Жупа
 1 официр Дрека Николин Ацић, пог. 1875. на Муратовици
 2 Вуко Арсов Тадић, погин. на Крстац у 1875.
 3 Амза Арсов Тадић, село Смријечно
 4 Миле Јевтов Мићановић, паланка Горанско
 5 Јевто Гргур, Пивљанин
 6 Илија Мијатов Мирић, Жупа Пивска
 7 Благоје Николин Ацић (од 1878)
 8 „главар”: Бећко Таушан из Пиве
 1 барјактар Илија Мркојев Јововић, пог. на Муратовици 1875.
 2 Васил Мркојев Јововић, погинуо у Голији 1875.
 3 Пајо Јововић, из насеља званог Забрђе
 4 Јоле Шојов Ђикановић, село Рудинице

- 5 Глигор Савин Бајагић (изабран за официра 1876)
 6 Јован Симуновић, погинуо на Равно 1. IX 1875.
 7 Обрад Живков Радовић, Жупа Пивска
 8 Ђурко Тијанић, Жупа Пивска

Капетаније:

1. Жупско-пивска, капетан Вуле Ацић, село Лисина, погинуо у боју 31. X 1875. на Муратовици; капетан Јоко Вулов Ацић (1875—1878)
2. Рудиничко-крушевичка, капетан Василије Ђуров Ђачић (1828—1893)

БАТАЉОН ПЛАНИНО-ПИВСКИ 1875–1878.

(пет чета — командни састав):

- војвода Лазар Ристов Сочица, с. Плужине, Жупа Пивска
 командир Миро Марков Гаговић, с. Безује, Планина Пивска
 поткомандир Лука Голошија Војиновић, село Војиновићи
 1 официр Обрен Радовић, пог. на Муратовици 31. X 1875.
 2 Радуле Радовић, погинуо на Горанско у 1875.
 3 Милан Кнежевић, погин. на Муратовици 1875.
 4 Шћепан С. Пlosка, село Бојати, Планина Пивска
 5 Петар Цицмил, с. Столац, Планина Пивска
 6 Лазо Крунић, село Орах, Доњи Унач
 7 поп Томо Поповић из Црквичког поља
 8 Мико Ђоков Маловић, Дужи
 „главари”: Тале Маловић из Дужи, Обрен Јолев
 Никовић, село Влашке Карауле.
 1 барјактар Василије Поповић-Верговић, Пл. Пивска
 2 Симо Гаговић, село Пирни До, Пл. Пивска
 3 Матија Дакић из Планине Пивске
 4 Павле Шкиљевић из Планине Пивске
 5 Радоица Шарац, село Недајно — Пива
 „главар” Мило Баиловић – Пивљанин
 Капетанија:
 1. Планино-пивска, капетан Иван Шћепанов Кецојевић,
 из Пирнога Дола (рођен 1821. умро у мају 1918).

БАТАЉОН ЈЕЗЕРО-ШАРАНСКИ 1875–1878.

(шест чета — командни састав):

војвода	Трипко Симов Џаковић, из Језера, погинуо 1875.
командир	Митар Ћоровић „Пејовић”, село Међужваље
поткомандир	Раде Радулов Кнежевић, село Руданица
1 официр	Лука Бојовић, село Змињица
2	Димитрије Анђелић, с. Суви До — Његовођа
3	Лека Рондовић-Вуковић, село Градина
4	поп Филип Поповић, стари „стотинаш”, Крш
5	Беле Дринчић
6	Новак Џаковић из Језера
7	Бећко Закић-Раичевић, село Алуге
8	Јован Митров Ћоровић зв. Јоцо (по рату)
1 барјактар	Димитрије Кнежевић, пог. у Руданцима 1877.
2	Вук Криваћевић-Шашовић, село Крш шараначки
3	Марко Новосео – Новосел
4	Касалица – барјактар
5	Радован Кнежевић, (од 1877. године)
6	Ђоко Вилотијевић
7	Спасоје Војновић из Пренђана
8	Крстајић М...

Капетаније:

1. Језерска, капетан Живко Гаврилов Шибажлија из Језера
2. Шараначка, капетан Јоксим Михајлов Кнежевић, Шаранци

”ЈАЈОШИ” ИЗ ЦРНЕ ГОРЕ 1875–1876.

(седам чета — командни састав):

командир	Пеко Павлов Павловић, с. Војинићи, Кчево
поткомандир	Митар Ђуров-Ђуровић „Кривоглав”
1 официр	Сава Петров Ковачевић, за Граховљане
2	Зрно Николин Поповић, за Цуце и Ћеклиће
3	Благота Новаков Вујовић, за Кчево и Бјелице
4	Бошко Шкрњетин Мариновић, за Цетињане и Његуше

- 5 Милован Перишин Павићевић, за Пјешивце
 6 Раде Марков Марушић, за Бјелопавлиће
 '7 Спахо Прелов Ђурашковић, за Цеклињане...
 „главар”: поп Мило Петров Јововић, погин. 1877. Никшић
 1 барјактар Пајо Марков Ковачевић, Грахово, погинуо 1875.
 (Пајо је сестрић војводе Луке Вукаловића, од Лукине
 сестре Петруше – кћери кнеза Лака Вукалова из Зубаца)
 2 Перо Муратов Рогановић, из Цуца
 3 Новак Рамов Јововић, Марковина, Кчево
 4 Марко Лазов Кашћелан, за Његуше и Цетињане
 5 Глигор Бекичин Павићевић, пог. у Дуги 1876.
 6 Нешко Милин Вражегрмац – Брђанин
 7 Саво Илијин Вукмировић, Цеклин, погин. 1878.

”ЛЕГИЈА ДОБРОВОЉАЦА” 1875–1876.

(три чете — командни састав):

- војвода Мићо Лазарев Љубибратић, рођен 1839. у селу зв.
 Љубово у Површи требињској, умро 25. 2. 1889. у
 граду Београду у Србији (од 1862. секретар у
 „Вукаловићевом устанку”)
 1 официр Димитрије - Митар Марков Мерћеп, с.
 Ђедићи, Шума требињска, („десечар” од
 1861. у Вукаловићевом устанку),
 2 Конте Карло Фајела, гарибалдинац из Рима, Италија
 3 Трајтнер Чех из Златног Прага
 1 барјактар Арсен Ристов Љубибратић „Балордић”, Љубово,
 „главари”: Ђуро Петровић из Срем. Митровице, Ристо Максов
 Мерћеп, село Ђедићи – Рашевићи, Шума требињска,
 Томо Лазарев Љубибратић, Вуле Савин Љубибратић,
 „десечар” с. Љубово и Коста Грујић секретар из Србије.
 Капетанија:
 1. „Гарибалди”, капетан Лућиано Монталти из Италије.

БОКЕЉСКО-КРИВОШИЈСКИ ДОБРОВОЉЦИ 1875–1876.

(четири чете — командни састав):

кнез	Милан Ђуров Радоичић (1800—1876)
поткомандир	Пусјо Мијатов Самарцић, Кривошије
1 официр	Рако Радоичић, рањен 1875, погин. 1882.
2	Крсто Миланов Радоичић, погинуо 1882.
3	Стеван Николин Поробић, село Мојдеж
4	Крсто Ђуров Вукасовић, село Жгљеб
„главар“:	Петар Богданов Бојанић, Кривошије
1 барјактар	Милутин Илић, Кривошије, т. рањен 1876.
2	Лука Мијатов Илић, Горње Кривошије
3	Крсто Петров Деспинић, погин. 8. VIII 1875.
4	Драго Тодоров Лазовић, Леденице
5	Лакићевић (погинуо у 1882)
„главари“:	Аћим Павловић, Филип Суботић, Лазар Јовановић из Рисна, Станко Тресковић-Самарцић и Перо Лазаревић из Мокрина

”ПЕРЈАНИЦИ” ИЗ ХЕРЦЕГОВИНЕ 1876 –1878.

(једна чета — око 80 бораца)

капетан	Ђетко Пејов Пејовић Ераковић, Тупањ, Бањани
официр	Обрен Окичин Сарић из Бањана
барјактар	Перко Лазов Докнић, Голија, Горње Гацко

Перјаници по насељима

Бањани: Никола Крстов Ераковић-Пејовић, Новица Петров Радовић-Миљанић, Ристо Николин Мркајић, Јанко Ристов Баћовић, Алекса Николин Копривица, Петар Бојичин Килибарда, Гаша Тупањанин, Петар Глигорев Ераковић; *Опутно-Рудињани:* Анто Радовановић, Шпиро Мићков Бјелица, Глигор Лукин Вујовић, Обрен Крстов Комненић, Шћепан Драгов Мујичић, Стојан Албијанић, Дука Дутина, Симо Прело;

Завођани: Ристо Стеванов Радић, с. Жрвањ, Тодор Вујовић, с. Врањска, Јевто Вучинић, Шћепо Мулина, с. Дубочани, Томо Стеванов Ђук, Мато Анђелић;

Пивљани: Иван Бајагић, Милан Шљиванчанин, Јевто Миловић, Мирко Благојевић, Шћепан Ацић, Милосав Таушан-Обрадовић, Секуле Куљић;

Рудине Тrepачке: Митар Милов Рогановић, Ристо Благодин Ђупић, Благоје Марков-Марковић Кривокапић, Матија Мушов Вујичић, Новица Ђуричин Мићуновић, Машан Станков Николић;

Гачани: Милутин Симов Мандић, Трипко Шкиљо, Ристо Валаџић, Илија Пјешчић – погинуо на Крцу у 1877, Јован Паповић;

Невесинџи: Ђуро Вуков Радан, Обрад Гузина, Бошко Вукајловић, Аћим Митров Братић, Никола Симов Вукотић, Божо Скочајић, Ђоко Пивчић-Ацић;

Дабрани: Спасоје Новаковић, Милоје Јелачић;

Зупчани – Требиње: Мило Кезов Спаић (крајем 1878. стријељан од А-У војних власти, као учесник борби у требињским насељима против А-У окупатора), Гајо Јоков Петијевић, Шуњо Митров Деретић, с. Ораховац-Корјенићи, Пуро Ђуров Томашевић из Крушевица, Мићо Лучић, Суторина, Јован Томов Беко, Суторина, Јово Јоков Климовић из Зубаца и Ђуро Зеков Ратковић, село Коњско.

Шума Требињска: Шћепо (Стеван) Тодоров Кокољ, с. Биоград, Површ требињска, Гаврило Стеванов Бубало, с. Мијонићи, Перо Ђуров Дамјановић, с. Главски До, Површ, Ристо Јовичин Дучић (1842–1923) из с. Луга у Подбрђу требињском;

Попово и Расно: Божо Андрић Бурић, Петар Јовов Јововић звани „Греда“, село Величани, Попово, Никола Барзут (звани Гогић) село Баљивац, Бобани и Ђоко Слијепчевић, Љубињска Брда;

Језера и Шаранџи: Петар Симовић и Петар Ђоровић из Језера, итд.

(Мирко С. Радоичић: *Херцеговина 1875 – 1878*, Требиње, 1961
(стр.11-31)

Никола Вујовић

Трипко Сворчан

Мрдак Лубурић

Ловица Зиројевић

Илија Стевановић

Кико Стевановић

Стеван Зимошић

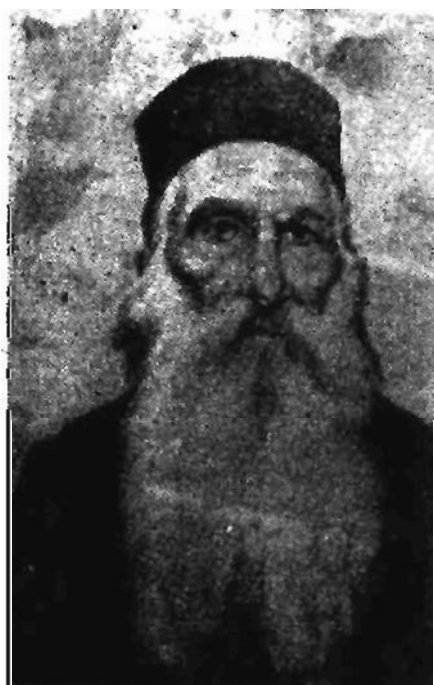
Драго Пашић

Трипко Вукаловић

Трипко Грубачић

Поп Глигор Старовић

Никола Гргур

Томо Томашевић

Мелентије Перовић

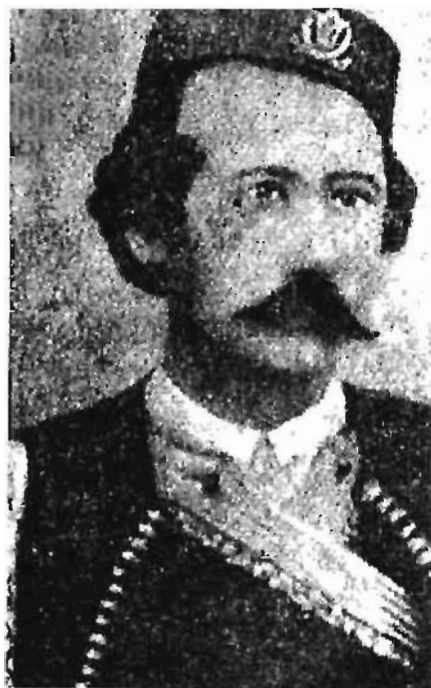
Митар Говедарица

Бошко Гузина

Алекса Јакшић

Никола Радовић

Симун Зечевић

Продан Рупар

Васо Бува

Митар Мерћеп

Вучко Радоичић Шумљак

Јосиф Ковачевић

Арсеније Мискин

Мићо Герун

Стојан Стијачић

Јово Перовић

Дон Иван Мусић

Трифко Деретић

Обрен Вучуревић

Сава Куртовић

Сава Божић

Трифко Бува

Стеван Бокун и Богдан Спайћ

Сава Пејовић

Јован Зотовић

Ристо Милаковић

Михо Брстина

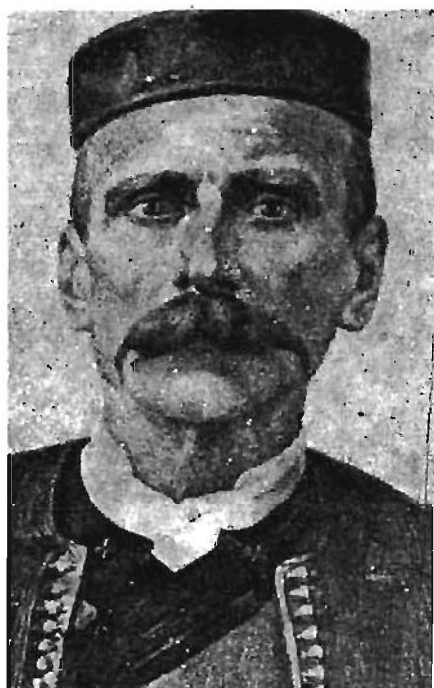
Шћепан Папић и Глигор Милићевић

Видак Анђелић

Мићо Мариновић

Симо Радоичић Шумљак

Сава Зуровац

Херцеговачки устаници Опутно - Рудињани и Завођани (снимак из 1938): 1. Ристо Вучковић, 2. Благоје Ивковић, 3. Јован Алексић, 4. Тодор Шешлија, 5. Ђетко Алексић, 6. Максим Салатић, 7. Павле Бајчетић, 8. Илија Капор, 9. Драго Папић

Андрија Лубурић

СПИСАК ПОГИНУЛИХ ХЕРЦЕГОВАЧКИХ УСТАНИКА У НЕВЕСИЊСКОМ УСТАНКУ 1875 – 78

Списак погинулих херцеговачких устаника изложен је у Никшићској саборној цркви, која је и подигнута као споменик погинулих херцеговачких устаника и Црногораца у рату за ослобођење 1875-78. Израдиле су га бивше, старешине херцеговачке устаничке војске, који су као емигранти из устанка 1881-82. живели у Никшићу. Списак је подељен по батаљонима и тачно је означено име, презиме и чин погинулог, као време и место где је пао. У овај списак нису унети погинули устаници из баталиона Шумског (Требиње) и Поповског, зато што се старешине тих баталиона тада нису налазиле у Црној Гори, нити су послали тражене податке. Цела херцеговачка устаничка војска састојала се из 17 баталиона, који су бројили укупно око 12.000 људи. Према списку број погинулих износи 623 човека. Овоме броју треба додати око 100 људи из баталиона Шумског и Поповског. Тако укупни губици херцеговачких устаника у томе устанку могу се рачунати на око 720 људи.

Баталион Доњо-Невесињски

	Место	Година
1. Миро Зечевић	у Биоград	1875
2. Јоко Лажета		
3. Божо Ивановић		

4. Ристо Вржовић		
5. Јово Попадић	у Биоград	1875
6. Лазар Ковач		
7. Бајо Грубачић		
8. Мишо Шиљеговић		
9. Јевто Рашовић	на Касабу	1875
10. Бошко Марковић	на Касабу	1875
11. Милић Вујичић		
12. Милић Паровић		
13. Митар Жерајић		
14. Никола Лукета		
15. Васо Шушило		
16. Лука Ковачевић		
17. Обрен Вукосав		
18. Аћим Кљакић		
19. Илија Драговић		
20. Јевто Гамбелић		
21. Ристо Ивановић		
22. Ристо Вукосав		
23. Пејо Шиповац		
24. Митар Жерајић		
25. Раде Лисов		
26. Лука Перовић		
27. Вукан Паровић		
28. Јовица Паровић		
29. Трипко Марковић		
30. Ђуро Зуровац		
31. Тодор Вуковић		
32. Никола Дрљан		
33. Јовица Дрљан		
34. Никола Војчић		
35. Трипко Бањанин		
36. Ристо Пејановић		
37. Јово Ороз		
38. Перо Ороз		
39. Видо Ратковић		
40. Лука Ратковић		
41. Шћепан Солдо		
42. Шћепан Спремо		

43. Трипко Мањак		
44. оф. Митар Граховац	на Дивину	1875
45. Трипко Бендераћ		
46. Илија Чабрило		
47. Јевто Миловић	на Дивину	1875
48. офиц. Симун Зечевић		
49. Анто Бјелица		
50. Мато Ковачевић		
51. Голуб Кешел		
52. Илија Радуловић		
53. барј. Лука Драговић	у Пиви	1875
54. Васиљ Костић		
55. офиц. Продан Рупар	на Плану	1875
56. Митар Братић	на Крстац	1875
57. Митар Килибарда		
58. Илија Батинић		
59. Јевто Спремо	у Зовом Долу	1875
60. Перо Ђерић		
61. Ристо Куљић		
62. Ђорђе Бјелобрк	у Мостару	1875
63. Милош Лисов	на Глуву Смокву	1876
64. Ристо Ковач		
65. Васиљ Црногорац		
66. Јово Ацић	на Залому	1876
67. Којо Зуровац		
68. Станиша Сокнић		
69. барј. Томо Ремета		
70. барј. Ристо Чампара		
71. Видак Лисов	у Бишини	1876
72. Лазар Кандић		
73. Лука Рашовић		
74. Јово Рашовић		
75. Саво Килибарда		
76. Милинко Килибарда		
77. Тодор Миловић		
78. Шћепан Телебак		
79. Шћепан Глоговац		
80. Глигор Вујичић		
81. Перо Маврак		
82. Никола Шаренац		

83. Илија Кулић		
84. Ристо Обрадовић	у Бишини	1876
85. Илија Нинковић	на Каменом брду	1876
86. Лука Дабић	на Граховцу	1876
87. Лазар Трапарић		
88. Перо Вржовић		
89. Ристо Ђерић		
90. Вук Кешел	на Крстцу	1877
91. Видак Буквић		
92. Илија Руло		
93. Лука Вукајловић	на Лукавцу	1877
94. Јово Куљић		
95. Трипко Дабић		
96. барј. Лазар Нинковић	на Острогу	1877
97. Гајо Вуковић		
98. Ђоко Миловић		
99. офиц. Микоје Вујичић	на Никшићу	1877
100. Мијат Мишељић		

Баталион Горњо-Невесињски

1. офиц. Драгић Радовић	на Муратовици	1875
2. Ристо Пикула		
3. Стојан Гојко	на Борчу	1875
4. Лазар Васовић		
5. Гашо Скоко		
6. Никола Рњез		
7. Јово Васовић		
8. Ђуро Дрвенција		
9. Ђоко Ђућило		
10. Марко Бува		
11. Ћетко Говедарица		
12. Васиљ Спасовић		
13. Никола Пикула	на Залому	1875
14. Ђоко Глувовић		
15. Ђоко Лукета		
16. Лазар Продановић		
17. Мијајло Ђерић	на Зовом Долу	1875
18. Васиљ Ивковић		

19. Ћетко Ристовић	на Зовом Дољу	1875
20. Никола Алексић	на Касаби	1875
21. Милош Ћеранић		
22. Шурко Петковић		
23. Јово Лажетић		
24. Марко Ивковић	на Крстац	1875
25. Лука Иванишевић	на Церници	1875
26. командир Трипко Бува	у Дузи	1876
27. Андрија Ковачевић		
28. оф. Јован Савић	на Крековима	1876
29. барј. Лазар Пикула	на Морињу	1876
30. Милош Пикула		
31. Саво Вујичић	на Вележу	1876
32. Лазар Вилић		
33. Ристо Дамјанац	Вучји до	1876
34. Јован Бува	Љесков Дуб	1876
35. Вук Драшковић		
36. Томо Настић	на Граховцу	1876
37. Мато Гузина		
38. Ђоко Ковачевић	на Чемерну	1876
39. барј. Милош Братић	на Крстацу	1877
40. Тодор Никитовић		
41. Спасоје Лакета		
42. Анто Анђић		
43. Бајо Ивковић		
44. барј. Обрен Скоко	на Острогу	1877
45. подофицир Васиљ Бува		
46. Саво Вучинић	Никшић	1877

Баталион Опутно-Рудински (преко границе)

1. кап. Раде Бабић	Плана	1875
2. барј. Ђоко Вуковић		
3. Пајо Кундачина		
4. Гаврило Гаћина		
5. Гајо Бабић		
6. Видак Бјелица		
7. Голуб Сворцан	на Кључ	1875
8. Ђуро Лубурић	на Гацко	1875
9. Периша Милошевић		

10. Стеван Вуковић		
11. Раде Милићевић	на Дивину	1875
12. Јован Шаренац		
13. Илија Илић	Дабар	1875
14. Шурко Лубурић	Борач	1876
15. Лука Сворцан	Корита	1876
16. Милош Будалић	Вучји до	1876
17. офиц. Гашо Чорлија	Билећа	1877
18. Гајо Илић		
19. Мијајло Ждрале	на Чепелици	1877
20. Лука Шаговновић	Корјенићи	1877
21. Лазар Вујовић	Никшић	1877
22. Тривко Тркља	Брестице	1877
23. Јован Самарцић	на Плану	1877

Баталион Опутно-Рудински

1. Глигор Бјелица	око Невесиња	1875
2. Ђуро Гудељ	на Плану 16. 12.	1875
3. Обрен Комар		
4. Симо Комненић		
5. Вучић Курдулија		
6. Милош Т. Папић	око Требиња	1875
7. Милош Бајов		
8. Андрија Вукајловић	у Бијељане	1875
9. Ђоко Бјелица		
10. Јован Кудрулија	Град Коритски 8. 8.	1875
11. офиц. Крсто Бјелица	код Фатнице	1875
12. Благоје Бјелица	Вучји до 16. 7.	1876
13. Милован Комар	на Граховац 23. 9.	1876
14. Стеван Копривица	код Љубиња 23. 7.	1876
15. Јован Пејовић	у Корјениће	1875
16. Трипко Илић	код Невесиња, 4. 7.	1876.
17. Никола Шупић	Острошке греде, 4/6 – 12/6	1877

Баталион Бањско-Рудински

1. Ђетко Ђуричић	на Горанско	1875
2. Крсто К. Драганић	на Звијерину 23. 8.	1875
3. Мушо В. Томашевић		
4. Пајо М. Тупањанин		

5. Тодор Н. Перовић	на Звијерину	1876
6. Видак Кр. Мићовић	на Звијерину	1876
7. Благоје С. Копривица	Завође	1875
8. Јевто О. Копривица		
9. Дако Орбовић		
10. Благоје М. Тупањанин	Бијељани код Дабра	1875
11. Трипко В. Јаничић	Крстац	11/13 1875
12. Јован П. Копривица	на Трновицу	1875
13. Лазар С. Капетинић	Град Корићки	8. 8. 1875
14. Симо Л. Пејовић	у Гацко	1875
15. Кико П. Томашевић		
16. Васо Н. Копривица	на Љубиње	27. 9. 1876
17. Стеван Перво		
18. Мујо С. Васиљевић		
19. Лазар Р. Миловић		
20. Ђуро Т. Радојевић		
21. војвода Максим Баћовић	Глува Смоква	8.1. 1876
22. Тодор Перов Копривица		
23. офиц. Видак С. Копривица	Илино Брдо	23. 9. 1876
24. Пуле Милунов		
25. Лазо Симов Зечевић		
26. Илија Шуњин Тупањанин		
27. Ћетко Савин Мркајић	у Доње Бањане	1876
28. Мушо Алин Драганић		
29. Јоко Савин Кнежевић	Касаба невесињска	4. 7. 1876
30. Јанко Р. Баћовић	Крстац	23. 5. 1887

Баталион Дабарски

1. Митар Муратовић	Ргуд	1875
2. Петар Беловић		
3. Јевто Радан		
4. Ђуро Мијић		
5. Јован Муратовић	Габела	1875
6. офиц. Ристо Шиник	у Пиву	1875
7. барј. Спасоје Топаловић	Дивин	1875
8. Радоје Мишановић	Клек	1876
9. Јован Аврамовић	Љесков Дуб	1876
10. Шћепан Аврамовић	Ргуд	1876

11. Симо Аврамовић		
12. Симо Буквић	Ргуд	1876
13. Перо Аврамовић	у Дугу	1876
14. Симо Шакота		
15. Лука Терзић	Дивин	1876
16. Спасоје Ђуричин	Вучји до	1876
17. Вуко Врећић	код Стоца	1876
18. Крсто Комаревић	Никшић	1876
19. Мијајло Барјамовић	Шобајићи	1877
20. барј. Јоко Ковачевић		
21. Јово Сикимић		
22. Лазо Медан		
23. Саво Терзић	у Бару	1877

Баталион Гатачки

1. Дрека Гргур	Касаба невесињска	1875
2. Видак Бјелогрлић	Муратовица	1875
3. Мијајло Бјелогрлић	Боботово гробље	1875
4. Лазар Додер	Равно	1875
5. Јакша Додер		
6. Глигор Милошевић	на Запоље	1875
7. Лука Шуковић	на Степен	1875
8. Новак Јакшић		
9. Лука Андријашевић		
10. Новица Суботић	на Дрину	1875
11. Саво Ковачевић	на Миротинске долове	1876
12. Крцун Тепавчевић	у Дугу	1876
13. Јевто Ћеранић		
14. Андрија Ненадић		
15. Лазар Миловић		
16. Јоксим Бјелогрлић		
17. Мркоје Ацић	на Глуву Смокву	1876
18. Ристо Говедарица		
19. Тодор Бјелогрлић	Камено брдо	1876
20. Божо Васиљевић		
21. офиц. Јоле Ацић	на Зборну гомилу	1876
22. Трифко Шушић		
23. Јоко Мандић	на Крстац	1876

24. Јакша Тепавчевић		
25. Стојан Бојат	на Крстац	1877
26. Муса Шојић		
27. Тодор Мандић		
28. Јоле Мандић	Острог	1877
29. офиц. Драго Бејатовић		
30. Митар Лојовић	на Никшић	1877
31. Алекса Мазлум		
32. Илија Шекара	Улцињ	1878

Баталион Голијски

1. Шћепан Милетић	Муратовица	31. 10. 1975
2. Лазар Ћоровић	на Гласовиту	1875
3. Вукота Д. Канкараш	Равно	1. 9. 1875
4. офиц. Тома Поповић		
5. Митар Крњак	на Крстац	11. 12. 1875
6. Тривко Поповић	Боботово гробље	28. 8. 1875
7. Трипко Тепавчевић	Љубиње	27. 9. 1876
8. Ђорђије Тепавчевић		
9. Пајо Вучетин	у Дугу	2,3, 4/4 1876
10. Ђорђије Р. Горановић		
11. Ристо Поповић	у Гацко	1876
12. перјаник Илија Пјешчић	Крстац	23. 5. 1877
13. Милош Пјешчић		
14. Аћим Крњак	Никшић	11/7 – 29/8 1877

Баталион Завођски

1. Симо Дангубић	код Љубиња	1875
2. Томо Вујовић	Скроботно	1875
3. Никола Вујовић		
4. Стеван Анђелић		
5. Илија Анђелић		
6. Лазо Анђелић		
7. Којо Кашиковић		
8. Ђуран Поповац		
9. Перо Поповац		
10. Петар Перишић		

11. офиц. Перо Бјелица	Муратовица	1875
12. Илија Бојичић	Билећа	1875
13. Шћепан Вучинић	Плана	1875
14. офиц. Анто Милићевић	Дабар	1875
15. Раде Шаренац	Дивин	1875
16. Митар Шаренац		
17. Андрија Миливојевић	Морине	1875
18. барј. Ђоко Вујовић	Крстац	1877
19. Видак Вујовић		
20. Јово Вујовић		
21. Мато Дангубић		
22. Филип Милићевић		
23. Перо Милићевић		
24. Илија Милићевић		
25. Глигор Вујовић		
26. Саво Милидраговић		
27. Саво Капор		
28. Драго Капор		
29. Филип Капор		
30. Васо Тасовац		
31. Тривко Илић		
32. Андрија Милићевић		
33. Симо Милидраговић		
34. Перо Миљанић		
35. Шћепан Ђук		
36. Анто Вукоје		
37. Јоко Капор		
38. Јован Јовановић	на Глуву Смокву	1877
39. Павле Шаренац		
40. Лазо Сикимић		
41. Никола Милидраговић	на Влаовиће	1876
42. Мићо Ковачевић		
43. Филип Попара		
44. Митар Пиљевић		
45. Лука Јевтовић		
46. подк. Зеко Анђелић	у Дугу	1876
47. Саво Миливојевић	на Граховцу	1876
48. Никола Миливојевић		
49. Аћим Радовановић	на Плану	1876

50. Трипко Грк	на Љубиње	1876
51. Ђоко Милидраг	на Острог	1877
52. Крсто Вукоје		
53. Марко Илић	Никшић	1877
54. Трипко Илић		

Баталион Зубачко – Крушевички

1. Лако Стијачић	Горица	1875
2. Ђуро Милановић	Утово	1875
3. Обрен Грубач	Касаба невесињска	1875
4. Јован Грубач	Гласовита у Пиви	1875
5. Трипко Ђурић		
6. Тривко Мићановић		
7. Јовица Спаић		
8. Милутин Спаић		
9. Лако Пиштигњат		
10. Лазо Брњош		
11. Спасо Леро		
12. Лука Ратковић		
13. Крсто Муришић	Глува Смоква	1876
14. офиц. Трипко Вучковић		
15. Богдан Спаић		
16. Симо Срдан		
17. Симо Ђурчија		
18. подк. Богдан Спаић	на Клеку	1876
19. Трипко Пантовић		
20. Ђуро Лучић		
21. Марко Павловић		
22. Никола Вучуровић	у Дугу	1876
23. Перо Кисјелица	у Попово	1876
24. Марко Радовић	на Љубиње	1876
25. Јово Влаовић	у Корјениће	1876
26. барј. Ђетко Стијачић	у Зубце	1877
27. Гајо Грубач	у Корјениће	1877

Баталион Жупе Пивске

1. капетан Вуле Ацић	на Муратовици 31. 10	1875
2. офиц. Дрека Ацић		

3. барј. Илија Јововић		
4. Илија Маџар	на Муратовици	31. 10. 1875.
5. Тривко Рончевић		
6. Малиша Тадић		
7. Симат Тадић		
8. Петар Тадић		
9. Јован Јововић		
10. Живко Јововић		
11. Васиљ Цицмил		
12. Шуле Радојичић		
13. Пајо Сукновић		
14. Илија Петковић		
15. Богдан Вуковић		
16. Стеван Вуковић		
17. Илија Бајагић		
18. Ристо Бајагић		
19. Ђуро Гломазић		
20. Радојица Благојевић		
21. Јеремије Тадић	Горанско	1875
22. Јовица Вујиновић	у Дугу	1875
23. Крсто Ђурковић	код Касабе невесињске	17. 8. 1875
24. барј. Јован Симуновић	на Равно	1. 9. 1875
25. Јовица Јововић	на Дрину	22. 9. 1875
26. Станоје Сукновић		
27. Раде Гломазић		
28. Васиљ Јововић	на Крстац	11. 12. 1875
29. Тодор Цицмил		
30. Глигор Ћук		
31. Ристо Ђурковић		
32. офиц. Вуко Тадић		
33. Милован Цицмил	Безује	16. 10. 1875
34. Симо Сукновић	Граховац	23. 9. 1875
35. Митар Кошутић	Муратовица	23. 2. 1876
36. Максим Аџић		
37. Симо Туфегџић		
38. игуман Серафим Ђачић		
39. Јаков Дамјановић	око Гацка	1876
40. Игњат Бајагић	на Крстац	23. 5. 1877
41. Стеван Блечић		

42. Ристо Ружић	Петње брдо	3. 6. 1876
43. Симо Осмајић	Петње брдо	3. 6. 1876.
44. Јанко Цицмил		
45. Ћиро Лучић	Острошке греде	12. 6. 1877
46. Ћетко Ћук		
47. Јован Сукновић		
48. Обрад Бајагић	у Шобајиће	10. 6. 1877
49. Јаков Јаредић	у Никшић	11. 7. 1877
50. Марко Пејовић	у Језера	29. 8. 1877
51. Рецо Јововић	на Муратовицу	20. 9. 1877
52. Мато Тадић		

Баталион Планине Пивске

1. офиц. Обрен Радовић	на Муратовицу	30. 10. 1875
2. офиц. Милан Кнежевић		
3. Јован Костић		
4. Јевто Вуковић		
5. Васиљ Бојат		
6. Ристо Дубљевић		
7. Милан Мићановић		
8. Милован Цицмил		
9. Раде Шкиљевић		
10. офиц. Радуле Радовић	на Горанско	1875
11. Милисав Радовић		
12. Тривко Човић	на Крстац	11. 12. 1875
13. Јован Војиновић		
14. Крсто Шипчић	у Гацко	1875
15. Мушан Живковић	Пирни До	1875
16. Шабан Крунић	Пирни До	1875
17. Васиљ Верго	у Дугу,	2, 3, 4/4 1876
18. Ђорђије Делић		
19. Митар Кнежевић		
20. Василије Ковачевић	Црквице	1876
21. Ђурко Ковачевић		
22. Стојан Бауцал		
23. Никола Кулић		
24. Петар Гашовић	Челебић	1876
25. Мићо Ковачевић	Црквице	1876

26. Бећо Бошњак Острошке Гредe 4/6 – 12/6 1877

Баталион Пољско-Колашински

1. Максим Бошковић	Прошћење	29/9 1875
2. Моисије Бошковић		
3. Вукосав Рабрен		
4. Павле Филиповић		
5. барј. Радојица Вујичић	Гојаковићи	1875
6. Василије Вујичић		
7. Милета Мрдовић		
8. Мијат Зиндовић	на Бистрици	28/2 1876
9. Јевто Васовић	у Језера	28/8 1877
10. офиц. Сава Радојевић	на Стожер	1877
11. Стеван Савов		
12. Добрић Радојевић		
13. Павле Анђелић		
14. Сићко Балтић		
15. Савић Милутинов		
16. Нешо Милутинов		
17. Симо Милутинов		
18. Радоје Пејовић		
19. Милован Тодоровић		
20. Малиша Медојевић		
21. Мијат Перовић	Подбишће	1877
22. Јанко Томовић		
23. Јован Марић		
24. Мијат Пејовић	у Поља	1879
25. Рецо Томовић		
26. Симо Грдинић	Сињајевина	1879
27. Драго Васовић		
28. Илија Крковић		

Баталион Пољско-Никшићки

1. Кека Драшковић	на Невесиње	1875
2. Шутан Бошков	на Горанско	1876
3. Бећо Тодоровић	у Дугу	23/4 1875
4. Алекса Бајовић		

5. Лука Перковић		
6. Милета Божовић	у Дугу	23/4 1876
7. Андрија Петрушић	на Плану	16. 12. 1876
8. Сава Матовић		
9. Лазар Мићуновић	око Требиња	1875
10. Милош Јањушевић	у Озриниће	1875
11. Гледо Јањушевић		
12. Јован Јелић		
13. Јован Варајић		
14. Божо Јањушевић		
15. Крсто Кривокапић	око Никшића	1875
16. Марко Т. Тодоровић		
17. Антоније Дурутовић		
18. Грујица Матијашевић		
19. Лазар Томановић		
20. Илија Божовић	у Куново	1875
21. Крсто Матијашевић	око Никшића	1875
22. Сава Јелић		
23. Милован Мићуновић	на Муратовицу	31. 10. 1875
24. Грујица Мићуновић		
25. Мусјак Тодоровић		
26. Горчин Петрушић	Вучји до	16/7 1876
27. Ђукан Штурановић	код Љубиња	1876
28. Коста Зорић		
29. Трипко Делибашић	у Дугу	2, и 4/4 1876
30. Новица Т. Тодоровић		
31. Милош Матијашевић		
32. Милован Живковић		
33. Илија Пиљевић		
34. Блажо Јарандић		
35. Илија Вукосавовић		
36. Милета Мумовић		
37. Стеван Пантовић		
38. Тривко Бешов		
39. Томо Николин		
40. Блажо Јукић		
41. Васко Милатовић		
42. Богдан Рогановић	у Пресјеки	1876
43. Андрија Рогановић		
44. Лазо Вујичић	Љесков Дуб	1876

45. Живко Јованов	око Никшића	1876
46. подком. Никола С. Николић	Крстац	23/5 1877
47. барј. Јоко Матијашевић		
48. Благоје Кривокапић		
49. Плањо Јововић		
50. Видак Ристов		
51. офиц. Мушо Бошковић		
52. Раде Матијевић		
53. Савић Ђапић	Острошке Грете	4/6 1877
54. Шћепан Васовић	Никшић	11/7 – 29/8 1877
55. Беко Чоловић		
56. Илија Јованић		
57. Милутин Лалатовић	Каблена Главица	1877
58. Саво Јањушевић	у Ђемовско	1879
59. Рамо Мићуновић	на Гусиње	1879
60. Крсто Дурутовић		

Баталион Језеро-Шарански

1. Алекса Анђелић	на Вашкову	26/9 1875
2. Јевто Ћоровић	на Тари	1875
3. Васо Робовић		
4. Јован Сикин		
5. Обрад Бројо		
6. Радован Стијеповић	на Крстацу	11/12 1875
7. Милан Ђеранић	на Боричју	1875
8. Јован Божовић	на Стубици	1875
9. Јоко Татић	на Грдијевићима	1875
10. Јован Бојовић		
11. Милан Јакшић	на Бобово	1875
12. Раде Јакшић		
13. Милан Јакшић		
14. Васо Јакшић		
15. Перо Мостарац		
16. Живан Јеловац		
17. Милован Голубовић		
18. Мићо Голубовић		
19. Вукашин Сековић		
20. Милован Ћоровић		

21. Јован Робовић		
22. Перо Вујичић	на Бобово	1875
23. Јован Јакшић	на Коњском пољу	1875
24. Новица Божовић		
25. Филип Војиновић	на Вишњици	1875
26. Новак Вујиновић		
27. Павле Вујиновић		
28. Лазар Ђоровић		
29. Мојо Васовић		
30. Томан Мијатовић		
31. војвода Трипко Џаковић	на Пренћанима	18/10 1875
32. Симо Џаковић		
33. Арсеније Џаковић		
34. Лазар Џаковић		
35. Лазар Бојовић		
36. Вучета Вуковић		
37. Живко Кнежевић		
38. Јован Кнежевић		
39. Митар Чичић		
40. Симеун Анђелић		
41. Радоје Ђосовић		
42. Гаврило Мемедовић	у Љесковом Дубу	1875
43. Ђуро Томић	на Граховцу	23/9 1876
44. Обрад Калпачина		
45. Лале Чичић	у Крупицама	1876
46. Богдан Перуничић		
47. Јован Бајчета	око Колашина	1875-76-77
48. Неђељко Кекер		
49. Перо Змајевић		
50. Бошко Вујиновић		
51. Секуле Вујиновић		
52. Новак Терић		
53. Матије Кељевић		
54. Ратко Бабић	на Морачи	12/6 1877
55. Раде Кафецић	на Језерима	29/8 1877
56. Пејо Дринчић		
57. Марко Новосел		
58. Милинко Ћетковић		
59. Мидо Зекић	на Стожеру	1877
60. Петар Павловић		

61. Бајо Дедић		
62. Милован Павловић	на Стожеру	1877
63. Ђорђевије Роћен		
64. Ђорђевије Анђелић		
65. Павле Анђелић		
66. Миливоје Симовић		
67. Петар Малишић		
68. Мијајло Радојевић		
69. Новак Попара		
70. Драго Перунич		
71. Симеун Божовић	на Викочу	1877
72. Крсто Анђелић	Крупице	1877
73. Мирко Анђелић		
74. Живко Кнежевић		
75. Јаков Кнежевић		
76. Ђорђевије Мандић		
77. Зеко Перовић		
78. Димитрије Радојевић		
79. Секуле Радојевић		
80. Петар Ровчанин		
81. Новица Ровчанин		
82. Петар Мрдак		
83. Мића Бубања		
84. Вуле Бубања		
85. Милосав Грга		
86. Милинко Кљајевић		
87. Млађен Чев		
88. Грујица Шљиванчанин	у Видарима	1879
89. барј. Димитрије Кнежевић	у Руданцима	1877
90. Ристан Шарац	на Пренћанима	1877
91. Стеван Лековић	у Алузи	1877

(Андрија Лубурић: *Списак погинулих херцеговачких усташа у Невесињском устанку 1875–78. године, Споменица о Херцеговачком устанку 1875*, Београд, 1928, стр. 203 – 220)

Из прошлог устанка: Последња почаст
(Српска зора, Беч, 1880)

НАРОДНА ПЈЕСМА

Гуслар
(Слика Ф. Каница – Архив САНУ, бр. 7901)

ПОЧЕТАК БУНЕ У ХЕРЦЕГОВИНИ 1875.

Књигу пише Зимоњић војвода,
Са Грахова поља маленога:
На кнезове од раје главаре;
На попове и на учитеље,
На кметове и на калуђере
И на друге храбре Херцеговце.
Прву посла пољу Невесињу,
А на руке Радовићу Перу,
У књизи га Богдан поздравио:
„Попе Перо, пријатељу стари!
Има много доба и земана
Од како смо мили пријатељи,
Познасмо се при чашици вина;
Па ти знадеш није давно било,
На хиљаду и осме стотине
И шездесет и друге године;
Кад ми Перо с Турцим заратисмо,
Све од Таре, па до Суторине,
Пристадосмо уза Црногорце,
Те бијасмо боја крвавога,
Са Турцима, старим душманима;
Ми се бисмо а ви мировасте.
Турцима је боља срећа била,
Не добисмо слободу јуначку...
Сваки главар из овог устанка
Доби милост од силног султана,
Да се може натраг повратити,
И Турцима опет бити раја.
Мени Турци милост не дадоше,
Сам остадох јунак у планини,
Па утекох ломној Гори Црној,
Настаних се у Грахово мало.
Кад сам Црној Гори побјегао.
Ја сам браћи тврду вјеру дао:
Да се Турцим` повратити нећу,
Док је моја на рамену глава,

Нег ћу чекат згоду и вријеме,
Да подигнем рају на оружје,
Турцим` вратим жао за срамоту;
Тада ћу се јунак повратити —
Има пуно дванаест година,
Од како сам дош` у Грахово,
Оставио Гацко поље равно,
И у њему луке и читлуке,
И бијелу на ћенару кулу;
То су мени све узели Турци,
Ја се брате мучим на Грахову,
У чобанској станујем колиби,
А кртолу копам по Грахову,
Не може ми брате поднијети,
Да четујем по Херцеговини,
Да војвода буде харамбаша,
То би вама свим срамота била;
А ти сједиш, зато и не хајеш,
Већ ти ору плузи по Братачу,
А дућане по касаби градиш,
И попујеш невесињској раји.
Јадна раја у невољи цвили,
Кржаве ми оправља мазаре,
На некоје – Турке зулумћаре.
Раја више живљети не може
Од зулума и од зулумћара,
Па је прегла да се коље с Турцим`,
Мене зове за свог поглавара;
Нег чу ли ме пријатељу драги!
Узрасла су на соколу крила,
Крвава су гвожђа наоштрена,
Да се ломе кости од јунака.
У касаби затварај дућане,
Пресијецај плуге по Братачу,
У Србина не узимај бира,
Но појаши претила дорина,

Па ти, брате, хајде по селима,
 И поздрави редом поглавице,
 Нек се листом подижу на Турке.
 Првог зови Зечевић Симуна,
 Јер сам чуо и кажу ми људи,
 Да је Симун добар давуција,
 Печа мала, али поуздана;
 Он ће мени брзо требовати.
 Па ти зови Гутића Јована,
 И његова рођака Михајла;
 С њима зови Продана Рупара
 И са њима Голијанин Јова
 Још ми зови Тривка Грубачића,
 У њега су три литре памети
 И он ће ми брзо требовати.
 Не остави Тривка Буху млада
 Кажу да је нагнута делија,
 Брзо ћу му срећу окушати.
 И немој ми брате оставити,
 Из Лукавца Стевановић Кика,
 И његова Илију рођака.
 Па се онда у Површ окрени,
 До Фојнице доћерај дорина
 Те позови Гузине јунаке,
 Зови Мићка и зови Николу,
 Не остави Бошка, момче младо,
 И рођака његовога Јанка,
 Још позови Прстојевић Пера,
 Из малена села Дубљевића
 Јер сам чуо ће говоре људи,
 Да у Пера има доста блага,
 Може нама Перо требовати.
 Попе Перо, пријатељу драги,
 Поздравићеш мила брата твога,
 Мила брата сердара Мијата,
 У Мостару граду бијеломе,
 Нек се и он за устанак спрема.
 Кад окупиш Србе одабране,
 С њима хајде на поље Грахово,
 Да се брате онђе састанемо,
 И вијећу добру учинимо,

Како ћемо устати на Турке.
 Послушај ме тако био здраво!
 А ако ме послушати нећеш,
 Кунем ти се и вјеру ти дајем
 Ја ћу доћи пољу Невесињу,
 А до твоје у Братачу куле,
 И чинићу што је мени драго".
 Другу књигу Богдан оправдио,
 Чак далеко Шуми и Попову:
 Игуману Душког манастира,
 Мелентију Перовићу младом,
 У књизи га Богдан поздравио:
 „Игумане Душког манастира!
 Ти се сјети народнијех мука,
 Што их народ трпи од Турака,
 Ево има четири стољећа.
 Турци наше цркве разорише,
 И цамије од њих начинише,
 У просјаке Србе оћераше,
 Узалуд се вазда одметасмо,
 И с Турцима класмо и крвисмо,
 Отет' им се никад не могосмо,
 Херцеговци и сад јаде трпе,
 Ал' се више трпјети не може —
 До ноката догорјела св'јећа,
 Треба да се кољемо с Турцима,
 Јер је боље умријет јуначки,
 Него живљет у ропском окову.
 Но чу ли ме добри игумане!
 Пошљи мени манастирског мура,
 Јера ће ми брзо требовати.
 Ако ли ми мухур послат нећеш:
 Сам ћу доћи да га тамо тражим,
 Па ни теби лако бити неће,
 Мојом сабљом осјећу ти главу,
 Да би мени усахнула рука.
 Још чу ли ме душки игумане!
 Посоколи Србе око себе,
 Када теби друга књига дође,
 На ногама да вас свију нађе
 А сада се игумане крени,

До Завале бијела манастира,
 И поздрави браћу калуђере
 Да ми пошљу манастирског мура;
 Немојте се болан препадати,
 Да ће вама цркве погорјети,
 Као што су прије погорјеле;
 Сад је други вакат и вријеме,
 Турци неће палити цркава,
 Па све кад би и палили цркве,
 Опет ће их народ подигнути,
 Вашој души тешко бити неће;
 А шта ће нам без слободе цркве?"
 Ову посла, трећу оправдио,
 А на руке Мусићу Ивану,
 И у њој га мило поздрављаше:
 „О, Иване, млади свештениче!
 Од западне и вјере и цркве,
 И ако смо ми од двије вјере,
 Ал' смо крвна браћа Херцеговци:
 Прави Срби, а од једне крви,
 Једне крви и једне матере:
 Помени се Мусићу Иване!
 На јунаке, старе Херцеговце,
 За Херцега, и пошље Херцега,
 Како су се клали са Турцима,
 Да одбране своју домовину.
 Помени се наших соколова,
 Соколова из Мораче тврде:
 Ево сад ће пет стотин година,
 Од како се кољу са Турцима;
 Њих покорит Турци не могуше,
 Но и данас у слободи живе.
 Још помисли на племе Дробњаке,
 На Дробњаке, кржаве јунаке!
 Колико се клаше са Турцима,
 Све се клаше, па се и отклаше:
 И сад они у слободи живе!
 Спомени се војводе Јакова,
 Који даде живот за поштење,
 Колико се клао са Турцима:
 На Грахову и около њега,

Сад Грахово у слободи живи!
 Па се сјети на крајину љуту,
 На крваву од Никшића Жупу,
 И Жупљане, кржаве јунаке,
 Колико се клаше са Турцима,
 И сад они у слободи живе!
 Све су ово љути крајишници,
 Наша браћа, храбри Херцеговци.
 Често идеш мору дубокоме,
 Те прегледаш земље и градове,
 Видио си тамо путујући:
 Како људи у слободи живе,
 Ја сам чуо од старије људи:
 „Ко се коље, тај ће се отклати”
 Немој брате на вјеру гледати,
 Брат је мио, које вјере био,
 Синови смо једне домовине,
 Срамота је издат' домовину,
 А не помоћ браћи у невољи.
 Баци твоје ситне бројанице,
 А припаши сабљу о појасу,
 Као и ја што сам припасао;
 А остави књигу и читање,
 Као што сам и ја оставио,
 Није фајде од празна читања.
 Ни болесне немој лијечити,
 Шта ће здравље кад слободе нема?
 Ти познајеш књиге староставне,
 Шта је наше од старине било,
 То нам ваља на сабљу отети.
 Још се сјети сиротињских суза
 Од њих би се камен растопио,
 Камо л' не би срце у јунаку!
 Дед устани на ноге лагане,
 Посоколи твоје бировнике,
 Ваља да се кољемо с Турцима,
 Јер је њихов зулум дотужио;
 Ти се спреми, немој дангубити,
 И позови Брстинућа Мија,
 Јер сам чуо да је мудра глава,
 Брзо ће нам Мијо требовати,

С њиме хајде мени на Грахово,
 Ту ће бити и други главари,
 Од све земље, од Херцеговине,
 Да вијеће једно учинимо:
 Како ћемо тући зулумћаре,
 Послушај ме, Мусићу Иване!
 Јер ако ме послушати нећеш,
 Кунем ти се, чим се куну људи,
 Сакупићу љуте Херцеговце,
 Спустићу се низ Попово равно,
 До Габеле и до Метковића,
 Није ништа оставити нећу,
 Запалићу што може горјети,
 А посјећи што под сабљу дође;
 Тебе мислим жива ухватити,
 И учинит што је мени драго!"
 Четврту је књигу оправио,
 На Бабића с Трновице Рада
 И овако њега поздрављаше:
 „Брате Раде, од Рудина главо!
 Брзо скочи на ноге лагане,
 Хитај мени на Грахово равно,
 Ту ће доћи и други главари,
 Да вијеће једно учинимо:
 Како ћемо устати на Турке.
 У теби је срце од челика,
 Боје те се сви рудински Турци,
 С њима вазда у завађи живиш,
 Него спремај што треба за боја,
 Посоколи твоје Рудињане,
 Нек спремају пушке и опанке;
 Ти рудинске зови поглавице,
 Нека с тобом на Грахово дођу.
 Зови Раде, Сандића Глигора,
 Од јуначке куће Вуковића,
 Не остави Сворцана Васиља
 Јер је Васиљ жеравица жива,
 И спреман је ударит' на Турке.
 Па позови Лубурић Мрдака,
 Не остави испод Кука вука —
 Сердарину Муичић Тодора:

Па позови Саву Пејовића,
 Јунаштва му у хиљади нема,
 Он је жедан крви од Турака,
 Не дају му мировати Турци;
 Он на варци вазда с њима живи;
 Још позови Папића Шћепана,
 Који тражи да заметне кавгу,
 Да с напије крви од Турака.
 Сви дођите мени на Грахово". —
 Пету књигу Богдан оправио,
 У малено село Берушицу,
 А на руке Николи Гргуру,
 Овако га Богдан поздравио:
 „Знаш Никола, није давно било?
 Кад оно ми Гацко одметнусмо,
 И с Турцима кавгу заметнусмо;
 Срећа боља бјеше у Турака,
 На штету се нашу измирисмо,
 На Равно се заједно вратисмо,
 На вјери ме преварише Турци,
 Одведоше бијелу Мостару:
 Бацише ме у тавницу мрачну.
 Ту тавновах за десет мјесеци;
 Они силну покупише војску,
 И даше је Али-паши царском,
 Поведе је, удари на Равно,
 На бијеле Гргурево куле,
 И на моје пребијеле овце.
 Преко вјере, вјера их убила:
 Рашћераше моју породицу,
 По горама и по планинама;
 Стевана ми заробише сина,
 Мог Стевана од четрн'ест љета,
 И шћаху га посијећи Турци,
 Ал' Стевану добра срећа била;
 У војсци се бјеше задесио,
 Добар Турчин, из села Автовца:
 Бећир Пашић-Асанбеговићу,
 Те не даде посјећи Стевана,
 Но га на нож оте од Турака;
 И пусти га у гору зелену.

Тад је паша мене плијенио;
 Оћеро ми овце и говеда,
 Гргуреву запалио кулу,
 Посијeko до седам Гргура,
 А све твоје браће и рођака;
 Још ти своје браће не освети,
 Устај брате на ноге лагане,
 Сад је дошла згода и вријеме,
 Да осветиш браћу и рођаке;
 Него редом ти по Гацку пођи
 Те ти зови народне главаре:
 Зови Тома Вукомановића,
 Његово је огњиште крваво,
 С њиме зови Старовић Глигора,
 Нек и Глигор устаје на Турке,
 Томо с Турцим у омрази живи,
 Једва чека да с' заметне кавга.
 Не остави ни Хаџића Јола,
 Из малена села Бодежишта,
 Хаџићи су од вазда јунаци,
 И не дају мировати Турцим'.
 Не остави куће Чоловића,
 И Братиће са сред Катунешта,
 Ту имаде добријех јунака,
 Који желе да се кољу с Турцим';
 И Пјешчиће немој оставити,
 За крстом су вазда пристајали.
 Још ми зови Божовић Јовицу,
 Од лијепе куће Божовића;
 То је српска кућа од старина.
 Похитајте мени на Грахово,
 Ту ће доћи и други главари,
 Од све земље, од Херцеговине,
 Што се крстом знају прекрстити,
 Да вијеће једно учинимо:
 Како ћемо осветит Косово.
 Поздрави ми Вишњића Ђорђија,
 И Јована брата његовога:
 С Никшићима у омрази живе,
 Зулум им је дотужио тешки,
 Они ће се поклати с Турцима;

Па поздрави старога јунака:
 Из Гослића, Дуку Канкараша,
 Њему има осамдесет љета,
 Стотину је убио Турака,
 И њима се покорити неће;
 Турска ђеца плаше се од њега,
 А кадуне црна клувка сучу,
 Џефердар му сви познају Турци;
 Још се Дука држи на ногама,
 Те четује и бије се с Турцим';
 Нек покликне ђецу Крстачане,
 И научи момчадију младу,
 Како ваља бранити поштење".—
 Шесту књигу Богдан накитио,
 Па је посла Пивском манастиру;
 Игуману Ђачић Серафиму,
 Те и њега Богдан поздравио:
 „Серафиме, игумане стари !
 Та видиш ли шта се сада ради,
 Од Турака по Херцеговини:
 Кољу Србе, а куле им пале,
 Па су прегли Срби Херцеговци,
 Сви се сложено поклати с Турцима,
 Ил' погинут' ил' стећи слободу,
 Турски оков носит се не може;
 Но ми пошљи манастирског мура,
 И поздрави Љешевића Јола,
 Зна ли Јоле не знали га људи?
 Кад му брата ишћераше Турци,
 Мила брата, војеводу Жарка,
 Из његове Пиве поточљиве,
 А у њу се увалише Турци,
 По њој зулум починише тешки:
 Кољу овце, а кољу јагањце,
 Бију челе, а воде волове,
 Убијају Србе одабране,
 Затварају цркве православне,
 Да се Богу молит не можемо;
 А што сједи посјекли га Турци,
 Што се Јоле не коље с Турцима,
 Као брат му војевода Жарко;

Сад је дошло вакат и вријеме:
 Да освети кулу и Горанско,
 Што су њему запалили Турци."
 Седму књигу Богдан накитио,
 У Дробњаке змају крилатоме,
 Баш Хацићу Вулу капетану
 И овако њега поздравио:
 „Чуј ме Вуле, соколово крило!
 Ти си Пиву оставио давно,
 Плужине ти посвојили Турци,
 А ти ево има неколико:
 Нешто шутиш тамо у Дробњаке,
 А зар болан помири се Турцим'?
 Ти си јунак међу јунацима,
 Од тебе се боје зулумћари,
 А Србин си, знадем, одабрани,
 Сад је дошла згода и вријеме,
 Да осветиш Вуле од Турака,
 Што нијеси до сад осветио,
 Но на ноге мој соколе сиви!
 Ваља с Турцим да се покољемо,
 Јера више одмицања нема.
 Ти си јунак и кућа ти каже,
 Да Србине око себе храбриш,
 Него хајде мени на Грахово,
 Да договор братски учинимо,
 Како ћемо устати на Турке.
 Ти поздрави Сочицу Лазара,
 Јузбаша је био код Ченгића;
 Турцима је измет учинио;
 Код Турака доста стеко блага;
 Да му не би добра пријатеља,
 Хоћаху га погубити Турци;
 Он утече у твоје Дробњаке,
 И понесе паре са Горанска,
 Сад тргује с њима по Дробњаку,
 Још начини дућан у Шавнику,
 Те продаје шпирит и ракију:
 Мислим да је доста стеко пара,
 Може с њима дуго војевати,
 И још коме дио учинити.

Нек остави Лазар трговање,
 А јадне се сјети сиротиње,
 Од које је своје стеко благо,
 Како тужно сиротиња цмили:
 Од зулума турских зулумћара;
 Нек устане и са тобом дође,
 Мојој кући, у поље Грахово." —
 Кад је ову књигу оправио,
 И осму је одмах начинио:
 У Бањане Баћевићу Симу,
 И овако њега поздравио:
 „Чу ли мене, Баћевићу Симо?
 Војеводо од свијех Бањана,
 Знаш ли Симо, није давно било?
 Кад вођасмо браћу Херцеговце,
 По широкој земљи Херцеговој,
 И свуда се класмо са Туцима,
 За слободу наше домовине —
 Ево има четири године,
 Како смо се назвали главари,
 И народу сад смо узданица,
 Па хитајмо да му поможемо.
 Знаш ли брата Баћевићу Симо!
 Кад ти брата посјекоше Турци;
 Твога брата Баћевић Јована,
 Онакога не бјеше Србина,
 У цијелој нашој домовини;
 Ал' Бањани мира ухватише,
 Турцима се опет покорише,
 Од Турака „арчеве" добише,
 Мудиром те Турци поставише,
 Од Бањана кордун направише,
 А кордуну ставише јузбаше,
 Све Бањане твоје племенике:
 Смиљањића-Огњеновић Зека,
 Из Ренавца Попова Видака,
 А с Тупана Ћетка Пејовића.
 Сви примисте турске арчилуке,
 И једосте брашно с Метковића,
 Што ви дају за тајина Турци;
 За арчеве порез пребијате,

Па Турцима ништа не дајете,
 Но чувате кланце и богазе,
 Нека Турци почивају с миром,
 Нека гњече сиротињу рају.
 Кроз Бањане нико проћ` не смије,
 Нити Србин смије побјегнути,
 Од турскога тешкога зулума,
 Јер га тамо одмах дочекате,
 Турцима га натраг повратите,
 Да га јадна опет муче Турци;
 Још нијеси брата осветио.
 Остави се врага и ђавола,
 И турскога брашна и арчева,
 То је јазук за све Херцеговце,
 Мазари ми тешки додијаше,
 Од све раје од Херцеговине,
 Па сам прегѠ поклати се с Турцим'
 Ил' погинут', ил' помоћи раји,
 Но устани на ноге јуначке,
 И позови све твоје јузбаше,
 И твојега милога синовца:
 Твог синовца Баћевић Максима,
 Не остави бањску перјаницу:
 Копривицу Симова Благоја;
 С њима хитај мени на Грахово,
 Да договор брацки учинимо:
 Како ћемо устат` на оружје,
 Нашу браћу из муке вадити,
 Још чу ли ме војевода Симо!
 Ти отиди бјелу манастиру,
 Манастиру у Косијерево,
 Манастирског донеси ми мура.
 Спомени се Баћевићу Симо!
 Твога баба Баћевић Васиља,
 Он бијаше сиротињска мајка,
 Ја те љубим као брата свога;
 Послушај ме, што ти данас пишем,
 Ако ли ме послушати нећеш,
 Кунем ти се и вјеру ти дајем:
 Ми ћемо се поклати с Турцима,
 Бањанима штету учинити,

Побркати брашно и арчеве,
 Тебе назват` српским издајником".
 Кад је Богдан књиге растурио:
 Себи зове два добра јунака:
 Од Требиња Петковића Луку,
 С Невесиња Јакшића Алексу;
 Па је Луци ријеч бесједио:
 „Чујеш Лука, требињска газијо!
 Знаш ли Лука, није давно било,
 Кад с Турцима мегдан дијелисмо,
 Боља срећа бјеше у Турака,
 На штету се с њима помирисмо.
 Ти бијаше уз Вукаловића,
 И побјеже у Русију с њиме,
 Остависте јадне Херцеговце,
 Да их газе и харају Турци;
 Ви нијесте добро учинили,
 Јер је лако приметити кавгу,
 Ама није остат` на мејдану;
 У Русији добро вам је било,
 Вукаловић доби спахилуке,
 Да ужива до живота свога,
 Ал' шта ће му тако уживање,
 Кад се свога не одужи дуга,
 Но остави браћу у мукама;
 А ти си се покајао брзо,
 Зажелио своју домовину,
 К мени дошо на равно Грахово,
 Пазићу те као брата свога.
 Но устани на ноге лагане,
 И притегни опутли опанке,
 Узми шару пушку по сриједи,
 Па ти хајде у племе Шаранце:
 Мом рођаку Кнежевић Јоксиму,
 Јунаштвом се Јоксим прогласио,
 Сијекући српске зулумћаре,
 Око Таре с оба двије стране.
 Поздрави ми Кнежевић Јоксима,
 Нека мени на Грахово дође,
 Да се позна са Херцеговцима,
 Да му сабљу виде Херцеговци.

Па се узгред на Језеро сврати:
 И поздрави Шибалију Живка,
 Који нема страха од Турака,
 Нека браћу око себе храбри,
 Брзо ћемо ратити с Турцима.
 Пређи Лука Тару, воду хладну,
 И поздрави тамо соколове:
 Поздрави ми Дедовића Мира,
 И са њиме Саичића Васа:
 Нек спремају свијетло оружје,
 Да заједно ратимо с Турцима.
 Узгред сврати б'јелу манастиру,
 Манастиру у Добриловину,
 Донеси ми манастирског мура,
 Јера ће ми брзо требовати;
 Хитај Лука, немој окаснити. —
 А ти брате, Јакшићу Алекса!
 Знаш Алекса, није давно било,
 Кад си био у Житомислићу,
 Учио си у манастир школу,
 Серафим те Перовић учаше,
 Добављаше књиге православне,
 Из Русије, царевине славне;
 Отуда му помоћ долазаше,
 За манастир и у њему школу;
 Зато њега Турци ухватише,
 Свезаше му наопако руке;
 Поред њега калуђера млада,
 Леонтија од Радуловића,
 И брата му Перовића Јова.
 Хоћаху их погубити Турци,
 Консули им живот одржаше.
 У сургун их Турци оправистише,
 Чак далеко у Африку жарку,
 У Фесан их тамо затворише,
 Да испусте на мукама душу;
 Тебе млада њиховога ћака,
 Ухватише у Касаби Турци,
 Бацише те у тавницу хладну,
 Хоћаху ти посијећи главу,
 Ти јуначки провали тавницу:

Из Касабе утече Турцима,
 И добјеже мени на Грахово, —
 Пазићу те као брата свога,
 Само ћеш ме сада послушати:
 Куд погледаш по Херцеговини,
 По њојзи се свуда јади раде:
 Гину Срби на свакоју страну,
 Сијеку их турски зулумћари.
 И мене су увр'једили Турци:
 Посјекли ми два мила рођака,
 Два рођака Лаза и Манојла,
 Ваљали су два цара града;
 Херцеговци сносити не могу,
 Тешки зулум турских зулумћара.
 Још сам чуо казују ми људи:
 Када Турци порез прибирају,
 Не купе га као други људи,
 Нег ће знају' доброга Србина,
 На њ троструки порез ударају,
 Оно траже, што је њима драго,
 Кољу овце, а кољу волове,
 Отимају коње јайићаке.
 Србин коња не смије јахати,
 Србин куле не смије градити,
 Србин земљу купити не смије,
 Тај се зулум сносити не може.
 Слушај брате Јакшићу Алекса:
 Кунем ти се, и вјеру ти дајем:
 Завадићу аге и чивчије,
 Сву ћу земљу крви напојити,
 С Турцима се никад мирит нећу,
 Но се клати док тече једнога;
 Ил` ћу своју изгубити главу,
 Или српску ослободит рају;
 Нег устани на ноге лагане,
 Узми шару пушку по сриједи,
 Па ти хајде низ Херцеговину,
 До широка поља Невесиња,
 Те прегледај Србе по селима,
 Јесу ли се Срби препанули,
 Јесу ли се за боја спремили:

Да се кољу и бију с Турцима:
 И Тунгуза потражићеш Пера;
 Скоро се је одметнуо Перо,
 Од Турака у гору утек'о,
 Он четује по Херцеговини,
 На се меће турско одијело,
 Увлачи се у турске градове:
 Коље Турке као јањад малу,
 И русе им осијеца главо.
 Перу нема но осамнест љета,
 Починиће чуда од Турака.
 Када нађеш харамбашу Пера,
 Хајде с њиме Дабру питомоме:
 До малога Џомбете Јована;
 Јован мали, ал' живот не жали,
 Поклаће се Јован са Турцима,
 И подићи све своје Дабране.
 Уз пут сврати на Ргуд планину,
 На Ргуду, код Муратовића,
 Та они су скоро доселили,
 Из Бјелица, од Горице Црне,
 Али-паши чивчије су били;
 У њима је срце црногорско,
 Они неће од крста бјежати.
 Поклаће се одмах са Турцима;
 Нека знаду да не заостану,
 Да их не би у потоње вр'јеме,
 Прекорили наши Херцеговци.
 Хитај брате немој окаснити,
 Не смијемо више дангубити:
 Сваки данак много сада вр'једи!
 Још поздрави харамбашу Пера:
 Нека оде Видуши планини,
 Нека види Србе Завођане:
 Нека види Вујовић Николу,
 И Глигора с њим Милићевића,
 Па нек види Зотовић Јована,
 Од гласите куће Зотовића;
 Да и они на Грахово дођу,
 Ђе ће бити и браћа остала:
 Сви главари од Херцеговине.

Иди мудро Јакшићу Алекса,
 Иди мудро, не погини лудо!
 Јер су мени од потребе људи,
 Да сам богат би их куповао".
 Оде Лука и оде Алекса,
 А војвода зове поклисара:
 Из Зубаца Асановић Спаса,
 И овако њему говорио:
 „Чу ли мене Асановић Спасо!
 Кад се прије класмо са Турцима,
 Ти си био уз Вукаловића,
 Па сам чуо ње говоре људи,
 Да знаш добро сачувати тајну,
 Али нека, баш како му драго,
 Сад ћу тебе за то окушати:
 Ти притегни на ноге опанке.
 Узми твога сјајна цефердара,
 Па ти хајде твојој постојбини,
 Постојбини, у камена Зупца;
 Братства су се тамо завадила:
 Баш Спахићи и Вукаловићи;

 От`ко оде Вукаловић Лука,
 Чак далеко у земљу Русију,
 Беле Спахић главар је Зупцима,
 Пије с Турцима каву и ракију,
 На зло српско вазда учи Турке,
 Зла се никад оставити неће;
 Поздрави га, убила га муња!
 Нек с остави каве код Турака,
 Нек позове Србе по Зупцима,
 Да се они кољу са Турцима,
 Нек опере своју љагу стару;
 Ако ли ме послушати неће,
 У српске ће допанути руке,
 Срби ће му судити по правди!
 Па ћеш саћи Асановић Спасо,
 До лијепа мјеста Крушевица,
 И поздрави Томашевић Тома,
 Он је јунак и мудре је главе:

Нек соколи браћу око себе,
 Нек приправља што треба за боја,
 Ваља да се кољемо с Турцима.
 Хитај брзо Асановић Спасо!
 Хитај брзо, немој окаснити,
 Јер времена од чекања нема,
 Ваља сада светити Косово,
 Ропске ланце са раје скинути".
 Књиге лете по Херцеговини,
 На главаре и јунаке храбре;

За књигама лете поклисари,
 А војвода сједи у Грахову,
 Чека своју браћу Херцеговце,
 Да му дођу на поље Грахово,
 Да се Срби брацки разговоре;
 Када ће се дићи на оружје,
 И јуначки поклат се с Турцима,
 Осветити велике зулуме. —

(Народна пјесма *Почетак буне у Херцеговини 1875. године и први бој на Равноме* објављена је, у цијелости, у сарајевском часопису *Босанска вила*, бр. 14, 15 и 16, 17, 18, 20 – 1896. године, у рубрици „Српске народне умотворине”, уз уредничку напомену да је пјесму редакцији доставио свештеник Томо Братић. Овдје доносимо први дио пјесме .

НАПОМЕНА

Ова књига се објављује поводом 130. годишњице Херцеговачког устанка 1875–1878.

Уз сваки текст уврштен у ову књигу наведени су основни библиографски подаци. Изузев неколико мањих скраћивања (што је на одговарајући начин означено), текстови нису мијењани. Једино су код неких прилога (текстови П. Луковића, Б. Маџара, Р. Јовановића, Ј. Јовановића и Д. Николић) изостављене фусноте са наведеним научним изворима, пошто су приређивачи оцијенили да њихово публиковање у оваквој врсти публикације није неопходно. Извршена су, такође, и одређена правописна усклађивања.

Ликовни прилози на стр. 302 – 313 преузети су из књиге Мирка С. Радоичића *Херцеговина и Црна Гора 1875-1878* (Невесинје, 1966).

САДРЖАЈ

Предговор 5

ПОВОДИ И ЗНАЧЕЊА

Владимир Ћоровић

Херцеговачки устанак 1875. године 9

Васиљ Поповић

Средина и прилике из којих се развила Невесињска буна 25

Данило Тунгуз-Перовић

*Невесињски устанак и његов политички значај
на Балкану* 41

ОСВЈЕТЉАВАЊА

Андрија Лубурић

Невесињска пушка 55

Петко Луковић

Борбе за Требиње у августу 1875. године 68

СВЈЕДОЧЕЊА

Вилијам Стилман

Од Грахова до Требиња 95

Шарл Иријарт

Ток војних догађаја 103

СУОЧАВАЊА

Васиљ Поповић

Европа и Херцеговачки устанак од 1875. 115

Божо Маџар	
<i>Покушај паџификаџије Херџеговачког устанка 1875.</i>	
<i>посредовањем представника европских држава</i>	125
Гргур Јакшић	
<i>Херџеговачи устанак 1875. и Аустро-Угарска</i>	147
Радоман Јовановић	
<i>Сукоб уџицаја Црне Горе и Србије</i>	
<i>у Херџеговачком устанку</i>	153
ОДЗИВИ	
Јован Јовановић	
<i>Учешће руских добровољаца</i>	
<i>у Херџеговачком устанку 1875-1878</i>	171
Грга Новак	
<i>Гарибалди и Херџеговачки устанак</i>	211
ИСКУСТВА	
Петко Луковић	
<i>Војна организација у Херџеговачком устанку</i>	
<i>1875. године</i>	223
Десанка Николић	
<i>Опрема и снабдевање херџеговачких устаника</i>	
<i>Од 1875. до 1876. године</i>	242
Десанка Николић	
<i>Народно лечење у Херџеговачком устанку</i>	
<i>1875-76 године</i>	259

ЛИКОВИ

Вилијам Стилман

Сусрет са Љубибратићем 269

Мидхат Шамић

Портрети вођа устанка и неких устаника

у путописима француских путника 275

ДОКУМЕНТИ

Мирко С. Радоичић

Батаљони херцеговачких устаника

1875 – 1878. године 283

Андрија Лубурић

Списак погинулих херцеговачких устаника у

Невесинском устанку 1875 – 78. године 314

НАРОДНА ПЈЕСМА

Почетак буне у Херцеговини 1875. године 335

* * *

Напомена 345

СЛАВНО ДОБА ХЕРЦЕГОВИНЕ
Спомен-књига о Херцеговачком устанку 1875–1878

-прво издање-

Издавач
СВЕТ КЊИГЕ
Београд
e-mail: sknjige@net.yu

Уредник
Стево Ћосовић

Слике на корицама
Ђорђе Крстић, *Херцеговка у заседи*
Ђура Јакшић, *Херцеговачки устјаник*

Штампа
Драслар партнер
Београд

Штампано у 2.000 примерака 2005. године

Нена Јулић
18. 05. 2004
Драшлар!

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94 (497.6)''1875/1878''(082)
94 (497)''1875/1878''(082)
327 (497)''1875/1878''(082)

СЛАВНО доба Херцеговине : спомен-књига о Херцеговачком устанку 1875-1878 [уредник Стево Ћосовић]. – 1. изд. – Београд : Свет књиге, 2005 (Београд : Драшлар партнер) . – 345 стр. : илустр. : 24 см. – (Едиција Баштина / [Свет књиге])

Тираж 2.000. – Предговор: стр. 5-6
Напомена: стр. 345. – Напомене и библиографске референце уз текст.

ISBN 86-7396-108-4

а) Босанско-херцеговачки устанак 1875–1878 – Зборници б) Међународни односи – Балканске државе – 1875–1878 – Зборници ц) Источно питање – 19в – Зборници д) Босна и Херцеговина – Историја – 1875-1878 – Зборници

COBISS.SR-ID 127185932